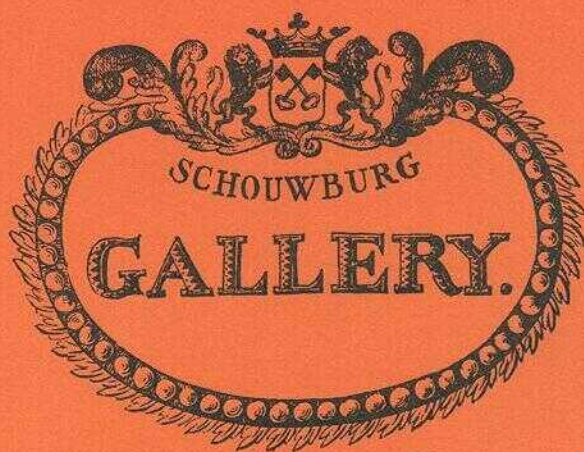

Bulletin KNOB

4

JAARGANG 73 | SEPTEMBER 1974

Inhoud

W. KUYPER

De publieke Schouwburg aan de
Oude Vest te Leiden 123

Kortere bijdragen

G. BERENDS

De Hervormde kerk van Wijk bij
Duurstede 150

R. J. WIELINGA

Het huis met de Vier Gekroonden
in Gouda 152

De Nederlandse Museumvereniging 156

Archeologisch Nieuws 178

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museumvereniging

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht
54 bv Amsterdam 1003 Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB en van de Nederlandse Museumvereniging. Jaarlijkse contributie leden KNOB f 25,—, leden KNOB en Ned. Museumvereniging f 15,—, verenigingen f 35,—, studentleden f 10,—. Giro 140380 van de KNOB te Utrecht. Losse nummers: f 7,50 per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorters-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

Ir. P. van Dun, drs. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, mr. H. E. Phaff, drs. Meta A. Prins-Schimmel, jbr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, dr. J. G. N. Renaud, dr. R. Steensma, drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze, drs. W. H. Vroom

DE PUBLIEKE SCHOUWBURG AAN DE OUDE VEST TE LEIDEN

W. KUYPER

Inleiding

De vergadering notabelen, bijeen op 19 januari 1865, nam een belangrijk besluit. Ze boog zich over de Schouwburgplannen van Schaap, de stadsarchitect, en gaf haar fiat. Enkele kleine wijzigingen verlangde zij nog, maar met de bouw moest de meeste spoed worden betracht: in de zomermaanden verbouwen, met het winterseizoen opening van de vernieuwde Schouwburg.

Thans, ruim honderd jaar later, is een even belangrijk besluit gevallen: met de meeste spoed alweer — gegeven een subsidie ter verruiming van de werkgelegenheid — zal de Schouwburg worden vernieuwd en gerestaureerd. Vernieuwen van het toneelhuis en restauratie van de zaal en voorgevel.

De vraag van wanneer de zaal en van wanneer het toneelhuis dateren, beheerst dit artikel. Eerst worden de zaal en de gevel behandeld: zij zijn het jongst en zij komen letterlijk vooraan. Dan pas wordt het doek voor het toneel gehesen. De lezer vergeve ons deze inversie van de chronologische volgorde, deze „flash-back”, opgedrongen door de urgente restauratie van het gedeelte van 1865 en het bij voortduring boven water komen van onuitgezocht materiaal over het oudere gedeelte. Het gebruik van het gebouw, en dat is in dit geval toneelgeschiedenis, heeft uiterst belangrijke gegevens over de bouwgeschiedenis verschaffen, en deze toneelgeschiedenis is dan ook weer gebruikt om verband te brengen in de periodes, behandeld in dit artikel. Criteria voor vermelding van bepaalde toneelliteratuur zijn ten eerste het Leidse wel en wee, met het Ontzet als hoogtepunt, en in de tweede plaats ontbreken ervan in de geschreven toneelgeschiedenis — zo

was b.v. het toneelstuk naar Multatuli niet bekend.

Bronnen en kort overzicht

Over de eerste Leidse schouwburg geven de bestaande publicaties bitter weinig. Eigenlijk niet veel meer dan wat Lambert Hurrelbrinck¹ in 1890 heeft geschreven — wat Worp² in 1908 deed verzuchten (pag. 238): „De geschiedenis van het tooneel in beide steden (hij spreekt over Leiden en Den Haag) moet nog geschreven worden” . . .

Na Worps verzuchting, die terecht was, want Hurrelbrinck is ergerlijk foutief en onvolledig, is in 1915 een schets over de Schouwburggeschiedenis verschenen van de hand van Pier Westerbaan³. Wat hij schrijft over de toestand tot 1890 is grotendeels overgenomen uit Hurrelbrinck, die zelf voor de Schouwburg van 1705 heeft geput uit Van Mieris' en Van Alphen's *Beschrijving der stad Leyden* . . .⁴ (die op hun beurt de beschrijving uit het Gerechtsdagboek van 1704 overnemen). Verder put Hurrelbrinck uit een onnauwkeurig opstel van Dercksen uit 1875⁵.

Het theater van 1705 werd door Dirck van Soest opgetrokken op het „ledige erf” van een afgebrande mouterij aan de Oude Vest. Zelfs een „ledig erf” wilde nog wel eens wat bevatten dat in een nieuw gebouw werd geïncorporeerd: fundamente, kelders, putten. In ons geval is in het voorjaar van 1972 bij het opbreken van de vloer van de bak een grote waterput van de mouterij te voorschijn gekomen!⁶

De oudste afbeelding van de Schouwburg is van 1788, een geaquarelleerde pentekening door Jacob Timmermans (afb. 1*). Een vrij groot huis, vijf traveeën breed en met twee ingangen.

¹ Mr. L. H. J. Lamberts Hurrelbrinck, *Beknopt Overzicht der Geschiedenis van het Leidsch Tooneel*, Leiden 1890.

² Dr. J. A. Worp, *Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel in Nederland, Tweede Deel*, Groningen 1908.

³ Pier Westerbaan, 1865-1915. *Een Halve Eeuw. Het Vijftig-jarig Bestaan van den Leidschen Schouwburg*. 28 Nov. 1915, Leiden 1915.

⁴ Deel II, Leiden 1770, 454-456

⁵ J. M. E. Dercksen, *Iets over den Leidschen Schouwburg in de Achttiende Eeuw*, z.j. (1875).

⁶ „Een met helder water gevulde ruimte van c. 1,60 bij 2,55 m, 2 m diep, plaatselijk zelfs 4 m, onder een gemetseld steekgewelf”.

* Herkomst van de afbeeldingen.

Prentenkabinet van de Rijks Universiteit Leiden: afb. 1, 4, 5, 6, 7, 12, 14, 15, 16, 22. Rijksdienst voor de Monumentenzorg: 2, 3, 8, 9, 10, 11, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23. Auteur: fig. 1.

De linkse ingang lijkt onaanzienlijk, de rechtse is de hoofdingang. Met dubbele deuren. Rechts van het gebouw loopt de Coman Claassteeg waarop eveneens een deur uitkomt. Er is op *deze tekening* geen indicatie van een hoge kap voor hijswerktuigen. Maar ook is er überhaupt geen suggestie dat het gebouw aan de buitenkant verbouwd zou zijn tussen 1705 en 1788. Het per ongeluk weglaten van iets ligt in dit geval eerder voor de hand dan het moedwillig in antikiserende zin veranderen. Ook Van Alphen vermeldt in 1770 geen verbouwingen, hij herhaalt de tekst van 1704 uit het gerechtsdagboek. De hernieuwing en verfraaiing van 1764 (ten bewijze waarvan bij Hurrelbrinck, p. 18, aangehaald: „... gesleten door den tijd, / Wordt thans met nieuw sieraad vertoond voor yeders oogen...”) zal niet meer betekend hebben dan een paar nieuwe schermen.

Het openbaar bezit telt thans meer documenten dan Hurrelbrinck er kon zien, omdat o.a. het archief van de „Schouwburgvereniging” naar het gemeentearchief is overgebracht. Hierbij zijn de eigendomsoverdrachten van 1825 en de volgende jaren tot 1864-1865. Verder zijn een aantal tekeningen in het archief aanwezig! Andere bronnen zijn b.v. de „Tooneelaantekeningen” van de acteur Maarten Corver en de geschiedenissen van Worp en Haverkorn van Rijswijk 7. Boven-

dien komen er uit het Weeshuisarchief stukken te voorschijn die nog nooit zijn opgemerkt, bijvoorbeeld de belangrijke „twee stuiversrekeningen” in de „Boeken van ontvangst”, die van de voorstellingen van 1750 tot 1818 aangeven op welke data en voor hoeveel personen werd gespeeld.

De familie van Jacob van Rijndorp beheert de Schouwburg tot 1777⁸. Van 1778 tot 1794 is hij eigendom van Justus Carel Kemner. In 1795 valt hij in handen van Johan Philip Meissner, een wat louche figuur, wiens rol in het Haagse en Leidse Schouwburggebeuren nog niet voldoende is opgehelderd. Hij verbetert een kleinigheid, waaraan we de oudste plattegrond⁹ te danken hebben (afb. 2 en 3). In 1809 wordt de Schouwburg gekocht door het driemanschap Willem Uljee, Abraham Uljee en Huibert van Romburgh. Zij vergroten en vertimmeren het theater aanmerkelijk¹⁰.

Het drietal verzoekt in hetzelfde jaar verlof „ten tijde dat aldaar met UwEd: permissie Comedien, Conserten, Bals, Danspartijen of andere dergelijke vermaaklijkheden werden gehouden, aan de aldaar als dan tegenwoordig zijnde Personen op hun begeerte Wijn of Sterken drank te schenken; onder bepaling echter van zodanige

⁷ P. Haverkorn van Rijsewijk, *De Oude Rotterdamse Schouwburg*, Rotterdam 1882, 94-95, 101 en volledig Leids repertoire van Corver op pp. 385-388.

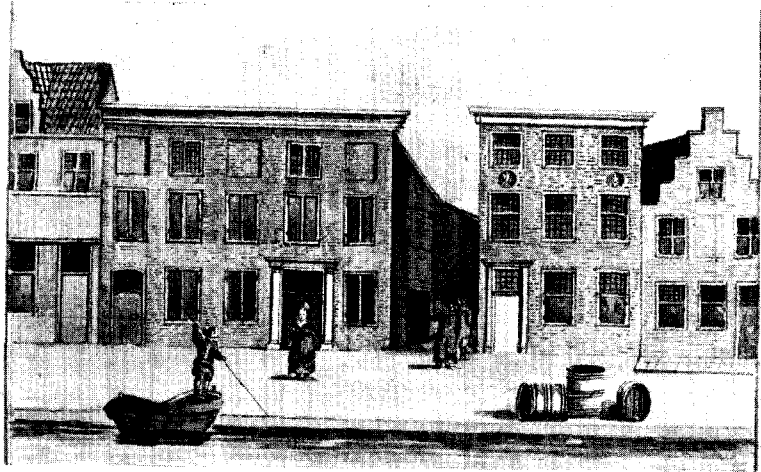
⁸ Het octrooi stipuleert o.m.: (voor) „den tijd van dese concessie geene andere Comedianten alhier (dan die van Van Rijndorp) . . . Al het welke wij den voorn. Jacob van Reindorp, sijne huijsvrouw ende kinderen haarluijder leven lang gedurende soo hebben gepermitteert”. Natuurlijk was de concessie er om de exploitant te beschermen, en onder het bewind van de familie traden vaak andere troepen op. Maar ja, als de tijden slecht zijn, zoals in 1740, lezen wij: „'t Verzoek van Anna Catharina de quintana, Wed. reijndorp, bezitster van het huijs op d'Oude vest waer in toneelspejen v.toont kunnen werden, omme 't gemde. gebouw aen zekere troep voor eenige tijdt ten voorseinde te mogen verhuuren, is zulkx, geconsidereert de calamiteiten van den tijdt, gedeclineert”. Malicieus de voorwaarden omkerend voegen de Heeren eraan toe: „Behalven dat de permissie gegeven zijnde aen Jacob van Rijndorp sijne huijsvrouw en kinderen, haer leven langs geduurende, sulken niet zoude mede brengen, dat sij het toneel aen een troep Vreemdelingen zoude mogen verhuuren”.

⁹ Gerechtsdagboek 5H (1804) 39.

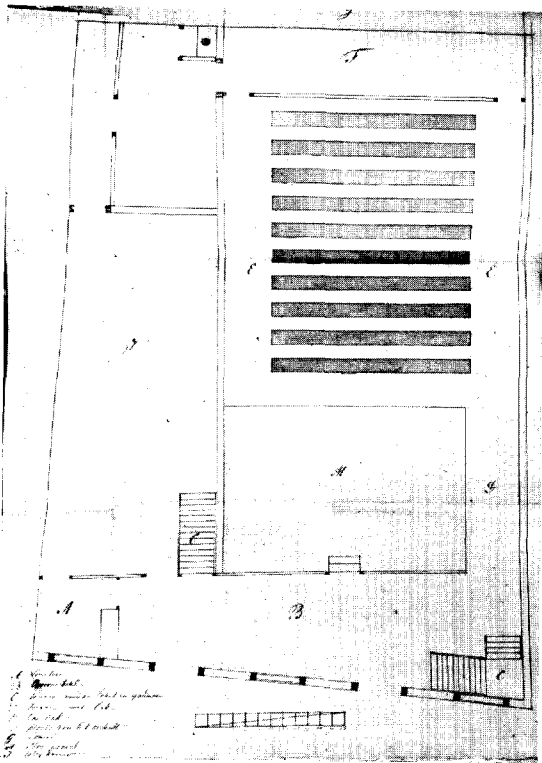
¹⁰ Anders dan E. Pelinck in „De functionarissen belast met de zorg voor de stadsbouwwerken te Leiden (1575-1818)” in *Leids Jaarboekje 1967*, of Driessen in zijn artikel in hetzelfde jaarboekje van 1931 vermeldt, is

Willem Uljee overleden op 19 januari 1818. De datum in een verzoek van zijn weduwe zijn traktement als een soort pensioen over 1818 door te betalen (ze krijgt tenslotte één kwartaal à f 262,50) refererend aan de beslissing van BB. hem een verhoging van f 200,— te geven voor elk jaar dat hij alleen de post van stadsfabriek moest vervullen. (Dat was geweest van 1813 toen de mede-fabriek Cornelis Mulder stierf, tot 23 september 1816 toen Samuel van der Paauw als co-fabriek of stadsarchitect werd benoemd). Deze verhoging was echter slechts één keer uitbetaald; Mulder en Uljee verdienden elk c. 1200 gulden. Toch besloten de heren dat de slechts eenmalige uitkering van de verhoging terecht was geweest, terwijl ze tegelijkertijd besloten dat het traktement van Van der Paauw, omdat hij alles alleen zou gaan doen maar verhoogd moest worden. Driessen, zelf jarenlang stadsarchitect, vermeldt het curieuse en lichtelijk mysterieuse raadsbesluit in het jaarboekje van 1931, p. 4: „op 14 April 1818 besloot Leiden's Raad de door Willem Uljee waargenomen trekking van „eersten fabriek” uit hoofde van diens *wankele gezondheid* (curs. van mij) op te heffen en alle werkzaamheden op te dragen aan den stadsarchitect van der Paauw, waartegenover diens salaris zoude worden verhoogd tot f 1800,— per jaar”. Uit het overlidensregister: op 19 Januari 1818 's avonds te negen uren is overleden Willem Uljee, geboren te Leyden, oud 49 jaren.

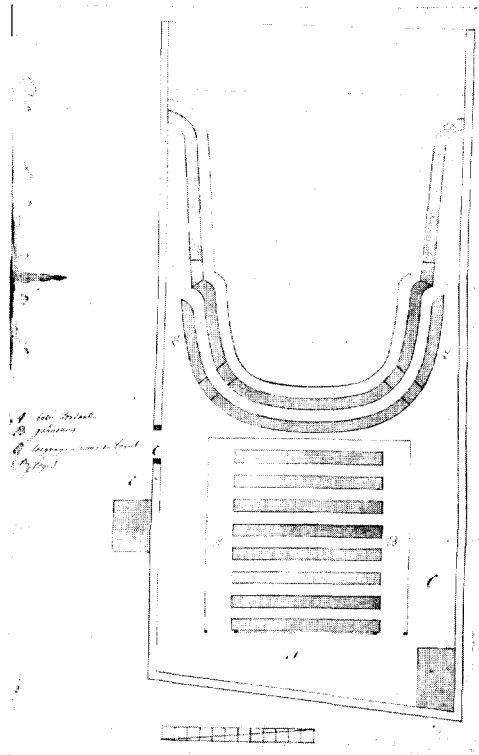
DE PUBLIEKE SCHOUWBURG AAN DE OUDE VEST TE LEIDEN

Afb. 1. De Schouwburg van 1705. Geaquarelleerde tekening van Jacob Timmermans, omstreeks 1788. Rechts van de Schouwburg de Coman Claassteeg. Daken van het Theater en het huis Vlaanderen weggelaten. (Gemeentearchief Leiden).

Afb. 2. Schouwburg van 1705 met voorgestelde wijzigingen van 1804: verplaatsing van een deur om symmetrische indeling te maken, inrichten van een comptoir. Tekening van de plattegrond van het zaalgebouw en de koffiekamer, „geannexceerd” bij Meissners request. (Gemeentearchief Leiden).

Afb. 3. Schouwburg van 1705. Toestand in 1804. Tekening van de verdieping van het zaalgebouw, „geannexceerd” bij Meissners request. (Gemeentearchief Leiden).

Met Permissie van Heeren Burgemeesteren dezer Stad.

LEYDSCHÉ SCHOUWBURG.
De Jonge TOONEELLISTEN van het Amsterdamche
THEATER CASSINO, onder Directie van F. H. DESSAUR
en FRANSMAN, zullen het gezogten hebben (in het
Hoogduitsch) te vertoonen:

Op Donderdag den 27. April 1820,
DIE ZAUBERFLOTE,
(DE TOOVERFLUIT.)

Groot, Formidabel, Heerlyche en Komische OPERA, in 3 Bedrijven. Muziek
van Mozart. Verfleed met al dezelfde Decoratiën, Costumes en verze
Groot Spectakel.

Na hetzelfde, (op verzoend verzoek)

In het Nederduitsch:
DE DRIE GESLUJDERE DAMES,

O P
HET POSTHUIS AAN DE GRENZEN.

Comische OPERA, in één Bedrijf, van F. H. DESSAUR. Muziek van Winter.

Vertooners in DE TOOVERFLUIT:

Zonastro	De Heer Spatz.
De Eerfte Priester	Scar.
De Tweede Priester	Muritz.
De Koningin der Nacht	Mejufvr. T. van Praag.
Pamina, hare Dochter	R. Fransman.
Tamino	De Heer Mulheim.
Papageno	Fransman S.
Papagena	Mejufvr. Deyfour.
Eerfte Dame van de Koningin der Nacht.	Mejufvr. Wolff.
Tweede Dame	Rena.
Derde Dame	de Jong.
Eerfte Knaap	Jongheer Roeg.
Tweede Knaap	Jonghejfv. E. van Praag.
Derde Knaap	Hoffst.
Moments, eene Zwarte Slaaf	De Heer J. de Jong.
Meerdere Slaven.	Koor van Priesters.

N.B. Niemand zal, onder weik voorwendsel ook, toegang tot het Tooneel kunnen
krijgen.
Om de grootheid dezer Representatie, zal men precies te 6 uren beginnen.

Afb. 4. Schouwburg van 1809. De Joodse Opera van Dessaur was een van de eerste gezelschappen die — op het einde van de 18de eeuw al — Mozart opvoerde. (Gemeentearchief Leiden).

Mijn Heer!

Ik heb de eer UEd. bij desen te beërgen, dat ik met
het Gezelschap Engelsche Tooneelisten, zal geven,
in den Leydschen Schouwburg,

Op Dingsdag den 12. Mei 1829.

(In het Engelsch.)

Eene Representatie van:

HAMLET,

Beroemd THEURSPEL, door Shakespeare.

Acteurs: Mr. Dak, Wilson, Hald, Devill, Aubrey, Fonde,
Hay, Beresford, Rickards en Mr. ABBOTT.
Actrices: Mead, Hehl, Colheart en Fowler.

Na hetzelfde:

THE RENDEZVOUS,

D L I J S P E L.

Acteurs: Mr. Hay, Hild, Deville, Fonde en Dale.
Actrices: Mead, Colheart en Fowler.

N.B. Bij het bespreken van plaatsen, zullen de Loten dadelijk
tegen gerede betaling worden afgegeven. In het Loten
worden eerst na half negen uren afgegeven.

Men zal precies ten half zeven uren beginnen.

In afwachting dat deze Representatie met uren tegenwoordigheid
zal vereerd worden, heb ik de eer mij met bijzondere hang-
aenting te noemen.

W. B. Brien.

Afb. 5. Schouwburg van 1809. Een uit- zonderlijk gebeuren in 1829: Shakespeare door een Engelse troep! Meestal werd hij vertoond in erbarmelijke alexandrijnen naar Franse vertalingen. (Gemeentearchief Leiden).

SCHOUWBURG TE LEIDEN.

TOT OPENING VAN HET TOONEEL
pilen de Tooneelisten van den Amsterdamschen Schouwburg te
Leiden hebben te vertoonen

OP DINGSdag 28 NOVEMBER 1865,

DE GELEERDE VROUWEN.

Bijgevoegde Biljetten, en andere, door Mr. A. POLTER
(Noit verzoend).

PERSONEN.

Chrysalis, een wedgeschild burger	de Heer Rodod.
Philanthe, zijne vrouw	Mrs. Thionne-Rinkes.
Amantie, hare oudste dochter	Hijpster-Hoogendoude.
Hermetis, hare jongste dochter	de Gouze, v. Olfen
Antonia, haren van Chrysalis	de Heer N. Vos.
Bela, maats van Chrysalis	Mrs. Noort-Magdek.
Glauder, minner van Hermetis	de Heer Wamman.
Troostijn	A. Vink Jr.
Vainis	Riget.
Martin, dienstmaats	Mrs. v. A. Flack-Killingeren.
Een antare	de Heer van Grootenborge.
Een knecht	van Heide.

Gevoeld door:

DE KLAPPERMOLEN.

Voorzitter van het Hof, van de Fransche van AARTEL te DE PLEIT

PERSONEN.

Galotte, hoofdmeester	Mrs. Kistner-Saeman.
Albert	de Heer Wijnveld.
Gerard	K. Vos.
Antonia, zijne dochter	Mrs. Herkman.
Chrysope	de Heer van Grootenborge.
Een boerenknecht	Pilleginger.
Een boerenmeester	van Heide.
Winkersmeester, enz.	van Heide.

Na de opening van het voorz. al zal door de Heer A. Polter een
afzonderlijk biljet worden uitgereikt.

aanvang ten 7 ure.

Prijzen der Plaatsen:

Zaats 2 1/2 fl., Buismaats 1 1/2 fl., Parterre 1 1/2 fl., Galley 1 1/2 fl.,
Achter galley 1 1/2 fl.
De plaatsen van het Tooneel worden te 10 uur 11 1/2 fl. voor vertoond
te 12 1/2 fl. na de afsluiting van de afsluiting.

LEIDEN: BOKDRUKKERIJ VAN DE W. A. BRUNNEN.

Afb. 6. Schouwburg van 1865. Affiche van de openingsvoorstelling. In het nastuk mevrouw Kleine-Gartman. Aandeelhouders mochten eerder bespreken. De aanvang is nu een uur later dan in 1809; de prijzen zijn lager. (Archief Schouwburgvereniging).

SCHOUWBURG TE LEIDEN.

Salon des Variétés van HOAS & JUBELS, Directie
VICTOR DRIBSEN'S.

Maandag 27 MEI 1871.

MAX HAVELAAR.

Levensbed in 3 Acten van de 3 Tooneelen.
Een humor. Dramatische en Comische naar schied van MULTATULI
betreft eerst van dien naam, bewerkt door HENRI BATON.

Nooit op enig Tooneel vertoond.

EERSTE AFDEELING.

1e Tooneel: Havelaar aankomt te Lebak.

2e " " Het begin van den strijd.

3e " " Gelijk.

TWEDE AFDEELING.

1e Tooneel: Droegtoppal en Familie.

2e " " De man die veel geleden heeft.

APOTHEOSE.

EERSTE AFDEELING.

De Heer Van Kuyk.

Mrs. Van Kuyk-Louquet.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

De Heer Drijns.

Somma ten behoeve van deze stad als door UwEd: zal worden vastgesteld" 11.

Het blééf trouwens bij theater, wijn en sterke drank. Er is geen enkele aanwijzing dat het theater een ontmoetingsplaats was met dames van lichte zeden; evenmin als in andere plaatsen van de Republiek, weldra het Koninkrijk. Een Engelse bezoeker in 1800 valt het als bijzonder op toen hij de Rotterdamse Schouwburg bezocht: „... highly to the credit of the morals of the place, that the ear or eye of modesty is not offended by the presence of a single prostitute at the theatre" 12.

Een verordening van 9 maart 1816 werpt licht op de bemoeienissen van het stadsbestuur op de gang van zaken: „H.H. Burgemeesteren hebben goedgevonden, ter vermindering van alle aanstotelijkheid, te verbieden, in den Schouwburg eenige gelegenheidsliederen te spelen of te zingen, dan, die ter eere van het Koninklijkhuys. En den Directeur van Policie gequalificeerd, om voor de naarkoming daarvan te zorgen". Maar op het stuk van ordeverstoring werd dit gebrek aan levendigheid ruimschoots goedge maakt door de aanwezigheid van H.H. studenten. Voor hen waren meestal de eerste drie banken gereserveerd, en we horen de hele negentiende eeuw van relletjes en botsingen met het burgerpubliek. Overigens stond tot in de jaren vijftig van deze eeuw het Leidse publiek gedwee op wanneer bij de voorstellingen met luider stemme het *Io Vivat!* werd aangeheven.

De 18de eeuw was al niet zo zwart voor het toneel als een Hurrelbrinck meent, voor het eerste kwart der 19de eeuw mogen we bepaald van een bloei spreken. Verhoudingsgewijs natuurlijk. Het uitstekend spelende gezelschap van Bingley verliet in 1814 Rotterdam (waar het de woensdag en zaterdag bleef spelen) en vestigde zich in Den Haag, waar het meestal op donderdag en vrijdag in de Koninklijke Schouwburg speelde. 's Maandags kwam het naar Leiden, dat waarlijk niet slecht voorzien was, want donderdags of vrijdags gaven de Fransen toneel of opera 13. Behalve de Haagse gezelschappen speelden er vele andere, in april 1820 bijvoorbeeld de

Joodse Opera uit Amsterdam met *Die Zauberflöte* (afb. 4).

Natuurlijk was het toneel uitgerust met alle gebruikelijke toestellen: regentoestel, donderplaat, de wolk, verzinkingen in de vloer en standaard-decors zoals paleiszaal, burgerbinnenkamer, straat en bos.

Verzinkingen komen aardig van pas in stukken met graven (gedolven dan), geestverschijningen, etc. In 1829 werd Leiden bezocht door een Engels troep, die *Hamlet* speelde, „Beroemd Treurspel, door Shakspeare" zoals het affiche vermeldt (afb. 5). Het bijzondere van de *Hamlet*voorstelling was, dat men zo tussen 1770 en 1850 op het vaderlandse toneel eigenlijk uitsluitend de (nog eens vertaalde) hoogdravende alexandrijnen hoorde waarin de Fransman Ducis Shakespeare had bewerkt 14.

Verbouwingen in 1827, 1833, 1865 en 1974

In 1827 ging de gemeente jaarlijks een subsidie van f 1000,— geven, en stelde eisen aan een verbouwing: de zaal en het gebouw moesten van binnen worden geverfd, goed verlicht en verwarmd, het buffet van „goede ververschingen" voorzien. Verder werd bepaald, „Dat door het verplaatsen van eene deur als anderzins de rook uit de Koffijkamer en de onaangename reuk van de waterplaats zich niet meer in de zaal verspreiden". Er kwam toezicht van twee wethouders op het toneel, en verdere eisen waren: „Dat ... zoo veel mogelijk goede stukken worden gegeven", en, indien deze eis niet luid genoeg in de Hofstad zou weerklinken, de bepaling dat de Nationale Tooneellisten maar één voorstelling per week mochten geven — de donderdag of vrijdag bleven voor het Franse Toneel gereserveerd. De Haagse troep was al spoedig na de dood van Ward Bingley (in 1818) op haar reitour!

In 1833 werd het huis Vlaanderen (zo genoemd naar de laatste eigenaar), rechts van de Schouwburg, aangekocht. De bovenverdieping werd ingericht tot koffiekamer van de galerij, de benedenverdieping als woonhuis verhuurd. Dit was de laatste aankoop tot 1973, het terrein was

11 Register van requesten E, folio 197.

12 Robert Fell, *A Tour through the Batavian Republic during the latter part of the year 1800*, Londen 1801.

13 Haverkorn van Rijsewijk, *op. cit.*, 344-346. Gerd Aage Gillhoff, *The Royal Dutch Theatre at The Hague 1804-1876*, Den Haag 1938, p. 10.

14 Bijvoorbeeld in 1810 Ward Bingley als *Macbeth* in „*Macbeth, of de Bergschotten*". Vaak werd slechts opgegeven *Ducis*, „*Le Roi Lear*", *Ducis*, „*Hamleth*" ofwel *Ducis*, „*Othello, ou le Maure de Venise*".

groot genoeg voor de verbouwing van 1865. In 1865 bleef het toneelhuis van 1809 staan, maar het zaalgebouw werd vernieuwd en de architect, Jan Willem Schaap, voorzag het ook van een nieuwe gevel. Deze gevel wordt sinds 1898 overschaduwd door een ijzeren brandtrap, die dan thans wellicht een plaats bij de Lakenhal zal vinden. De zaal zal zoveel mogelijk worden hersteld in de uiterst gezellige neo-barokke of Napoleon III-stijl die ze zich in de jaren 1865 tot 1910 heeft aangemeten. Het toneelhuis van 1809 ruimt het veld voor een wat hogere en bredere toren. Hiervoor en ook om een achteruitgang te krijgen, is een klein lapje grond rechts naast en achter het gebouw gekocht.

Moge, zodra de technische middelen verwezenlijkt zijn, het Leidse Toneel weer een periode van bloei beleven!

Ruïneuze plannen en de aanloop tot de Nieuwe Schouwburg van 1865

Hurrelbrinck vermeldt dat zich op 12 januari 1864 notabelen verenigden ter overweging van het door mr. C. W. Hubrecht ontworpen plan, „ten doel hebbende een grootsch monumentaal gebouw op de Ruïne te doen verrijzen”. Dit plan, dat een Concertgebouw annex Sociëteit en Schouwburgzaal op de Ruïne omvatte (die toch maar sinds de buskruitramp als een troosteloze vlakte aan het Rapenburg lag), en dat de voor die tijd lieve som van f 250 000,— moest kosten, deed veel stof opwaaien. Over de Ruïne en over de Stad. Het Leidsch Dagblad van 1864 staat bol van artikelen welker auteurs elkaar voor rotte vis uitmaken. (Hoe gezond voor het Leidse suffer-tje!). Uit een ingezonden brief van 6 mei blijkt dat men het Schouwburglokaal al van het ontwerp had afgescheiden. Het reeds vóór februari door J. W. Schaap, de toenmalige stadsarchitect¹⁵, uitgewerkte plan zou worden gereduceerd tot Sociëteit en Muziekzaal, voor nu nog f 136 000,—, „eene som welke de grootste scepticus niet boven het bereik van Leyden's ingezetenen zal rekenen”. Ingezonden op 18 mei: Reactie van een scepticus. Enzovoorts. De reeks schijnt te beginnen op woensdag 24 februari 1864. Twee interessante stukjes. Het ene vermeldt laconiek dat de Arnhemse gemeenteraad een plan voor een nieuwe Schouwburg door de

gemeente architect Van Gendt had goedgekeurd — „kosten 1 ton gouds”. Het andere is een scheldartikel op de Leidse Schouwburg. Op 26 februari is er een antwoord, getekend „De Eigenaren van den Schouwburg”, op 29 van die maand een ingezonden verdediging die spreekt van de „aandeelhouders van den Schouwburg”.

Nog op 9 maart noemt iemand het grote Ruïneplan een „moedig plan” (men vergelijk de termen waarmee 100 jaar later een even opgezwollen en ruïneus Schuttersveldschouwburgplan zou worden verdedigd), terwijl toch volgens Hurrelbrinck al op 24 maart de commissie¹⁶ de Schouwburgzaal uit het plan laat vallen en zich voor het toneel concentreert op de Oude Schouwburg, die — alweer volgens Hurrelbrinck — toebehoorde aan de heren Van Staveren, Bronkhuyze en Van Hartrop. Wie waren nu de eigenaren of aandeelhouders van de Schouwburg? Uit wie bestond de commissie en wat wilde zij?

De commissie die in eerste aanleg het „Ruïneplan” wilde uitvoeren, maar die bijtijds de tering naar de nering wist te zetten, bestond uit welgestelde en invloedrijke liefhebbers. Op 24 november 1864 openen zij een inschrijving op aandelen à f 250,— om de benodigde gelden voor restauratie van het theater aan de Oude Vest, geschat op f 55 000,—, bijeen te krijgen, en wanneer zij op 24 maart 1865 f 54 000,— verkregen hebben, besluiten zij de maatschappij definitief te constitueren. Bij acclamatie wordt de (voorlopige) commissie tot bestuur verkozen. Het bestaat uit C. W. Hubrecht, voorzitter, H. J. Halbertsma¹⁷, B. F. Krantz, D. A. Schretlen, penningmeester, en L. Driessen, secretaris.

Voor de juiste namen der oude eigenaren en de verwerving van het gebouw zie men de bijlage III over de jaren 1864-1865.

Voordat er nog maar één steen van het nieuwe gebouw was gelegd, probeert Valois, directeur van het Haagse gezelschap (de voormalige, zo „heruntergekommene” troep van Hoedt en Bingley), al beslag op het toneel te leggen. Zijn niet expliciet geformuleerde bedoeling wordt voorzien. Al in april 1865 krijgt hij te horen „dat het geenszins in de bedoeling van de Maatschappij ligt een *uitsluitend* contract aan te gaan, waardoor andere Tooneel-directien zouden worden buitengesloten”.

¹⁵ Voor verdere gegevens over Schaap, stadsarchitect van 1863-1884, zie men de Leidse doctoraalscriptie van mevrouw R. M. Hoekstra-Hinze.

¹⁶ Die zich op diezelfde dag constituëerde. (Archief Schouwburgvereniging).

¹⁷ Halbertsma trekt zich terug, wegens zijn veel te wensen overlatende gezondheidstoestand, bij brief van 4 oktober. Het bestuur bestaat voortaan uit vier leden, de genoemde leden tot 1878.

Voor de opening, eind 1865, geeft men de voorkeur aan de Amsterdamse troep van Roobol, Tjasink en Peters — pas in 1866 komt Valois' gezelschap weer op de planken. Er wordt in 1865 druk vergaderd en gewerkt om alles op tijd klaar te krijgen. De commissie bewondert het hoefijzervormige plan van Schaap (de variant met rechte zijden wordt verworpen), alleen het lid Vissering wenst gaarne drie in plaats van twee naar buiten slaande deuren. Aan welke wens tegemoet wordt gekomen.

In het archief van de Leidsche Schouwburg-vereeniging zijn de verslagen bewaard van alle vergaderingen en de briefwisselingen met theaterdirecteuren over het repertoire¹⁸ en prijzen der plaatsen, met leveranciers van stoelen en décors, met gegadigden voor de buffetpacht, enz. Hier maar een enkele zaak, met name de poging een naamloze vennootschap op te richten.

Op 13 juni 1865 wenden zich *Dominicus Antonius Schretlen* en anderen¹⁹ tot de Koning om bewilliging van hun besluit tot oprichting ener Naamloze Vennootschap genaamd „De Leidsche Schouwburg Maatschappij”. Snel, op 21 juni, beschikt de Minister van Justitie afwijzend, „overwegende dat dit doel (. . .) „het exploiteren van het vernieuwde Gebouw, door het daarin doen geven van tooneelvoorstellingen, concerten, bals, vergaderingen, enz.” . . .) niet is eene handelsonderneming, gelijk art. 36 Wetboek van Koophandel tot het wezen eener naamloze Vennootschap vordert” . . . „overwegende toch, dat het gemeentebestuur niet geacht kan worden toezicht uit te oefenen over eene handelsonderneming, veelmin daaraan een jaarlijksche subsidie te verleenen” . . . Dat is een beginselvast besluit. Er worde geen handel gedreven met Thalia en Melpomene!

Beide juffrouwen — althans haar standbeelden — worden nu van het toneel verwijderd. Ze ver-

¹⁸ Programma's tot april 1876 bij de Notulen, verdere apart.

¹⁹ Schretlen was „IJzergieter en fabrikant”, de anderen heten in het request: *Boudewijn Franciscus Krantz*, Lid van den Gemeenteraad en Fabrikant; *Mr. Christinus Wijnand Hubrecht*, Lid van de Provinciale Staten van Zuid Holland en Wethouder der Gem. Leijden; *Hidde Justus Halbertsma*, Hoogleraar in de Geneeskunde aan de Leidsche Hoogeschool en *Peter Ludwig Carl Driessen*, Lid van den Gemeenteraad en Fabrikant.

²⁰ Vaudeville in één bedrijf, naar het Frans van Gabriel en Duperty. Worp, *op. cit.*, 440, heeft de klok horen luiden maar weet niet waar de klepel hangt.

²¹ B.v. de beroemde Italiaanse actrice Adelaide Ri-

warmden het nog wel zo heerlijk met de kachels die in haar voetstukken waren ingebouwd. Er worden „porceleinen kagchels” aangeschaft (daarvoor de halfronde nissen in de corridor), maar de organisatie blijft — tot op de huidige dag — een vereniging op aandelen.

Op 28 november 1865 kwamen de Amsterdamse tonelisten tot opening van het toneel met *De Geleerde Vrouwen*. Het affiche zegt „Nooit vertoond”, maar dat was de gewone kreet, die men in gedachte moet aanvullen met „de laatste twee jaren”, „op dit toneel” of „in deze vertaling” (afb. 6). In het nastuk *De Klappermolen*²⁰ excelleerde de beroemde actrice mevrouw Kleine-Gartman.

Al vlug kwamen ook de muziek liefhebbers genieten van de uitstekende acoustische eigenschappen van de nieuwe zaal. Op 6 december was er een uitvoering van maar liefst drie amateurverenigingen! Muziek, opera, toneel — in een bonte rij zijn sindsdien bijna alle in Holland spelende gezelschappen naar Leiden gekomen²¹.

In 1867 leeft nog de traditie te spelen gedurende de zomerkermis. Jan Eduard de Vries komt met zijn jonge Rotterdamse gezelschap.

Bijzonder is zeker de op 27 maart 1871 vertoonde *Max Havelaar*, door de Salon des Variétés van Boas en Judels, een levensbeeld door Henri Baton. Zie het toneelbiljet op afb. 7. Baton heeft de stof niet op dramatische wijze kunnen opdienen — het stuk is niet zoals Multatuli's „Vorstenschool” roemrijk de historie ingegaan.

Het gebouw der comédie van 1865

Van het gebouw van 1865 weten we veel. Bijna alles, zo op het eerste gezicht. We beschikken immers over 1) de eigen aanschouwing van het gebouw, dat in wezen nog dat van 1865 is²², 2) de meeste der ontwerptekeningen, en 3) het gedrukte bestek van 1865²³.

stori al op 11 december 1865 met Legouvé's „Medea”. Ben Albach maakte mij erop attent dat ze ook al op 9 juni 1860 te Leiden een voorstelling gaf, van Racine's „Phèdre”, in het Italiaans overgebracht door Francesco dall'Ongaro. De Winkler Prins van 1921 bericht dat de uitdrukking van zachtheid en goedaardigheid haar beter gelukte dan die van het daemonische. Waarvan acte. In elk geval is het weer een bewijs van de traditie de beste toneelspelers naar Leiden te halen.

²² Het werd op 12 april 1865 aanbesteed aan P. van der Kamp, voor f 26 499,—.

²³ Zowel hieruit als uit de tekeningen blijkt zonneklaar dat — anders dan door sommigen wordt verondersteld — van de aanvang af in de baignoires twee rijen paaltjes het gezicht hebben gehinderd. Bij ge-

De aanschouwing van de façade wordt „blurred” door de gietijzeren brandtrap, in 1898 toegevoegd door ir. H. Paul (van 1892 tot 1898 stadsarchitect; toen juist afgetreden). De foto van omstreeks 1880 (afb. 8) toont het gebouw in zijn volle glorie, zoals Schaap het had ontworpen, met alle versiering van die tijd: de feestelijke ijzeren lantaarns, de voorgevel in harde cement en gebakken werk, geheel met opzet om luisterrijke natuursteen te imiteren: „... den voorgevel te rapen en in portlandsche-cement pleisteren, afschuren en op de wijze van steenhouders-wreinlagen met zorg en netheid kammen, in eene kleur, voor de sokkelmuren der zijgebouwen met Eskozijnschen hardsteen en voor den geheelen bovenbouw met Bentheimer steen overeenkomende, wijders: getrokken architraaf en verdere banden”. En onder *Terra-Gotta* in het bestek: „Bij de hoekpilasters vier stuks volutkapiteelen van terra-gotta volgens nader te geven model... Voor de kroonlijsten der frontkozijnen, zes consoles en vier kapiteel-strooken voor de hoekpilasters der zijgebouwen, van dezelfde gebakken steensoort”²⁴.

De gevel is een niet onverdienstelijke compositie, hoewel Schaap niet voorkomen heeft dat door de sterke reductie in hoogte der bovenste ramen van het zaalgebouw te grote concurrentie optreedt van de rondboogvensters der zijgebouwen — en daarmee een wijkend effect. Maar juist daardoor is de façade goed in de grachtwand gevoegd — men ga eens zien hoe Knuttels Stadsgehoorzaal uit de straatwand springt! Het ideaal van de tijd was bereikt: er was een echt feestelijk, royaal en bijna groots effect verkregen met zeer bescheiden middelen. Deze bescheiden middelen belemmeren overigens in hoge mate onze kijk op de ouderdom van het gebouw. Als addertjes onder het gras van het stijve 19de-eeuwse besteksproza duiken telkens de afkomende materialen op, die weer gebruikt dienen te worden: bakstenen, plavuizen, kozijnen en deuren, binten en vloerplanken, schotwerken en banken, ankeringen en andere ijzerwerken, hetgeen tot de privaten

behoort, plafondrasters, doekbespanningen...

Zo zijn we maar lichtelijk verbaasd wanneer we een 18de-eeuws tweelicht vinden in een muur waarvan we zeker weten dat hij van 1865 stamt.

Het interieur. De zaal heeft de vertrouwde bonbonnière-vorm. Oud en vertrouwd! Laat ons zien wat Pier Westerbaan er in 1915 over schrijft:

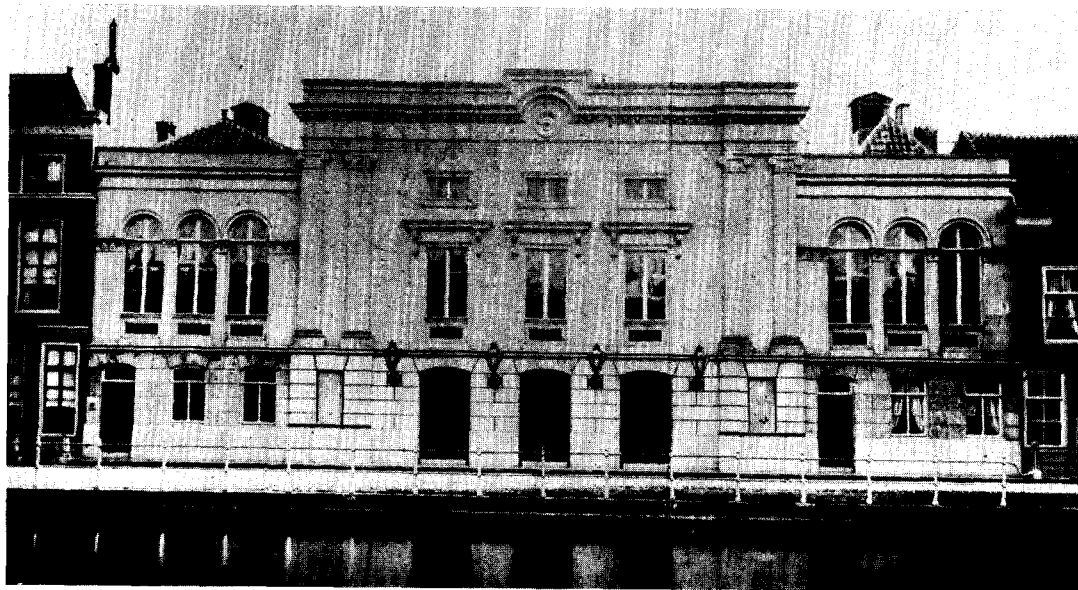
„’t Was nog niet de schouwburg van thans, die tot stand kwam. Doch de verbeteringen en verfraaiingen van 1898 zijn door een reeks andere gevolgd. Zoo kreeg het parterre in 1902 klapstoelen in plaats van banken. Den 1sten en 2den October 1904 werd de verbeterde en verfraaide zaal ingewijd. Voor een bedrag van f 1500 was deze opnieuw geschilderd en waren de buikvormige zijkanten van de tooneelopening verwijderd, waardoor een veel beter gezicht op het tooneel werd verkregen. Aan het begin van het seizoen 1905-1906 aanschouwde men een prachtige verbetering op den corridor achter de loges. De daar aanwezige privaten waren weggebroken en die inrichtingen beneden waren gemoderniseerd. Maar 1907 gaf nog grooter verbetering te aanschouwen. De gaskronen waren verdwenen... Zondag 3 November 1907, was voor de eerste maal het electrisch licht ontstoken, waarbij de aandeelhouders van een nieuwe 4 pCts.-leening à f 5000 waren uitgenoodigd. Loges en baignoires waren van nieuwe stoelen voorzien en de dames, die met rijtuigen schouwburgwaarts gingen, konden door een nieuw afdak, wanneer het regende, droog in het gebouw komen (...). In 1911 werd de foyer van de galerij bij de logegang getrokken, waardoor het gezellige zitje boven werd verkregen. In dat jaar werd bovendien een nieuwe dansvloer gemaakt (...). Dat zijn wel de voornaamste veranderingen. Doch behalve dit werd het decoratief geregeld verfraaid en aangevuld. De schilder Chr. Roskam, heeft zich op dit gebied zeer verdienstelijk gemaakt (...). Eén voorbeeld: de groote

smeed ijzer vinden we 16 stuks pijlers van rond stafijzer tot schraging der logeverdieping, en onder gegoten ijzer de 18 pijlers „zamen te stellen uit drie boven elkander geplaatste deelen, zoodanig ingerigt, dat de beide onderste holle kokers hebben, door welke de binten heen schuiven, en tevens voetingen tot verbinding der volgende pijler bevatten, terwijl het bovineinde van het laatste verhoogingsstuk aan de kapbinten bevestigd wordt”. En bij het hardsteenwerk vinden we het corresponderende aantal kleinere en grotere neuten.

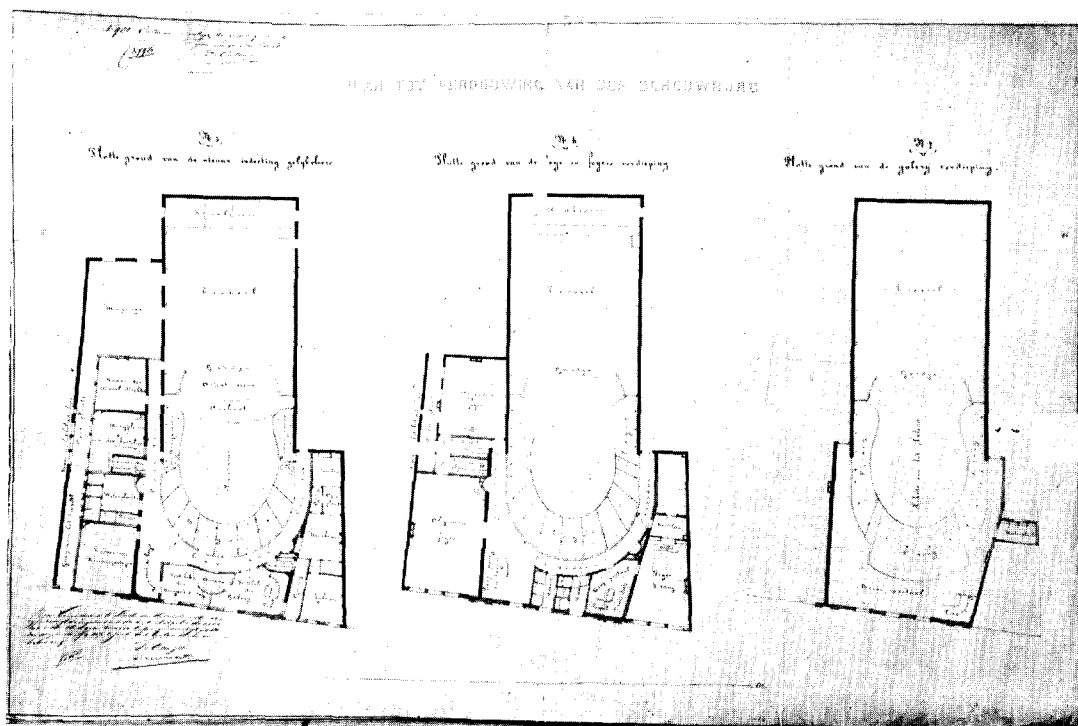
²⁴ Men kan hier om glimlachen, maar opmerkelijk is

eigenlijk alleen maar de naïviteit waarmee men voor het imiteren (of restaureren — zo men wil) van stijlen uitkwam. Bij de „originele” architecten van tegenwoordig duurt het soms twee, soms drie jaar, voordat men het voorbeeld vindt dat bewust of onbewust is nagevolgd. Het restaureren van „zeventiende-eeuwse” of „achttiende-eeuwse” toestanden zoals ze misschien geweest zijn, is op zijn beurt maar een gradueel verschil met het weer gebruiken van klassieke vormen. Zaken als dispositie, innerlijke samenhang en verantwoordelijkheid blijken toch belangrijker.

DE PUBLIEKE SCHOUWBURG AAN DE OUDE VEST TE LEIDEN

Afb. 8. Schouwburg van 1865. Foto van vóór 1882, vóór de verbouwing van de buurpanden en nog zonder de brandtrap. (Gemeentearchief Leiden).

Afb. 9. Schouwburg van 1865. Ontwerp van Jan Willem Schaap. Gescheiden ingangen, Baignoires en Parterre op de begane grond. Op de Logesverdieping aan de straat de pas in 1905 verwijderde privaten en de in 1911 opgeheven foyer van de 3de en 4de rang of Galerij. Licht ingekleurde muren: nieuw werk. Gekleurde lijntekening. (Gemeentearchief Leiden).

zaal, die we zoo gaarne bewonderen, vroeg in 1910 f 1000".

De conclusie zal moeten zijn dat de plafond-schildering van Roskam is. De „buikvormige zij-kanten" is een inadequate uitdrukking voor de voorkant der zijloges. De hele voorlinie der loges werd teruggedrongen, op bepaalde punten wel een halve meter. Sprong de logesverdieping eerst voor de zichtlijnen hinderlijk de zaal in (zoals zichtbaar op Schaaps tekeningen), thans zijn de lijnen der étages practisch gelijkvormig.

De verplaatsing van de foyer van de galerij van de plaats waar hij sinds 1833 was geweest, had de aanleg van de duizelingwekkend steile trap naar de „bijzondere foyer" achter de algemene foyer tot gevolg. Zo bleef de algemene foyer aan de voorzijde die voor het betere publiek; geroutineerde bezoekers van het theater herinneren zich deze ijzingwekkende verbinding, die inmiddels door een meer voor de hand liggende rechte trap is vervangen.

De toegang voor het klootjesvolk werd in 1865 degelijk gescheiden van die voor de gegoede burgerij. De trap naar de galerij was naar rechts verplaatst en nu deelde het plaatskaartenbureau de ingang in tweeën: „Vestibule der baignoires enz." en „Vestibule der Galerij".

Details zijn veranderd, gebleven is het unieke, feestelijke zaaltje met zijn heldere acoustiek en zijn reminiscenties aan de 18de- en 19de-eeuwse voorgangers.

Het was de architectonische uitdrukking van een samenkomst in vertrouwde vormen, voor dikwijls bekende toneelstukken gespeeld meestal, in de eigen décors van de Schouwburg waarbij de volle nadruk viel op de spelers: de persoonlijke interpretatie van altijd weerkerende situaties.

Een heerlijk document vormen Schaaps verbouwingsplattegronden, ingekleurd in zwart voor te handhaven en rood voor nieuw muurwerk. Van de bij het bestek behorende 19 tekeningen zijn bewaard gebleven de drie nieuwe plattegronden op één blad (afb. 9) en een ander blad met van de bestaande toestand, dat is die van 1809, de plattegronden, twee dwarsdoorsneden en „den

opstand der drie voorgevels" (afb. 10). De opstand is van het blad gesneden, maar waarschijnlijk identiek aan een andere geaquarelleerde pen-tekening in het gemeentearchief, samen op één blad met de nieuwe façade (afb. 13). Wat een voorzorg om het bestaande te documenteren en om aan te geven wat in de renovatie moest worden opgenomen!

Van het variant-ontwerp zij slechts opgemerkt dat het waarschijnlijk eerder is ontworpen (zo is meer van de zijgebouwen gespaard, b.v. de gang in het huis Vrolijk) en slechter loopt, maar een grotere capaciteit heeft.

Jacob van Rijndorp, directeur der Leidse en Haagse schouwburgen. Zijn schouwburg aan de Oude Vest (1705-1809)

Hoe de Schouwburg van voor 1865 er uitzag en van wanneer hij stamt, blijkt pas met enige nauwkeurigheid te achterhalen, wanneer we de geschiedenis van het theater bij de eerste bouw opvatten.

„gel(ijck) appostille verleent aan Jacobus van rijndorp omte vertoonen ende laeten sien wegens de belegeringh van een stadt, mits ten behouwe vant weeshuijs betalende een derde voort incomen. actus deses den XX^{en} meije 1686, get. als boven" 25.

Dit is de oudste Leidse vermelding van de op 8 maart 1663 uit een Leidse familie in Den Haag geboren Jacob van Rijndorp. Zijn vader was toneelspeler bij de troep van Fornenbergh, hijzelf is jong bij het toneel gekomen. De vertoning waar het hier om gaat, zal wel het spel van Reinier Bontius zijn: *Belegering ende Ontset der Stadt Leyden. Treur-bly-eynde-spel* 26, jarenlang een van de populairste stukken over het beleg der goede stad. Behalve uitstekend toneelspeler, geschoold bij de fameuse Baptist van Fornenbergh, was Jacob van Rijndorp regisseur en schrijver, bewerker en vertaler van voornamelijk Frans toneel, maar ook auteur van oorspronkelijk werk, publicist en aanvoerder van een troep toneelspelers en speelsters 27. Hij arrangeerde muziek en balletten op de Schouwburg en maakte

25 Burgemeesters Dagboek P.

26 Zie voor de beleg- en ontzetspelen drs. W. Hogendoorn, „Leiden in Last op de Planken", in *Leids Jaarboekje* 1968, 65-85. Hurrelbrinck vermoedt dat ook in 1705 het toneel met dit stuk is geopend.

27 Dat hij actrices in dienst had was toen nog een zaak die verdedigd moest worden — lange tijd hadden jongens de vrouwrollen waargenomen. Hij ging vrij ver als 't er op aan kwam het vrouwelijk geslacht het

toneel op te jagen: „De Directeur en beroemde Tooneelspeler Jacob van Ryndorp zeide, dat een Tooneelspel zonder Vrouwen een lichaam zonder ziel was, en hadt, om die reden, in *Vondels Palamedes*, daar *Hecuba* de eenige Vrouwe Rol (...) in 't stuk is, die nog maar twee regels spreekt, de zotheid, om de *Reij van Eubeers* door *Amazoonen* te laten vertoonen, om dus met geweld Vrouwen in 't stuk te brengen, in welke zotheid hem de Amsterdamsche Directeuren ook getrouw ge-

bewerkingen b.v.: „De Bruiloft van Kloris en Roosje” en de „Hellevaart van Dokter Joan Faustus”, zijn idee van de Faust-legende. Over Rijndorps schouwburgen mag bitter weinig bekend zijn, het oeuvre wordt volledig behandeld bij E. F. Kossmann²⁸; het bestaat uit blijspelen en kluchten, voorstukjes, vertoningen, gelegenheidsspelen enz. Van het laatste genre in 1690: „Koning William zegepraalend in Ierland”.

De troep van Noozeman en Rijndorp reisde veel buiten Leiden en Den Haag. Allereerst in Holland (zoals naar Rotterdam), maar ook, in 1693, naar Hamburg. In de jaren 1687-1690 en opnieuw in 1695 naar de Zuidelijke Nederlanden, tot aan Rijssel toe. Toen van Rijndorp in 1696 de leiding overnam van de gecombineerde tonelen (in 1699 de „Groote Compagnie Acteurs van de Haagsche en Leidsche Schouwburg”), bleef dit zo. Na de dood van Willem III reisde de troep naar Noord-Duitsland en Kopenhagen, waar hij in 1703 met groot succes optrad, in 1716 nogmaals naar Hamburg. De taalbarrière toch was minder hoog in die tijd.

In Brussel heeft Jacob zijn vrouw Anna Catharina de Quintana leren kennen, de dochter van een Spaanse Don en een Zuid-Nederlandse. Indien zij omstreeks 1672 was geboren, was ze met haar 15 of 16 jaar wel wat jong om te trouwen — niet te jong voor een romance, die haar poëtische uitdrukking vond in de omstreeks 1687 ontstane „Geschaakte Bruid of Verliefde Reiziger”²⁹. (Het speelt nabij Brussel, de held komt uit Den Haag . . .). In maart 1692 duikt Anna Catharina plotseling op in Den Haag, in april trouwen ze. Het zal een mooie vrouw geweest zijn, ze was rijk, maar ze had een vilein karakter — wat zo nu en dan uit de stukken naar voren komt. Zo wordt Van Rijndorp ondanks haar fortuin op 5 december 1720 in Den Haag derde klasse begraven, dat is voor drie gulden!

volgd zijn”. (Maarten Corver, *Tooneelaantekeningen*, enz., Leiden, 1786, 92).

²⁸ E. F. Kossmann, *Das niederländische Faustspiel des siebzehnten Jahrhunderts*, Den Haag 1910, met de volledige tekst van de „Hellevaart” (hoe graag zouden we niet het toneel omstreeks 1975 met deze „Leidse” Faust heropenen!). Ondanks een tweede deel, *Nieuwe Bijdragen tot de Geschiedenis van het Nederlandsche Tooneel in de 17e en 18e Eeuw*, Den Haag 1915, waarin nog een schat aan gegevens over Van Rijndorp, blijft zijn verzuchting uit het eerste deel (p. 147) van kracht: „Die Geschichte der Leidsche und Haagsche Schouwburgen zu schreiben ist noch nicht möglich, es ist noch fast alles verschüttet”. En daarmee bedoelde hij, dat er een chaotische hoop ongeordende gegevens bestaat.

De laatste vijftien jaar van zijn leven beschikte Van Rijndorp over twee vaste tonelen: één, sinds 1702, in de Pikeerschuur aan het Buitenhof, het tweede dat in Leiden sinds 1705. Hij was een goede bekende in Leiden. In 1700 krijgt hij al toestemming te spelen „tot wederopzegging”, en zeker van het seizoen 1701-1702 stamt het gebruik dat Burgemeesteren eens per jaar ex officio ten Schouwburg kwamen en feestelijk werden ontvangen. Met een gelegenheidsstukje voor of na de voorstelling, die bestond uit toneel en balletten. Er was censuur; tijdens de grote kerkelijke feestdagen mocht niet worden gespeeld, 't overlijden van leden van het huis van Oranje en andere politieke rampen, economische tegenslag of epidemieën waren evenzovele aanleidingen het toneel te sluiten.

Toen in 1704 één van de brouwerijen bij de Oude Vest was verbrand en het terrein braak bleef liggen, greep Van Rijndorp zijn kans aan om met subsidie van de stad het eerste vaste Leidse theater te bouwen³⁰. Het kwam in 1705 klaar; Dirck van Soest, meester timmerman, die borg stond voor Van Rijndorp, zal het hebben gebouwd³¹. Uit het gerechtsdagboek van 1704: „hebbende een groot Portael met twee deuren ofte in twee gedeeltens openslaande deuren aan het water, ende twee bijzondere deuren in de Steeg . . .” Vluchtmogelijkheid bij brand was een wijs vereiste!

De tekening van Timmermans is onbeholpen, desondanks geeft ze een aardig idee van het gebouw. Het huis Vrolijk, links ervan, heeft een boeiende façade met een grote dakkapel. Rechts, aan de andere kant van de steeg, het huis Vlaanderen met lijstgevel en 18de-eeuwse ramen. Beide buurhuizen zijn in 1865 afgebroken; zo ontstaat de speelruimte voor de comédie van vandaag.

Van Rijndorps literaire nalatenschap werd verzorgd door Jan van Hoven, die van 1727 tot

²⁹ Het enige toneelstuk waarop Rijndorp zo trots was, dat hij het inleverde bij de Amsterdamse Schouwburg. Volgens Worp, *op. cit.* II, 119, is het een vertaling van De la Chapelle's *Les Carrosses d'Orleans* (1680).

³⁰ Opmerkelijk is de ligging direct aan de straat, die meestal aan publieke gebouwen was voorbehouden. Afgezien van het Franse Theater in Den Haag waren de schouwburgen meestal als schuilkerken gesitueerd.

³¹ Vermeld bij Van Mieris en Van Alphen. Dirck Coenraatsoon van Soest was zeker een ervaren vakman, hij had al op 8 februari 1678 zijn meestersproef gedaan. Waarschijnlijk is hij in september 1719 gestorven en in de Hooglandse Kerk begraven.

1733 vijf van zijn spelen en bewerkingen uitgaf. Uit deze en andere stukken volgen aanwijzingen over de inrichting van het toneel. Zo wordt bij de ontvangst van Burgemeesters tijdens de kermis in 1718, uit het *Voorspel voor Agamemnon*³² door *Apollo* verklaard:

„... in dit geval, / Zyn meê door ons bezorgt,
drie nieuwe Speeltooneelen,
En bosch, en hof, en straat, / Het geen voor
Leidens Raad,
Voor de eerste maal gebruikt zal werden om te
spelen”.

Men wordt geconfronteerd met veel ballet en (stomme) vertoningen, met Kunst- en Vliegwerk: een Hemel die uit wolken te voorschijn komt, etc., het toneel is een hellend vlak³³. Met drie perspectivische tonelen met achterdoek: het hof voor de tragedies, de straat voor de comedies en het bos voor de pastorales. Er was wel een vierde: de burgerkamer, en later, met het opkomen der Romantiek, misschien een vijfde: de Gothische Zaal. Het apparaat zal veel hebben geleken op dat van de 18de-eeuwse Amsterdamse Schouwburg. Naast de hemel waren ook de infernale resten van de middeleeuwse spelen nog aanwezig, al was het maar om Rijndorps „Hellevaart van Joan Faustus” te kunnen opvoeren: verzinkingen en helse vuren. Spreken zijn aanwijzingen niet van „Een groote vlam, braakt tusschen ieder *Scherf* een *Duivel* uit, die met het einde der vlammen weder binnen is” en van „Hier vertoont zich de Hel, die zonder ophouden vuur en vlam uitwerpt”, komt Mifastofeles niet uit de grond op en verzinkt hij weer?

In het schaars verlichte zaaltje moet het einde, of liever het aangaan van de hellevaart een angst-aanjagend en tegelijkertijd een verrukkelijk schouwspel zijn geweest: „Faustus word door

Mifastofeles, Ramuses, Stokebrand en Heintje Pik, in de Hel gesleept, die aanstonds een sterker vuurvloed uitblaast, terwyl de andere Spoken te zaamen een Sluitballet danssen”.

Anna Catharina de Quintana's schouwburg tot haar dood in 1755. Haar dochter Isabella en de exploitatie tot 1778

Over directie en repertoire aan het begin van de 18de eeuw is vrij veel bekend, o.a. door Jan van Hovens „Leedige Uuren” (hekeldichten en gelegenheidspoëzie). Van Hoven voert zelf na Rijndorps dood in 1720 de directie der beide Schouwburgen, samen met diens weduwe Anna Catharina de Quintana³⁴. Er werd regelmatig gespeeld door Hollandse gezelschappen en de Franse troep uit Den Haag.

Soms dreigde de Schouwburg in een slijterij met vertoningen te ontaarden. Ook dan greep de Vroedschap in: in 1737 valt het verbod bier en mol te kopen voor consumptie elders.

Na 1740 is er, totdat in 1766 Maarten Corver zijn theater aan de Assendelftstraat opent, zoals Kossmann zegt, „ein dunkle Periode” — maar de tweestuyvers-rekeningen werpen toch wel enig licht over het Leidse toneelgebeuren³⁵. Er kan inderdaad enkele jaren niet gespeeld worden (zie bijlage I), maar verder doen dezelfde reizende troepen regelmatig Leiden en Den Haag aan. Weldra komen ook de Italiaanse gezelschappen in de gunst van het Leidse publiek. In de jaren 1750-1755 voerde Anna Catharina zelfs een zeer profijtelijke directie, vooral door de Italiaanse Opera. Toppers waren nog steeds de opvoeringen omstreeks 3 oktober. Op 4 oktober 1754 kwamen wel 234 Leidenaars naar de Oude Vest — voor Bontius' Belegering, Brouwers Beleghe of Boons Leiden verlost.

³² *Gespeeld voor de achtbaare Magistraat der stad Leiden... Leiden den 10 Juny 1718* (Vertoonders Apollo, Minerva, ... Leidsche Maagd... gevolgd van Rynlandsche Nimphen, van Danssers... een aangenaam bosschaadje op Rynlands bodem...) in Jan van Hoven, *Leedige Uuren*, 's Hage 1720.

³³ De oplopende vloer zal thans worden opgegeven voor de practische verlangens der toneelgezelschappen.

³⁴ Er waren drie dochters Rijndorp.

1. Anna Maria Josephina, vaak Maria of Marý genoemd, gehuwd en vrijwel onmiddellijk gescheiden van de acteur Joh. Maas, die overlijdt in 1716. Zij hertrouwt met Jac. Voster. Zij huurt, wanneer Jan van Hoven zich terugtrekt, in 1725 als „weduwe Rijndorp” de Pikeerschuur. Vandaar de verwarring met Anna Catharina bij Kossmann, Van Gelder e.a. In 1728 komt Van Hoven terug in de directie, in het contract wordt

Anna Maria nog „weduwe” genoemd, hoewel haar tweede man, Jacobus Voster, mede ondertekent.

2. Isabella Bernhardina, geboren 1695 te Gent, gehuwd in 1718 met de musicus en danser François Nivelon (de naam in vele varianten als Niuelon, Niïlon, etc.). Dochter Anna („Antje”), vóór 1741-vóór 1777?

3. Adriana Theresia, geboren 1698, gehuwd met Michiel Lommetsum. Dochtertje Josephina, in of na 1741-1754.

³⁵ Van 1705-1731 was er een vaste afdracht aan het Weeshuis van f 300,— 's jaars, daarna werden voor elke verhuurde zitplaats 2 stuivers geheven. Die ruil was vaak niet onvoordelig voor de arme wezen. In 1754 b.v. was de opbrengst voor het Weeshuis c. f 577 : 5 : —. De rekeningen vanaf 1750 zijn bewaard, nergens anders dan in het archief van het Weeshuis. De parallel met Amsterdam springt in het oog!

Het jaar 1755 had een merkwaardige inzet. „Een Zoeterwouse troep Commedianten” bracht eerst enthousiasme, weldra verguizing. Ze trokken op 17 januari 217 personen (voor zitplaatsen), op de 18de 101, de 24de slechts 29, en bij hun vierde en laatste voorstelling, de 25de, toonden nog maar 13 Leienaars belangstelling... Geen wonder, elders vinden we dat het om een kunstvorm ging die het met Franse en Italiaanse vertoningen verwende publiek niet meer kon waarderen: het was de Zoeterwoudse Kamer van Rhetorieke...

De Italiaanse Opera van Francesco Ferrari speelde in mei en van einde september tot half december. Uit de boedelbeschrijving van Anna Catharina weten we dat zij zich, na het Zoeterwoudse fiasco, gehaast had een contract te tekenen met Ferrari, al op 6 februari. Ze overleed 9 maart 1755.

Een schotschrift. De eeuw der verlichting wemelde van schotschriften³⁶. Eén zo'n paskwil was gericht tegen Anna de Quintana's dochter Isabella van Rijndorp en kleindochter Antje Nivelon. Het pamflet is kwaadaardig. Het maakt Antje mismaakt en Isabella zo'n kaajtief dat haar echtgenoot, de danseur en acteur François Nivelon in arren moede de benen heeft genomen. Kossmann schoof het verachtelijk terzijde. Maar toch schijnt het in de kern juist te zijn. Een gedeelte luidt: „dat dit schepzel een Groot Dansmeester tot haar Man heeft gehad, die by haar een krom gebocheld Creatuur verwekt heeft, haar zeer gelyk in aard; deeze Man heeft zy zo geplagd, dat hy genoodzaakt geweest is haar te verlaten, en haar nooit weer by hem heeft willen hebben, boven dien heeft zy een Suster gehad die zich lang in Duitsland heeft opgehouden, en weder in Leyden gekeerd zynde, daar ziek is koomen te leggen, heeft zy dit Mensch dat arm was, gewygart in haar huis te ontfangen, en heeft haar buitens huis laten sterven; het Dochtertje van dit ongelukkig schepzel heeft zy na haar moeten neemen, dit heeft zy opgeslooten en haar verboden haar de Naam van Tante te geeven, en haar verder zo getravaljeerd, dat het Kind van harteer gestorven is”.

Isabella voert de directie tot 1770, bij haar overlijden in dat jaar blijkt Antje, het „krom gebocheld Creatuur”, gehuwd met Louis Bernard,

met wie ze de Schouwburg beheert. Zo blijft het theater tot 1777 in handen van de familie van Rijndorp. Dan is Bernard overleden, Antje wordt niet meer genoemd. Hendrik Pottum, bode met de roede, verzoekt in 1777 de boedel van Bernard te mogen veilen, mèt octrooi voor zes jaar om te laten spelen. Het consent dateert van 23 juni 1777, maar het kost enige tijd de Schouwburg aan de man te brengen. Pas op 10 februari 1778 wordt hij verkocht voor f 1200,— aan Jacobus van Alkemade, kennelijk een speculant (die in 1775 aan de Bernards al f 600,— had geleend), en die hem al op 16 juni 1778 voor het aanzienlijke bedrag van f 3100,— doorverkoopt aan Justus Carel Kemner, een serieuze exploitant.

Maar nu terug naar het paskwil en de dochter van het ongelukkig schepzel. Anna Catharina de Quintana maakt in 1741 een testament³⁷, dan zijn alle drie haar dochters nog in leven. Adriana, „wonende in Duitsland”, is getrouwd met Michiel Lommetzum. Een testament van 1753 (notaris Josua l'Ange, 1 maart) noemt Josepha Lommetzum als enige nagelaten dochter van Adriana en Michiel. In 1755 (notaris Josua l'Ange) wordt van Josepha gezegd „bereijds inden gepasseerden Jare 1754 binnen deese Stad overleden”. Het klinkt wat ongeduldig en het schotschrift lijkt bevestigd. De erfenis kon nu worden verdeeld tussen de dochters Anna Maria en Isabella plus nog een legaatje aan Anna Nivelon die in de gratie stond en expresselijk wordt genoemd: „... Antje Niulon, een geverruwd Cabinettje met Laaden, en kopere Slootjes, item Een stelletje Japans Poreceleijn van Vijff Stucks”.

De erfenis. De erfenis geeft informatie over het gebouw en nog iets over het „charmante character” der vrouwen in de familie Rijndorp. Het testament (met de boedelbeschrijving van 25 maart 1755 dertig foliovenen aan twee kanten beschreven) geeft een lijst van munten en obligaties tot een totaal van een kleine zes duizend guldens; een lief kapitaal voor die tijd, waarvan f 3900,— obligaties, van welke het allergrootste deel gekocht vóór 1720, Jacobs sterfjaar. Dan volgt een uitgebreide inventaris van zilver, goud, juwelen, veel meubilair, bestek en serviesgoed, waarbij nog al wat porcelein, zilver, koper, tin, schilderijen, kleren, etc. Niet te vergeten de 36 stoven die aan het publiek werden verhuurd tij-

³⁶ Het paskwil (Universiteitsbibliotheek Leiden) als waar en in extenso afgedrukt bij Hurrelbrinck, *op. cit.*, 15-18; Kossmann, II, 145-146, die er overigens ook uit citeert, merkt verachtelijk op: „das Hurrelbrinck als wirklichen Brief abgedruckt hat, und aus dem wohl

auch Dercksen a.a.O. seine irrigen Angaben schöpfte”. Aangezien Isabella 72 à 73 wordt genoemd, zal het pamflet van omstreeks 1765 à 1770 dateren.

³⁷ Cf. Kossmann *op. cit.*, II, 16.

Met Permiffie van den Burgemeester der Stad Leyden.

Zal op Maandag den 4. December 1809,

Ter gelegenheid der Inwijding van den

N I E U W E N

LEYDSCHEN SCHOUWBURG,

(Op de Oude Vest.)

Ouder directie van den Tooneeldirecteur *W. Bingley*, in gemelde *Locaal* vertoond worden:

OFFERHANDE AAN LEYDEN,

Zinnebeeldige Voorftelling, in twee Afdelingen, expreffelijk te dezer gelegenheid vervaardigd door den heer *J. Grave*, en verlied met al dezelve Vertooningen, Decoraties, Costumes, en verdere Zinnebeeldige toepaflijke Voorftellingen en groot Spektakel.

Waarna zal volgen het beroemde Treurfpeel

EPICHRIS EN NERO,

Naar het Fransch van *Le Gouvé*, door den verdienftelijken Nederlândfchen Dichter *P. J. Ottenbroek*; waarin de Rol van *Nero* door *Bingley*, en die van *Epicharis* door Mejufvrouw *H. de Bruin*, geb. *Hilvertink*, zal worden uitgevoerd,

Het Schouwfpel zal befloten worden door

DE VERSTROOIDEN,

OF HET

DOOR VERSTROOIJING BEWERKT HUWELIJK.

Nieuw Vraaijk BLIJSPEEL, van *Katzebus*.

NB. De voornaamfte Perfonaaften dezer geheele Voorftelling, zullen door de Acteurs *Bingley*, *Valkenier*, *Hoeds*, *Stoopendaal*, *Schouten*, *Rofenveldt*, *Grave*, *Overduin* enz. en Mejufvrouwen *de Bruin*, geb. *Hilvertink*, *Obelt*, *Stoopendaal*, *Adams*, *Hoeds*, *Kroon*, *Rofenveldt*, en *S. Obelt*, worden voorgelield.

Het Tooneel zal precies te 6 uren geopend worden.

De Prijzen der Plaatten zijn (achter alleen voor deze buitengewone *Reprezentatie*) gefteld als volgt:

In de Balkons	f 3 : 0 : 0.
Loges van den eerften Rang	2 : 4 : 0.
Bak	1 : 10 : 0.
Op de Galerij	0 : 18 : 0.

De Plaatten kunnen befpoken worden aan den Nieuwen Schouwburg, op aanftaanden Vrijdag, Zaterdag en Maandag den 1. 2. en 4. December 1809, des morgens van 10 tot 12 uren, mits betalende 2 fluiters voor het befpoken van iedere plaats.

Te Leyden, ter Boekdrukkerij van *HERDINGH* en *DE MORIER*.

Afb. 12. Schouwburg van 1809. Affiche van de opening door de troep van *Ward Bingley*, met toestemming van de burgemeester! De Balkons worden later de Loges genoemd en de Loges gaan Amphitheater heten. (Gemeentearchief Leiden).

Met Permiffie van den Burgemeester der Stad Leyden.

Zal op Maandag den 5. Februarij 1810,

In den

LEYDSCHEN SCHOUWBURG,

(Op de Oude Vest.)

Ouder directie van *W. Bingley*, vertoond worden:

HET ONTZET VAN LEYDEN,

Groot Beroemd Gefchiedkundig TAFEREEL, voorgevallen op den 3den October, 1574. Op nieuw vervaardigd door den heer *M. Verbeerman*, vooris verlied met geheel nieuwe en fraaije expreffelijk daartoe vervaardigde Decoraties, Costumes, Gevechten, Koen, Muzijkstukken, Vertooningen, en verder Groot Spektakel.

Nooit door dit Gefelfchap hier vertoond.

Waarin de Rol van den Burgemeester van *der Werff*, door *Bingley*, zal vervuld worden.

Gevoigd van:

DE COMEDIE BIJ GEVAL,

OF

DE GEFOPTEN.

Vraaijk BLIJSPEEL.

Acteurs in het Voorftuk: *Bingley*, *Valkenier*, *Hoeds*, *Stoopendaal*, *Schouten*, *Rofenveldt*, *Grave*, *Overduin*, *Adams*, *Beijerman*, *J. W. Bingley*, *W. Bingley Junior* en *Jukkenekke*, enz.

Actrices: Mejufvrouwen *Obelt*, *Hoeds*, *Stoopendaal*, *Adams*, *Kroon*, *Rofenveldt* en *S. Obelt*.

Acteurs in het Naftuk: *Hoeds*, *Schouten*, *Rofenveldt*, *Grave* en *Beijerman*.

Actrices: Mejufvrouwen *Hoeds*, *Stoopendaal*, *Adams* en *Rofenveldt*.

Precies te 6 uren op het Tooneel.

Prijzen der Plaatten, als volgt:

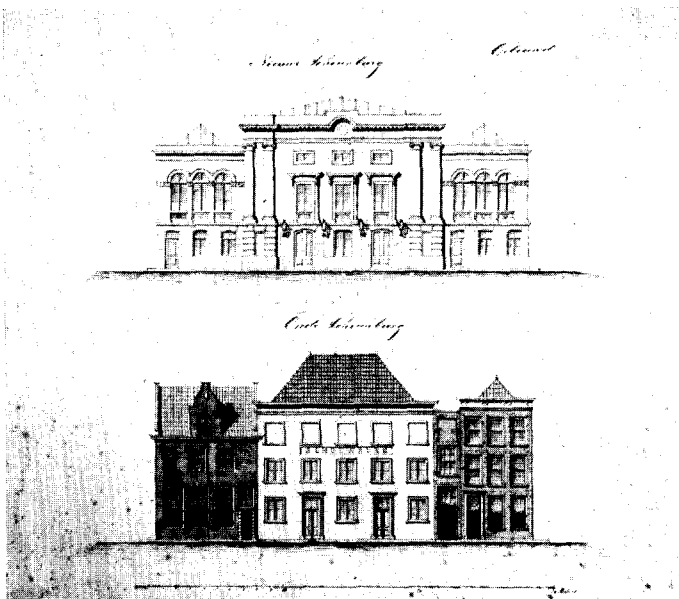
In de Loges	f 2 : 4 : 0.
Op het Amphitheater	1 : 13 : 0.
In de Bak	1 : 4 : 0.
Op de Galerij	0 : 12 : 0.

De Heeren Militaire Officieren, tot het Garnizoen dezer Stad behoorende, betalen half golt.

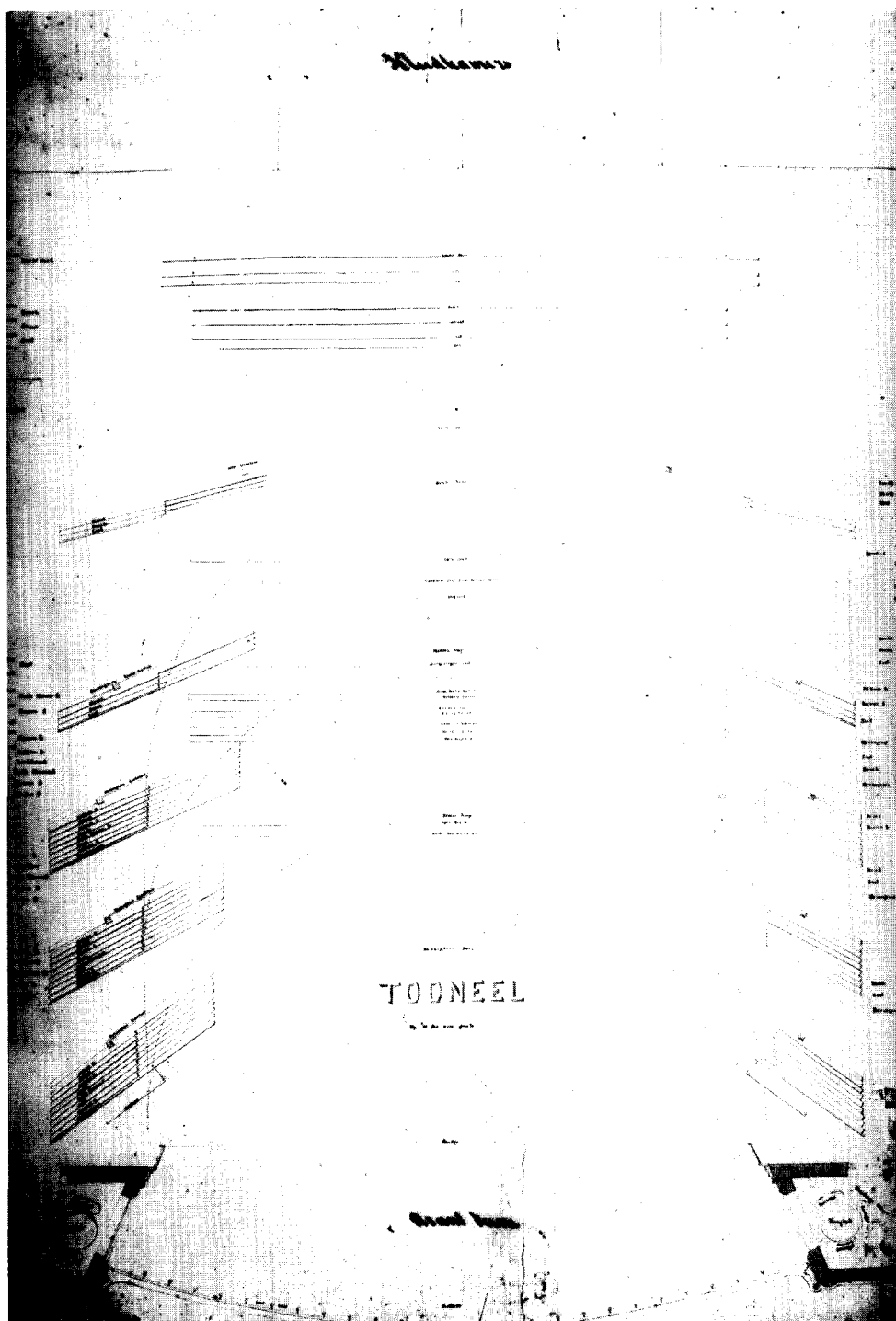
De Plaatten kunnen befpoken worden aan den Nieuwen Schouwburg, des morgens van 10 tot 12 uren, mits betalende 2 fluiters voor het befpoken van iedere plaats.

Te Leyden, ter Boekdrukkerij van *HERDINGH* en *DE MORIER*.

Afb. 14. Eerste Leidse voorftelling van *Westermans* „Ontzet” (1808). Decoraties van *Breckenheimer*? De gewoonte was dat men alleen het nastuk kon zien voor half golt. (Gemeentearchief Leiden).

Afb. 13. Op één blad *Jan Willem Schaaps* ontwerp voor de Schouwburg van 1865 (nog zonder middendeuren) en de drie gevels van de toestand van 1809 met de wijziging van 1827 of 1833: de meest linkse travee van het huis *Vlaanderen* is in werkelijkheid de meest rechtse van de Schouwburg. Gequarelleerde lijntekeningen, beide van *Schaap*? (Gemeentearchief Leiden).

Afb. 15. Toneelinrichting van 1865. Gekleurde tekening. Veel zal bij het oude zijn gebleven. De drie stippellijnen geven de kleine, de midden en de grote „kuip” weer voor muziekuivoeringen. De coulissen onder afnemende hoeken geplaatst! (Gemeentearchief Leiden).

dens de voorstellingen. De voorkamer (van het huis Vrolijk, boven waarschijnlijk) was Antjes vertrek. Daar inderdaad „Een boog cabinetje, daarop Een stelletje Porceleyn van vijff stuks zijnde het Gelegateerde aande kleyndogter Antje Nuilon, daarinne de goederen van deselve”.

Anna Catharina's begrafenis geschiedde met pomp en pracht in de Pieterskerk. De totale kosten beliepen het honderdvoudige (!) van die van Jacob van Rijndorps uitvaart³⁸. Aan achterstalige verpondingen voor de gebouwen over de jaren 1751 t/m 1754 moet nog f 367:10:— worden voldaan.

De gebouwen omvatten (van oost naar west, d.w.z. de gevels van links naar rechts ziende):

1) Het huis Vrolijk, in 1722 gekocht voor f 1890,— (na Isabella's overlijden in 1771 verkocht voor f 521,—), gebruikt als woonhuis voor de weduwe en Isabella en Antje die haar verzorgden, omschreven als „aande Zuidzijde vande Oudevest met een vrije, eijgen Poorte off gange daar nevens aan, voor desen geweest zijnde den in- en uijtgang van de Brouwerije genaamt de Hasewind”.

2a) Het kleinste gedeelte (van zekere geabandonneerde gronden, etc.), „in huure gebruikt bij Hendrik Karstens tot den laasten April vanden Jaare 1756. voor de somme van sestig guldens int Jaar, te betalen alle Vierendeljaars een geregt Vierdepart van dien precies, dog ingevalle er gespeelt werd ijder ¼ Jaar Vijff gl: meerder”. Het was dus de kasteleinswoning.

2b) De Schouwburg zelf. Op het grootste gedeelte van „Twee geweene geabandonneerde gronden van seeckere afgebrande Mouterije, Huijsinge ende Erve . . . belent . . .” En dan komen de „kleijne Hasewindsteeg” (de Coman Claassteeg) en het huis Vrolijk zonder dat we van het gebouw zelf meer lezen dan „geappropriert tot een Schouwburg”.

Maar deze indeling in tweeën wijkt niet af van die op de plattegrond van 1804, evenmin als de rest van de beschrijving verschillen suggereert.

³⁸ Bijvoorbeeld aan „Veertien Lijckdraggers en twee Heksluijters ijder drie guldens, te samen . . . f 48:—:—; aan de Nodigers ter begraeffenisse . . . f 27:—:—; de kist . . . f 29:—:—; wijn bij de begraeffenisse geconsumeert . . . f 23:—:—;” en als ik het goed lees 45 gulden en 15 stuivers om Antje mooi uit te dossen: „aan Juff: Nieulon voor Kerkelijcke behoefftigheeden volgens usantie, en begeerte van de overledene, met Communicatie van de Heer en Juff: Voster, bij quit: . . . f 45:15:—.” Alles bij elkaar f 314:18:6.

Anna Catharina was vrijwel blind op het eind van haar leven, het testament van 1753 vermeldt een extra

De opsomming begint met logement (de acteurs zullen hebben overnacht) en zaal en loopt dan naar het eigenlijke toneel:

„In de Schouwburg / ende wel Eerst / in 't Logement boven

Een houtte Oostindische kist sijnde Leedig / Eenig Hout tot de schouwburg”

(het klinkt niet grandioos, nu volgt de zaal):

„Inde Logie aan de Regter zijde / Negen stoelen / Inde andere Logie / seeven Stoelen / Rondsom boven twee kopere blakers / Vier blicke dito”

„Inde Bak / Een groen Trijpt kussen”

Dat is alles. Er waren dan nog „Int Comptoirtje” vier stoelen en een hangootafel, en in de kelders nog zes stoelen, een waterton, een lege kist, twee tafeltjes, twee tinnen kandelaaers en een tang en asschop. Een mager boeltje alles bij elkaar³⁹. We zagen reeds dat het verhuuren der stoven niet eens aan de kastelein was gegund. Behalve in de loges stond het publiek of zat het op banken. „Rondsom boven” wijst op een hoefijzervorm als in 1804. Het toneel ontbreekt op de tekening van 1804, maar volgt in de boedelbeschrijving, zodat tenslotte een tip van het doek wordt opgelicht dat Rijndorps speelplaats aan het oog onttrok.

Het toneel van 1755

„Op het Toneel

Vier en Veertig Schermen

twee Perspectiven

twee Middeldoeken

twee friesen

Een gordijn waar op geschildert het wapen van Leijden / ses houtte Kroonen

Een Balkon

twee tafels

Een Tafelkleet

Een Leege Kist / twee Ladders / Vier trappies twee stoelen”.

Wat een ruimte voor de verbeelding! De ladders en trapjes zijn er voor de toneelmeester. Hij

getuige „vermits de blindheijd van de testatrice”, ze tekent met grote hanepoten, nog net leesbaar: Ana van Rijndorp.

³⁹ Vergelijk de verzuchting van Maarten Corver in 1786 (Tooneelaantekeningen, p. 155), die zoveel aan de verfraaiing van zijn theater aan de Assendelftstraat heeft besteed: „maar dan het oude plan van *Jacob van Ryndorp* had moeten volgen, om te kunnen bestaan, dat ik dat geld tot onderhoud van mijn Troep en niet voor mijn Gebouw gebruikt hadde . . .” Liever een kaal theater met goede voorstellingen dan andersom!

verzorgt de lampen in de kronen, zet stoelen en tafels op hun plaats, het balkon wanneer een hoog geplaatst sujet meespeelt. Alles klaar, en het voorbeeld met Leidens wapen wordt opgehaald. Daar waren de fraai uitgedoste spelers! — te midden van de coulissen, voor middeldoeke of achterscherm spelend. Nemen we aan dat nog van dezelfde serie van vier décors of tonelen sprake was als in 1717⁴⁰ dan is een verdeling denkbaar waarbij de straat 13 coulissen telde (zes aan elke kant en een achterscherm), het hof evenveel, het bos elf en de kamer 7. De middeldoeke konden het hof of paleis naar believen groter of kleiner maken; de perspectieven geven misschien „doorkijkjes” naar links en naar rechts bij de straat. Die perspectieven zijn het meest intrigerend van de opsomming. Waren het de ouderwetse doorzichten opzij in een raam of karkas geplaatst, of waren het al achterdoeken om b.v. straat of bospaadje een weids „vergezicht” te verschaffen? Maar laat ons blij zijn met de weinige gegevens die we tenslotte hebben gevonden over van Rijndorps Schouwburg: een zaaltje, waarvan de tekening van 1804 een aardig juiste indruk geeft, en een praktisch barok-toneel.

De Schouwburg tot 1809

Over de periode 1755 tot 1795 zijn we vrij goed ingelicht door wat verspreid te vinden is⁴¹, de opvoeringen lopen parallel met die in Amsterdam en Den Haag. Het ontvangstenboek van het Weeshuis bevestigt het beeld, vult lacunes aan.

In 1766 sticht Maarten Corver voor zijn Hollandse Comedie een theater aan de Assendelftstraat in Den Haag. In Leiden wordt vanaf 4 oktober van dat jaar door de Hollandse Comedie regelmatig gespeeld. Van 1770 tot 1774 is Corver voornamelijk op beide steden aangewezen (1770 t/m 1772 Schouwburg Rotterdam geslo-

ten wegens de runderpest(!), 1772 die te Utrecht wegens hetzelfde malconvenient); hij speelt te Leiden afwisselend met de Vlaamse Opera van Neyts.

In 1777 staat de Comedie stil wegens de moeilijkheden bij de directiewisseling; in 1778 is Neyts weer terug. Daarna is het de „Rotterdamse Troep”, dat is het gezelschap onder Corvers kortstondige directie in de Maasstad. Ward Bingley wordt in 1782 directeur genoemd, met hem wordt een „collectief Abonnement” afgesloten voor het Corps Officieren (der Zwitsers) voor f 20,— 's maands. De Amsterdammers speelden aan het eind van het seizoen wanneer hun toneel werd gesloten.

Nog eenmaal was er een personele unie bij de exploitanten. Dat was van 1795 tot 1809 toen Johan Philip Meissner (of naar de mode: Jean Philippe) eigenaar was van het theater aan de Oude Vest. Hij bezat namelijk al de Franse Schouwburg in de Hofstad en was directeur van de Franse troep. In 1789 verzoekt Justus Carel Kemner te mogen laten spelen: de „Troup van den Heer Meissner, Directeur van het Fransche Spectakele van Zijne Doorluchtige Hoogheit den Heere Prince van Oranje”⁴². Ofschoon de troep vaak met tonelisten of comédiens wordt aangeduid, was de hoofdschotel bij Meissner toch wel de opera of de opéra-comique. De programma's laten voorstellingen zien die op één avond toneel en opera combineren. Drama gevolgd door vaudeville, zangstukje of operette was de gewoonste zaak ter wereld met het bijkomende voordeel dat men na de pauze extra publiek voor gereduceerde prijzen, voor „loten half geld”, kon toelaten. Al op 16 januari 1790 huurt Meissner de Schouwburg van Kemner voor vijftien maanden en verzoekt hij permissie tot opvoeringen „met uitsluiting van alle andere Fransche spectacles”, ge-

⁴⁰ In 1717 verhuurt Rijndorp de Schouwburg voor enige tijd aan een Italiaanse troep. Het contract bij Kossmann *op. cit.*, I, 148-150. Over de coulissen: „Den eersten Compt. sal aenden laesten Compt. (dat is de huurder) mede leveren, tot redeljk gebruik voorde voorsz. tijt, vier tooneelen, als namentl. een bosch, een Hoff, een Straet, ende een camer”. De kamer vond Van Rijndorp in 1718 kennelijk nog niet verouderd toen hij „drie nieuwe Speeltooneelen” aanschafte.

⁴¹ Worp, Haverkorn van Rijsewijk, Hurrelbrinck, Kossmann (vooral door zijn besluitenlijst aangaande het toneel in Den Haag in deel II, 79-87), Corver, *operibus citatis*. Corver meldt zelfs in zijn „Ryswykze Vrouwen-daaige Courand” uit „Atheene, daar de Fontein op de Vismarkt staat” (Ach, Atheene daar de Fontein... Hoelang zij er nog zal staan hangt ervan af hoezeer ze,

verwaarloosd, aan baldadigheid en vorst ten prooi zal zijn), dat hij in Leiden drie of vier keer per week speelt (1774). Vandaar de notie bij Hurrelbrinck dat Leiden een eigen beroepstoneel had.

⁴² Over het theater aan de Casuaristraat zie men J. Fransen, *Les Comédiens Français en Hollande au XVIIe et au XVIIIe siècles*, Parijs 1925, en D. W. P. Keuskamp, „Een en ander over den Haagschen Schouwburg en het „Théâtre Français” in de 19e Eeuw”, *Jaarboek Die Haghe 1904*, 378. Over Meissner en zijn programma's zie men het aardige boekje van mr. S. A. M. Botenheim, *De Opera in Nederland*, Amsterdam 1946, 61-63. Verdere gegevens over Meissner en andere onderdelen van dit artikel in typescript bij de auteur en in het toneelmuseum.

volgd door eenzelfde verzoek, voor een jaar, in april 1791.

Op 24 januari 1794 wordt Justus Carel Kemner failliet verklaard⁴³ en op 8 november 1794 wordt Cornelis van der Post, bode met de roede, toestemming verleend op 15 november de Schouwburg te veilen. Pas op 15 juni 1795 kan Van der Post het theater vrij om f 1600,— gereed geld verkopen aan Meissner (die een hypotheek van f 1000,— neemt).

In december 1791 had Kemner toestemming gekregen voor twee voorstellingen, bij inschrijving, voor de Hoogduitse Joodse Opera uit Amsterdam. Het was de in 1784 door J. H. Dessaur onder de zinspreuk „Industrie et Récréation” gestichte operagroep, die werken opvoerde als Mozarts „Zauberflöte”, „Don Juan”, Wrantzky's „Oberon”, Ditteldorfs „Apotheker und Doctor”, enz.⁴⁴ In 1807 gedenkt Dessaur de verleende gastvrijheid in het wisselvallige tijdperk tussen de Franse en Hollandse revoluties met een benefiet-voorstelling, die maar liefst 805 gulden opbracht voor de slachtoffers van de buskruitramp.

We hoeven ons niet veel illusies te maken over het peil van het Hollandse theater van die dagen. Men kwam voor de prachtige décors, de sentimentaliteit of de bloederigheid, voor de galmen de heldentoon. Wanneer iemand Maarten Corver voorhoudt dat een stuk niet realistisch genoeg is, antwoordt hij: „In het *Beleg van Leyden* zag men immers . . . de galg, het rad, de geesselpaal, hangen, branden, onthoofden”⁴⁵. Geen wonder dat de intellectuele élite liever naar het Franse toneel of de opera ging — zoals men tegenwoordig naar het Mickery theater trekt.

De eerste jaren van Meissners Haagse en Leidse hegemonie was het aan de Oude Vest nog een druk toneelvenen. In 1795 waren er 27 representaties, 11 Franse en 16 Hollandse. Het boek van ontvangsten vermeldt in november 1803 bij 6 voorstellingen laconiek: „uit den Schouwburg onder directie van Schirmer en Schol, Holl. Toneellisten”. Gelukkig zijn er de notulen van de

Magistraat om ons eraan te helpen herinneren dat de romantiek ook „schwärmde” met de natuur en haar wetten — voor de aankleding van dergelijk „toneel” zie men b.v. Derby's alleraardigste schilderij in de Tate Gallery: „An Experiment on a Bird in the Air Pump”. De heren Schirmer en Schol waren physici, die enige experimenten kwamen uitvoeren in Meissners, voor dit geval fysische, theater.

De jaren na 1795 speelt Bingley regelmatig in Meissners Leidse theater, zeker elk jaar tot 1803. Dan keert hij niet meer tot Meissners exploitatie terug — Meissner liet namelijk onderhoud en directievoering versloffen, en een zekere Bax, die een liefhebberijlokaal op de Haarlemmerstraat had gekocht, werd een geduchte concurrent, die zeker van 1805 tot 1809 alle voorstellingen aan zich trok. Jean Philippe Meissner moest maatregelen treffen. Hij verzocht in 1804 een octrooi dat er „gene Publicque Representatien zullen mogen worden gegeven, als alleen in gemelden (zijn) Schouwburg . . .” Zodra hij dat geobtineerd zal hebben, zal hij „behalven de vereischte reparatien aan vermelden Schouwburg, ook nog enige grote verbeteringen (volgens die hier geannexeerde Tekeninge) . . . willen laten doen, maar dit te Effectueren, zal vele depanses vereischen en niet zonder Ul(ieder) protectie kunnen geschieden . . .” De raad geeft hem inderdaad op 29 mei 1804 het „uitsluitend recht . . . dat alleen in dezen zijne Schouwburg zullen mogen worden gegeven de publieke representatien van Toneelspelen; *mits* de Suppliant . . . den gemelden Schouwburg verbeterd hebbe . . . volgens de daarvan overgelegde tekening, en verder voor de nodige reparatie, en het onderhoud in dien staat behoorlijk zorg drage . . .”⁴⁶.

Doch Meissner absteineert zich te veel. Hij laat de Schouwburg aan de Oude Vest in verval komen. Hij heeft gewichtiger affaires aan het hoofd: hij verzorgt voorstellingen van zijn troep, als de „comédiens ordinaires du roi” voor Lodewijk Napoleon, in 1807 en 1808 te Utrecht, Am-

⁴³ Kemner krijgt in 1788 van Van Waalswijk een hypotheek van f 1400,—, vandaar de fout bij Hurrelbrinck, p. 25, die over dat jaar opmerkt: „De echtelieden KEMNER verkochten het aan den Notaris HERMANUS VAN WAALWIJK”.

⁴⁴ Bottenheim, *op. cit.*, 83-84 en 103-107.

⁴⁵ *Op. cit.*, 190. Corver zelf was een uitzondering. Hij noemt ook als een voorbeeld hoe het wél moet „De oude juffrouw Niewellon te Leyden” (p. 158), (Isabella van Rijndorp).

⁴⁶ Deze laatste toevoeging schijnt de ontsnappingsclausule voor de raad te hebben geleverd om toch op Bax' lokaal te laten spelen (22 januari 1805). Want de reparatie is wel uitgevoerd, getuige het antwoord op 3 januari 1805 op een request van Meissner om te laten spelen: „hebben H.H. Wethouderen, als door de Kamer van Fabricage geïnformeerd zijnde, dat de voornoemde Schouwburg ten genoegte Kamer is gerepareerd, het voorszegde verzoek . . . toegestaan”.

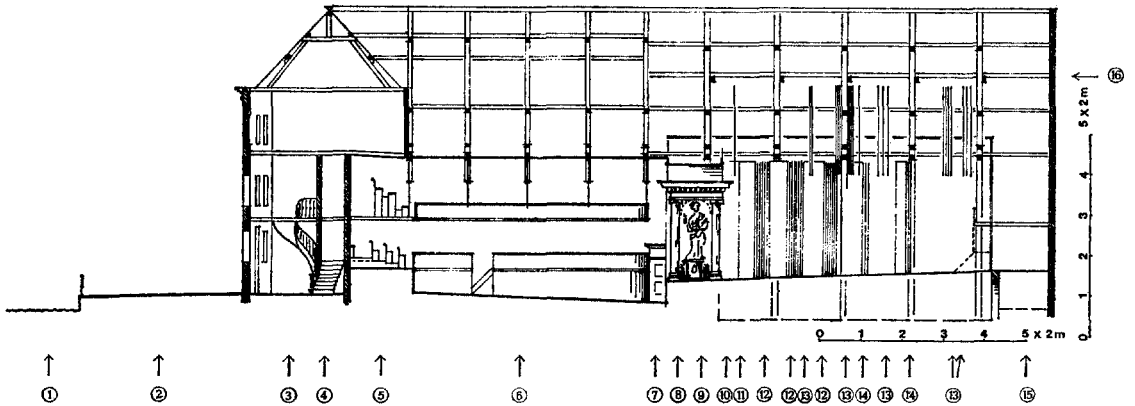

Fig. 1. Reconstructie (langsdoorsnede) van de Schouwburg van 1809. 1. Oude Singel. 2. Oude Vest. 3. Trap naar de galerij. 4. Trap naar amphitheater. 5. Amphitheater, daarboven galerij. 6. De bak of parterre, daarlangs de loges, boven de loges de galerij. 7. „Orkestbak”, bij muziekkuitvoeringen speelden de muzikanten op het toneel in een „kuip”. 8. Avant-scène, waarboven prosceniumboog. 9. Thalia op kachel. 10. Voordoek. 11. Manteau. 12. 8 schermen plus beweegbare lichtbak. 13. Achterdoeken. 14. 3 schermen. 15. 2 étages kleedkamers. 16. Trekkenzolder. Bij nadere reflectie heb ik maar de schermen van 1865 getekend als de waarschijnlijke toestand ook vóór dat jaar. Van der Pauw laat niet eens ruimte voor een achterdoek! Hij zal schermen en doeken hebben verward.

sterdam en op het Loo 47. November 1808 speelt Jean Philippe weer met zijn Spectacle of Théâtre Français in Den Haag, nu in de Nieuwe Schouwburg in het paleis Nassau-Weilburg, vóór zijn totale eclips in de volgende jaren, maar dan is de Leidse affaire eigenlijk al beklonken: hij traîneert tot 13 juni 1809 voordat hij de Schouwburg *c.* voor *f* 2100,— verkoopt⁴⁸.

De „geannexeerde” tekeningen (afb. 2 en 3) geven het huis tot aan het toneel. De linkse twee traveeën bevatten een foyer van *c.* 4 bij 10 meter, waarachter een keuken, een plaatsje en een privaat, en waarboven wel de woning van de kastelein. De rechtse drie traveeën bevatten de tien banken van de bak, waarachter de staanplaatsen. Boven waren in hoefijzervorm de loges en de acht rijen van de gaanderij, die zeker olopemd was. De capaciteit valt te schatten op 80 staanplaatsen en in totaal zo’n 300 zitplaatsen (140 in de bak, meer dan 70 in de loges en een 90-tal op de gaanderij). Het gebouw was zeer eenvoud-

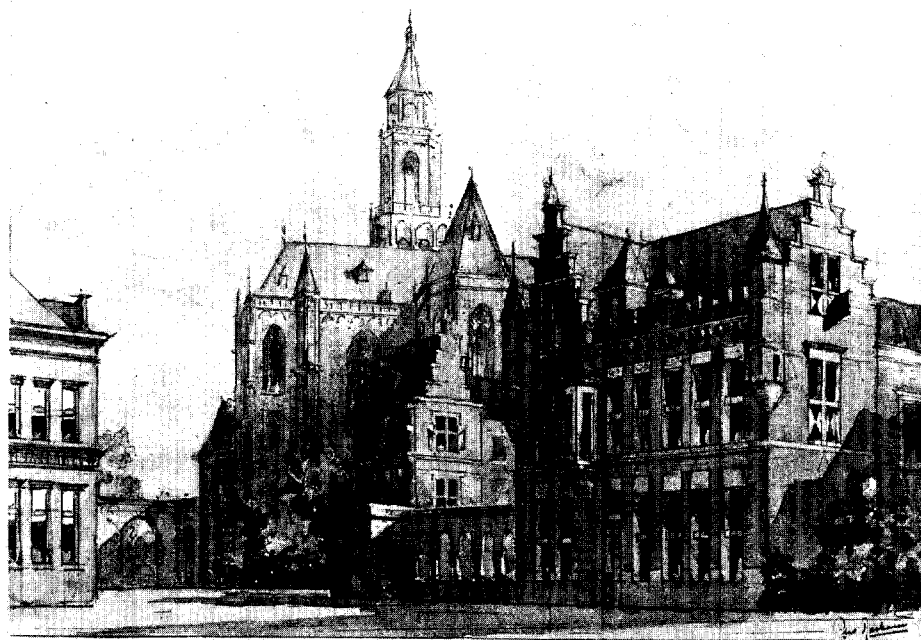
dig: bij het binnenkomen een voorportaal, een comptoor, een paar trappen en toegangen. En dat was alles. Jammer genoeg wordt niets van het toneel getoond. Omdat het niet werd gewijzigd? In de voorgevel moest op zijn minst de linkse toegangsdeur verhuizen naar de volgende travee: een asymmetrische gevel had wel erg weinig bij de smaak van de tijd gepast.

We mogen sceptisch staan tegenover de reparaties. (Reeds in 1808 klachten van de burens. Aanschrijvingen. Het dak dreigt in te storten. Dat wordt verholpen voor *f* 50,— die op Meissner zullen worden verhaald. Enz.). En de „verbeteringen” waren op zijn hoogst het absolute minimum, op zijn minst grootspraak. Omschrijvingen van *wat* verbeterd wordt en van de oude toestand ontbreken. De conclusie luidt dat we de afbeelding van 1804 in grote lijnen mogen zien als de toestand in 1705 en in 1755. Men zie ook de reconstructietekening (fig. 1).

⁴⁷ Hierover G. A. Evers, „Koning Lodewijk’s Hofschouwburg te Utrecht”, in *Het Huis Oud & Nieuw*, XIV (1916), 321-334 en „Koning Lodewijk’s Tooneel- inrichting op het Loo”, *idem*, 78-89.

Meissner vertoont zich niet meer in Leiden. Zijn correspondentie heeft een geaffaireerde toon: „Heeden arriveere ik alhier van ’t Loo, en moet morgen weder...” (Utrecht, 27 juni 1808). Wat verwacht men anders van iemand die zich „Administrateur van de Koninklijke Theaters” noemde, hoewel een ander (Ferière) die titel al droeg?

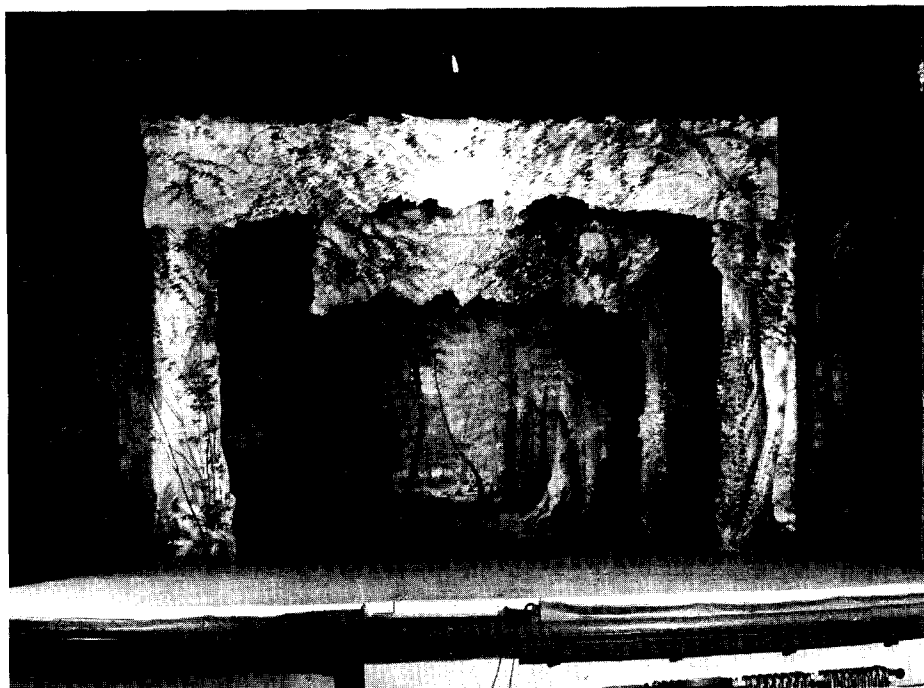
⁴⁸ Het driemanschap Uljee *c.s.* koopt al op 15 mei (Grasmaand) 1809 het huis Vrolijk en een huis op de Oostelijke hoek van de Coman Claassteeg en de Vrouwenwamp. Op 5 oktober 1809 krijgen ze toestemming de grond van de steeg in te nemen (Secretariearchief nr. 4469, reg. van concessien in extenso... Concessien D.) voor een jaarlijkse recognitie van *f* 9:10:8 afkoopbaar met de penning 25. Bernhardus van Ketel, wiens terrein om dat van de Schouwburg heengrijpt en met wie het net genoemde hoekhuis wordt geruild om de Schouwburg wat naar achteren te kunnen uitbreiden,

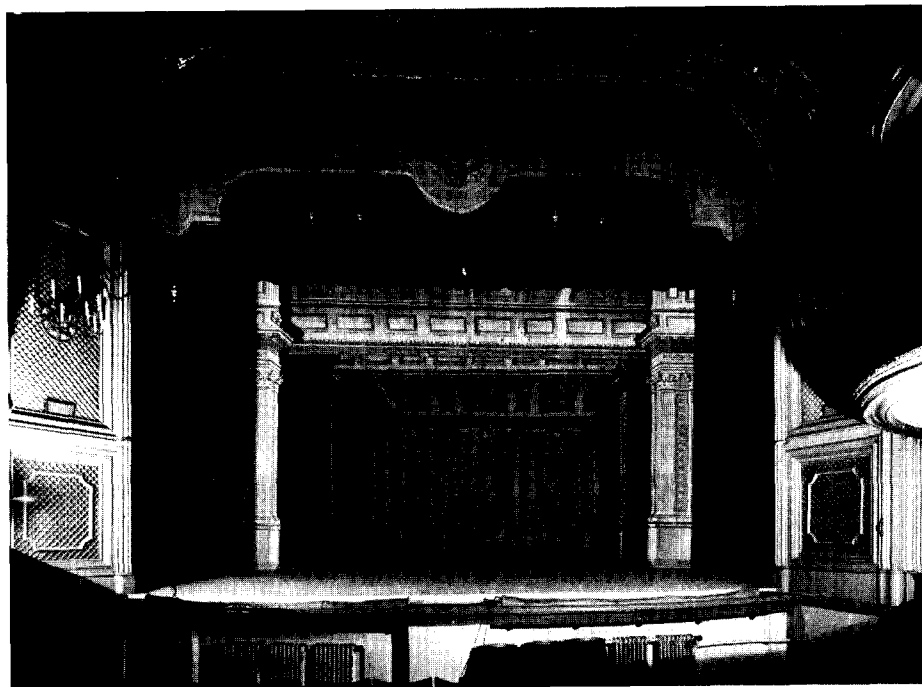
Afb. 16. Ontwerp achterdoek voor „de Straat”. Karel Hendrik Roskam, gcaquarelleerde tekening, circa 1903. Het gebouw rechts doet Berlagiaans aan ondanks zijn afkomst van het Duivelshuis in Arnhem. Het uitgevoerde decor (afb. 17.) is conventioneel en Leidser: de kerk lijkt daar meer op de Pancras dan op de Eusebius! (Gemeentearchief Leiden).

Afb. 17. „De Straat”, olieverf op doek, c. 1903. Zes schermen, geen speciale friezen, achterdoek. Het is een merkwaardige staalkaart van wat er omstreeks 1900 op de markt was. (Foto maart 1973 in de Schouwburg).

Afb. 18. Karel Hendrik Roskam? „Het Bosch”, olieverf op doek, ca. 1903. Zes schermen, drie friezen, drie verwisselbare achterdoeken (bospad, beekje in wei of beekje in bos).
(Foto maart 1973 in de Schouwburg).

Afb. 19. Karel Hendrik Roskam? „De Zaal”, olieverf op doek, ca. 1903. Zes schermen, drie friezen, één achterdoek en één tussendoek slechts uit een paar zuilen bestaande om de „Doorgeslagen Zaal” te maken.
(Foto maart 1973 in de Schouwburg).

De Nieuwe Schouwburg van 1809

Van het gebouw van 1809 staat het toneelhuis op het ogenblik van schrijven (februari 1974) nog overeind, wat verzakt, niet ruim genoeg, maar met een mooie kap.

Hurrelbrinck noch Pier Westerbaan vinden het nodig de architect van 1809 te vermelden, zodat het voor de hand lag aan Willem Uljee zelf, als stadsfabriek, te denken. Men hoeft echter slechts de Leydse Courant van 8 december 1809 op te slaan om 's architecten en 's decorateurs namen te vinden en, voor het bericht sec en succint, recht encyclopedisch in één zin samengepakt, leze men de *Algemeene Konst- en Letter-Bode voor het jaar 1809*, nr. 50, van vrijdag 15 december, bij de Inlandse berichten op pagina 373:

„Leyden, den 6den December. Laatstleden Maandag den 4den dezer, werd onze Stads Schouwburg, nu ruim eene Eeuw geleden door den toenmaligen Tooneelspeler J. VAN RYNDORP gesticht, doch sinds dien tyd zoo in verval geraakt, dat daarin byna geene Tooneelvertooningen meer konden gegeven worden, van wege de beide Heeren ULJÉE en VAN ROMBURGH onder opzigt van den Bouwkundigen M. VAN BEERENDREGT, in zynen ouden luister hersteld zynde, en versierd met Decoratien van de kunstryke hand des Heeren J. H. BRECKENHEIMER, door de Hollandse Tooneelisten onder directie van den Hr. BINGLEY plegtig ingewyd, met eene zinnebeeldige Voorstelling van den Hr. J. GRAVE, getiteld: *Offerande aan Leyden*; gevolgd door het Treurspel *Epicharis en Nero* en besloten met het Blyspel *De Verstrooiden*, al het welk onder den toevloed van eene verbazend groote menigte aanschouwers op eene voortreffelyke wyze werd uitgevoerd” (afb. 12).

Ward Bingley was een acteur van formaat. Jo-

grijpt de gelegenheid aan om de rest van de steeg in handen te krijgen („groot omtrend 3 roeden”), (nr. 4507, de dato 23 november 1809). Daar de rest van de steeg voor de stad waardeloos is, krijgt hij haar voor f 1:10.— Een goede koop, thans moet voor een ongeveer even grote strook grond erlangs, nodig voor uitbreiding van het toneelhuis en een achteruitgang, zo het 30 000-voudige worden betaald.

⁴⁹ Een reiziger (een Schot) in 1817 merkt op (Robert Stevenson of Edinburgh, Civil Engineer, *Extracts from the Scots Magazine of Letters from Holland in the Months of July & August 1817*, brief X, p. 1): „Leyden, famous for its memorable siege in 1573, when it stood out against the Spanish yoke, and celebrated as a University, contains about 40,000 inhabitants, but, what is chiefly remarkable in regard to its population, every third inhabitant is said to be a beggar. The

number of these mendicants is certainly very great, and they often form a painful tax upon the traveller through Holland, but, in Leyden in particular, there is something very squalid and ghastly in their appearance, while they bewail their situation, and lay claim to your humanity, in a tone of voice peculiarly plaintive”.

hannes Grave, of deftiger: Gravé, was acteur bij de troep en maker van gelegenheidspoëzie; „Epicharis en Nero” een revolutionair stuk, de vrijheidsliefde tegenover de tyrannen verheerlijkend. De prijzen voor de eerste voorstelling waren pittig: van 18 stuivers op de galerij tot f 3,— in de loges. Bij de volgende gelegenheden was dit teruggebracht tot 12 stuivers en twee gulden vier stuivers — maar als we rekening houden met een geldontwaarding van minimaal 15 keer, zien we toch bedragen van 9 tot 33 gulden verschijnen. Het klootjesvolk in de Engelenbak was nog altijd minder krap bij kas dan de grote meerderheid van de bevolking ⁴⁹.

Breckenheimer was een schilder van behoorlijk kaliber, die voor zijn staat van dienst aan verschillende Schouwburgen in het Koninkrijk wordt genoemd: in 1804 voor de Nieuwe Haagse Schouwburg decoraties ⁵⁰, in 1808 voor de in het koor van de Mariakerk ingerichte Utrechtse Schouwburg „een bosch, publique plaats en gevangenis” voor f 1607,—.

De tekeningen, gemaakt in 1864, (afb. 10 en 13) zijn een welkome illustratie van de beschrijvingen van Du Rieu ⁵¹ en Klikspaan ⁵². De De hoofdvorm is eenvoudig. Het halfronde parterre waarover de dansvloer kon worden gelegd. De loges met hun rechte banken en het klapbankje, als in een toonbank, dat omhoog ging om de dames door te laten. Het amphitheater onder de lage zoldering, net nog iets hoger oplopend dan de loges en bereikbaar door een trap direct achter het voorportaal. Hiermee verenigbaar is een geringe aanpassing van de voorgevel met bepleistering en nieuwe raamomlijstingen om hem weer in de smaak te doen vallen. Ter wille van de symmetrie werd de linkse deur opgeschoven — als dat niet al eerder (Meissner in 1804?) was

number of these mendicants is certainly very great, and they often form a painful tax upon the traveller through Holland, but, in Leyden in particular, there is something very squalid and ghastly in their appearance, while they bewail their situation, and lay claim to your humanity, in a tone of voice peculiarly plaintive”.

⁵⁰ H. E. van Gelder, *Het Haagse toneel-leven en de Koninklijke Schouwburg 1804-1954*, 's Gravenhage 1954. Joannes Henricus Albertus Antonius Breckenheimer, 's Gravenhage 5 oktober 1772-13 oktober 1856. In 1791 leerling Confreriekamer van „Pictura”. Leermeester van B. J. van Hove, A. Schelfhout, A. Waldorp. De Leydse Courant spreekt niet van Breckenheimers „decoratien”, maar van „onderscheidene Tooneelen”.

⁵¹ Bij Hurrelbrinck, *op. cit.*, 33-35.

⁵² In *Studentenleven* II (1844), 86-106, het hoofdstuk „Schouwburg”.

gedaan om het comptoir beter te kunnen inrichten. Om geen nieuwe moeilijkheden met de façade te krijgen, misschien ook om de gemakkelijke deuren aan de steeg niet te missen, werd het uiteinde van de steeg aan de Vest niet geheel bebouwd. Wel werd het kantoortje naar de steeg overgebracht, maar met een open voorruimte — een toestand die min of meer werd bestendigd in 1827 of in 1833 toen men het huis Vlaanderen aankocht en de bovenverdieping als koffiekamer voor de galerij inrichtte. De open voorruimte werd toen extra portaal, wat groter gemaakt door een slurf, die gelegenheid bood tot wachten en controle. Bij een geringe aanpassing past de onbekende figuur van Maarten van Beerendregt, een 62-jarige meester timmerman⁵³. Zijn toneelhuis bleef in 1865 wat het was, afgezien van de manteau en de toneelopening die vernieuwd werden. De tekenaar, in 1864, van het „Aanzigt van de Avant scène” heeft zijn best gedaan om de neo-classicistische ionische zuilen met balkgestellen weer te geven. Het is heel nauwkeurig gedaan en het geeft ook wel enig idee van het toneel, maar hoeveel liever bezaten we niet zo'n artistieke, perspectivische prent van een toneelrepresentatie zoals ze bestaan van de Amsterdamse Schouwburg, die aan de ene kant veel meer te raden overlaat, maar die anderzijds de flankerende godinnen — die in recht aanzicht juist worden gedekt door de zuilen — voordelig zou vertonen, met één van de mooiste décoropstellingen. Het paleis bij voorkeur, zeer illusionistisch en met maar ragfijne stippelijntjes tussen de coulissen en het achterdoek . . .

Een meer schetsmatige, wat oudere plattegrond (1861? een aantal kleinere verbouwingen aan koffiekamer en aan het bureau, dat nog met slurf in het voorportaal uitstak, was nog niet uitgevoerd) getekend door Samuel van der Paauw (afb. 11), laat de opstelling der banken zien en op het toneel 7 paren of stellen van telkens vier coulissen — onwaarschijnlijk veel. Het zou één stel meer zijn dan waarop de Koninklijke

Schouwburg kon bogen, en gelijk aan het aantal van de Stadsschouwburg op het Leidsche Plein (1774) en de Franse Schouwburg aan de Amstel (volgens de variant plattegrond met de meeste schermen, waarschijnlijk waren er slechts 4 stel) (1786). Bij nameten blijkt trouwens dat Van der Paauws achterste coulissen onder de kleedkamergalerij uitkomen, een onmogelijke plaats. Het lijkt ons waarschijnlijk dat de vijf stel coulissen die in 1865 werd geprolongeerde de volledige reeks van 1809 was!

De Schouwburg aan de Amstel heeft een wat ondieper toneel, hij lag erg beklemd tussen de omringende bebouwingen. De twee andere theaters hebben het voorbeeld gevormd voor het Leidse, behalve voor de smalle en lage prosceniumboog, die met haar opening van slechts 7,80 m breedte en nog geen 6 m hoogte op den duur erg hinderlijk zal zijn geweest⁵⁴. Het Haagse toneel had aan iedere zijkant één zuil. De Oude Vest bezat zoals het Leidsche Plein zuilenparen, in welker bescherming de standbeelden vertoefden van de muze van het treurspel, Melpomene, en haar zuster van de comedie, Thalia.

In de Amsterdamse theaters en de Koninklijke Schouwburg waren de zalen voorzien van een vlak plafond, aan de kanten verlopend in een grote, min of meer ellipsvormige koof. Leiden had niets origineels, niets leuks. Niet eens een koof — wat er zo uitziet op de doorsnede zijn plomp gevormde korbeels onder de dakstoelen. Even nog heb ik aan een novum gedacht: aan een opeens hoog oplopen van de zoldering boven de middengalerij, achter het vlakke plafond van de zaal. Een novum dat in de theaterbouw van de 19de eeuw zo'n opvallend element zou worden en dat neerkwam op een slimme manier om de capaciteit van een theater te vergroten zonder dat men de indruk kreeg dat het publiek van het schellinkje *in de zaal* zat. Maar ik was misleid door het woord balcon — op de begane grond waren alle chique rangen inclusief de balcon, later loges genoemd. Daarboven, omlopend boven

⁵³ Maarten van Beerendregt: doop 19 oktober 1747, meesterproef 4 oktober 1770, overlijdensdatum 5 februari 1811. Hij werkte voor het Heilige Geest- of Armenweeshuis (in het gemeentearchief een opmetings-tekening van het complex aan de Hooglandse Kerkgracht c.a., daterend van 1781). Curieus: die band tussen Weeshuis en Theater, die als een rode draad door de historie van de Leidse en Amsterdamse Schouwburgen loopt. Zowel Van Campen als Vingboons hadden relaties met het Weeshuis. Zie ook W. Kuyper, „Een Manieristisch Theater van een Barok Architect”, *Bulle-*

tin KNOB, 69 (1970), 99-117. Bij de reconstructie van de langsdoorsnede krijgt ik zelfs het onaangename gevoel — Beerendregt was nu eenmaal geen groot meester — dat hij zijn zaaltje allicht *onder* de kap van Rijn-dorps theater heeft gefruunnikt. Omdat de nieuwe zijmuren wijder kwamen moest hij dus spanten onder de oorspronkelijke spanten schuiven. Ook de dichtgemetselde ramen van de tweede verdieping doen somber vermoeden!

⁵⁴ Over de afmetingen van deze schouwburgen zie men bijlage III.

de loges en het amphitheater en goed in het zicht, verhief zich de tumultueuse galerij. Misschien dat zich achter in het midden nog even het plafond verhoogde — op de reconstructietekening (fig. 1) heb ik een gering oplopen getekend, maar dat mag geen naam hebben.

Vergeleken bij 1705-1809 was het plafond van de zaal waarschijnlijk lager; het was maar een benauwd zaaltje. Een soort buurtbioscoop. Redelijk zolang spel en schitterende décors volop aan het romantische begoochelvingsverlangen tegemoet kwamen. Was het minder, dan trad het studentenpubliek al gauw in discussie met de spelers — binnen of buiten de rol — om de akeligheid van het zaaltje te vergeten.

Van der Paauw tekent de zware ijzeren stangen, waarmee de galerij aan de hemel hing, in het amphitheater — een vertekening, of waren ze voor alle zekerheid maar doorgetrokken? ⁵⁵.

Hoe was nu de verdere communicatie in het gebouw? De eenvoudige rechte steektrapjes naar (Zij-)Loges en Amphitheater staan op de „tegenwoordige indeeling” van 1864. Verder ziet men de aanzet van de wenteltrap die direct naar de galerij voerde. Het plafond van de galerij was dus bijkans even laag als de nederige hemel van de zaal. De „Doorsnede over de breedte der gebouwen”, nr 4 van 1864 (die „terugkijkt” naar de voorgevel aan de Oude Vest, het huis Vlaan-

deren is hier links), laat de vier treden van de scherpe afdaling zien waarlangs sinds 1833 het publiek van de Engelenbak naar zijn eigen koffiekamer afdaalde. Begrijpelijk dat het tabakroken in zo'n doorgang werd verboden! ⁵⁶.

De schouwburg van Schaap is al ter sprake gekomen — die van Greiner zal een volgend hoofdstuk zijn in de geschiedenis van het Leidse toneel.

Laat ons eindigen met een blik op de drie gevels, die in 1865 het loodje hebben gelegd. De Schouwburg in het midden — de gevel van 1705 in hoofdzaak, lichtelijk gewijzigd en in lichte tinten gepleisterd. Het dak als in 1705: want dat zal Timmermans, thuisgekomen, vergeten zijn te tekenen, net zo min als hij het dak van het huis Vlaanderen tekent. Tussen twee gebouwen, tusslotte bij de Schouwburg getrokken, de steeg met plaatskaartenbureau — vermomd als een travee van het buurhuis. Links staat het huis Vrolijk met zijn onorthodoxe gevel; inwendig het gelijkstraats verbouwd tot koffiekamer, maar op de verdieping — wie weet — nog als in de dagen dat de jonge juffrouw Antje Nivellon er woonde.

Zal het theater aan de Oude Vest ooit weer het centrum worden van een bende toneelspelers? Het gezicht van Leiden zou gebaat zijn met een eigen gezelschap.

BIJLAGE I

Speeljaren 1705-1809. Baten voor het weeshuis. Contract met Corver. Iets van troepen en repertoire. Bax als concurrent

Op 11 januari 1706 begint de afdracht aan het Weeshuis (Archief Weeshuis-260): „ontfangen van Jacob van Rijndorp, Mr vande Comedie alhier, over het eerste halfjaar recognitie wegens de selve commedie... verschenen den j^{en} octob. 1705 — 150.—”. Alle jaren tot 1719 volgen vrij regelmatig de betalingen van f 300,—, de helft in het voorjaar, de helft in het najaar.

De termijn verschuldigd 1 april 1720 wordt pas op 15 jan. 1721 voldaan, door de weduwe Rijndorp. Jacob van Rijndorp had toestemming gekregen 10/7-26/9, gedurende de zomerkermis, te Utrecht te spelen (Mr. W. G. F. A. van Sorgen, *De Tooneelspeelkunst te Utrecht en de Utrechtsche Schouwburg*, 's Hage, 1885), hij zal

nog oktober en november aan de Oude Vest hebben gespeeld, voor zijn overlijden begin december. In 1721 betaalt zijn weduwe de verdere achterstallige termijnen, alles loopt nu regelmatig tot 1728, maar van begin 1728 tot januari 1730 ligt de Schouwburg stil. Daarna wordt er van 1730 tot eind 1739 elk jaar gespeeld, afwisselend door Nederlandse en Franse troepen. Daarna sluiting. Ontvangsten „uit de Comoedie” in 1741 en 1742: nihil.

In 1742 een verzoek van de weduwe Rijndorp, reve-rentelijk, dat een Franse troep per 1 oktober mag komen „om te verthonen eenige stukken uyt de Theatre Italiën en agter hetzelfde de Panthomine”. Consent „voor deze winter”. Ze komen kennelijk pas in 1743. Dan wordt er regelmatig gespeeld tot maart 1746. Hierna sluiting. Opening met de kermis in 1750. In de volgende jaren veel Italiaanse, Franse en Brabantse opera be-

⁵⁵ Over zuiltjes: wie heeft in het zaaltje van 1865 geen vage gevoelens van onrust moeten onderdrukken bij de grapjes van Wim Kan over de gietijzeren zuiltjes?

⁵⁶ De veranderingen van 1833 schijnen de aandacht van Klikspaan ontsnapt te zijn. Was het „vóór zijn tijd” of was hij slechts een scherp opmerker van zijn eigen

cercle? Men zou geneigd zijn het laatste te denken als men ziet hoe ver bezijden de waarheid hij de vulgaire tongval van het platte Leids weergeeft. Behalve natuurlijk wanneer die tongval sinds 1844 onderhevig is geweest aan de wetten der Metabletica!

nevens Nederlandse en Franse comédie (die vaak een mengvorm was van wat we tegenwoordig „Opera” en „Toneel” zouden noemen). Alle jaren van 1750 tot 1756, en na een stilstand, van begin 1758 tot eind 1776. Er was een opvallende voorliefde voor de Italianen en Fransen, die trokken wel tien maal zoveel publiek als de Hollanders.

Van 26 september 1769 dateert een contract (Notaris Luzac), waarbij Isabella van Rijndorp haar Schouwburg verhuurt aan Maarten Corver van 29 september tot 26 november. Er staan de gewone voorwaarden: met alle ornamenten; veranderingen moet Corver weer herstellen; voor de entrée nog dezelfde bedragen aan de eigenaresse als in 1755 werden geheven (drie stuivers voor ieder persoon in de Loges, Parterre of op de Galderij, een stuiver acht penningen in de Staanplaats). „Voorts werd wel expresselijk geconditioneert dat in de gemelde Schouwburg niet anders dan kaarsligt zal moeten werden gebrand, en dat in deselve geen vuurwerken zullen mogen werden afgestoken ten zij het in de stukken te pas komt”. Isabella moet elke avond de sleutels terugkrijgen, zonder dat iemand mag overnachten. Behalve de verhuur van stoven houdt zij ook nog de verhuur van kussens te haren profijte. Was het wonder dat ze een schraperige faam verwierf? Ze overlijdt op 29 juli 1770. Het bedrijf wordt overgenomen door Anna en Louis Barnard, het heeft niet stilgestaan. In de jaren '60 en '70 voegt zich bij de regelmatige bespelers de opera van Neyts.

In 1777 wordt er niet gespeeld wegens de gedwongen verkoop en directiewisseling; vanaf 1778 weer alle jaren gespeeld door Hollanders en Fransen; nog maar een enkele keer Italianen, soms een Engelse of Duitse troep. Alle jaren tot de opening van de Nieuwe Schouwburg in 1809 — maar omstreeks 1790 gaat „uit de Comedie” dubbelzinnig worden. Het kan behalve de Schouwburg aan de Oude Vest ook een Tent of Liefhebberijlocaal zijn. Het boek van ontvangst vermeldt immers alle ontvangsten uit verbouwingen, ook die op de kermis, in één adem met de Comedie!

Gelukkig spreken de notities meestal voor zichzelf: Optique, Waterloo, met lange Piet, Wassebeelden, Koorddansers, kleine paarden, automaten, met een kalf, Iersche menschen, olyphant, dik vet meisje, van Salomon Tempel, opgezette vogelen, rarekiek, enz.

Vanaf mei 1805 tot de opening van de Nieuwe Schouwburg op 4 december 1809 zullen alle vertoningen in Bax' loaal op de Haarlemmerstraat zijn geweest.

Onder anderen speelt daar de troep van Wiestman. In mei 1809 b.v. annonceert hij dat hij het toneel zal openen met Kotzebue's „Kluizenaar op Formentera” en

dat als nastuk het Hoogduitse Gezelschap Operisten onder Dessaur Cimarosa's „Die Heimliche Ehe” (Il Matrimonio Secreto) zal opvoeren. Wiestman reisde minstens evenveel als het Haagse Gezelschap en zijn repertoire is ook analoog, hij schijnt de stukken zeer snel na de Haagse première over te nemen. Zo kondigt hij aan dat hij zal geven op maandag 21 november 1808 te Leiden „Middernacht of List tegen List”, door B. Rulofs naar het Frans (van Bourlin Dumaniant), vooraf „De Huwlijks-Ontwerpen of De Twee Militairen” van Alexandre Duval; dinsdag 22 november 1808 te Haarlem „Eleonora van Rozalba” (Pujos en Dabaytua, vertaling Kisselius) en Kotzebue's „Deserteur”; donderdag 24 november te Gouda Barbaz' „De Lichtzinnige” en Duval's „De Schipbreuk” en dan op vrijdag 25 november weer te Leiden Von Brühl's „Burgemeester” en Gouffe en Henriquez' „De Ketellapper van Saint Flour”. Een vermoedend programma, dat allicht een wissel zal hebben getrokken op de acteurs en de vertoningen.

Al met al was het loaal van Bax op de Haarlemmerstraat in 1808 en 1809 goed bezet — ook Vondel mocht niet ontbreken: Wiestman speelde op 12 december 1808 Vosmeer in de „Gijsbrecht” en Thomas-Vaer in „Kloris en Roosje”. Het boek waaraan ik de meeste gegevens over de speeljaren 1750-1809 ontleen, is een intrigerend werkje wegens zijn beknoptheid — de schrijvers in dit kasboek waren alleen in de datum, het aantal personen en de opbrengst geïnteresseerd. Verder is het jammerlijk beknopt. Naar de eerste zin: „Ontvangen Wegens Het Speelen Der Commedianten van ider Persoon Twee Stuyvers Als volgt” heb ik het het „Boek van ontvangst” genoemd (Arch. Weeshuis I 256 in het Gemeentearchief Leiden). Het leert ons en passant dat Juffrouw Craijensteijn op 8, 9 en 11 juni 1791 voorstellingen gaf van respectievelijk Lessings *Minna von Barnhelm*, of *het Krijgsmansgeluk*, Kotzebue's *Menschenhaat en Berouw*, gevolgd door *De Klugt van Eneas of de Dood van Dido* („Belachlyk Treurspel, in Straadliedjes”) en Von Brühl's *De Burgemeester* met als naspel 't *Huwelyk door een Weekblad* (F. L. Schöder). Maar deze lering is geen opzet: het boek is in de affiches van deze voorstellingen gekaft! De affiches zijn van het gewone type: „Met Permissie van de Wel Ed. Groot Achtb. Magistraat der Stad LEYDEN, Geven de Acteurs en Actrices van de Nederduitsche SCHOUWBURG”, („Geven” is verminkt, allicht staat er „Zullen” (nl. de Eer hebben, te Vertoonen enz.) . . . enzovoorts. Lessings titel heeft mijn echtgenote aangevuld uit . . . BARNHE . . . IANSGELU . . ., het naspel is geheel weggevallen. „Van Dinsen Geboren Cra . . .” is nog net op een vouw leesbaar.

BIJLAGE II

Speeljaren 1809-c. 1900. Gilboff's beperkte onderzoek. Iets van troepen en repertoire. Decoraties, galeien, karkassen

Een zeer kostelijk bezit van het Leidse Gemeentearchief is het complete, in 36 boekjes ingebonden repertoire

van de Nieuwe Schouwburg, te beginnen met de opening in 1809 tot en met het jaar 1845. Een vergelijkbare verzameling is sinds 1910, toen ze van Martinus Nijhoff werd gekocht, in het bezit van de New York Public Library. Het zijn de toneelaffiches (playbills) van de

Koninklijke Schouwburg van 7 december 1819 tot 31 mei 1867. „The completest in existence” zegt Gerd Aage Gillhoff. Gillhoff heeft uit die collectie zijn gegevens geput voor zijn dissertatie *The Royal Dutch Theatre at The Hague 1804-1876* (Den Haag, Martinus Nijhoff, 1938).

De Leidse collectie wordt al vermeld in het supplement van Overvoordes Catalogus van de Bibliotheek over Leiden en Omgeving, daterend van 1919, onder nr. 11.969. Het is jammer dat Gillhoff wel in de archieven van 's Gravenhage en München heeft gewerkt, maar het Leidse archief heeft overgeslagen. Niet dat de grote lijnen van zijn proefschrift anders zouden hebben gelopen. Zijn zeer pessimistische notie van het Hollandse toneel gedurende de 19de eeuw is o.a. gecorrigeerd voor de jaren tot c. 1820 door Ben Albach met zijn *Helden, Draken en Comedianten*, Amsterdam 1956. Het repertoire van c. 1795 tot 1820 had meestal niet veel te betekenen, maar de decors waren vaak schitterend en acteurs als Bingley, Johanna Wattier, Andries Snoek, Theo Majofsky, om een paar te noemen, gaven excellent spel te zien.

Daarna overheersen droeve omstandigheden. Het publiek verlangde gemakkelijke, sentimentele vertoningen. Veel plaatsen werden bij abonnement verkocht zodat dikwijls een toneelstuk maar één keer in een stad kon worden gespeeld. Veel tijd om te repeteren was er niet. Meestal werden er twee, soms drie stukken gegeven op lange avonden van 6 tot 10 uur. „Vagabonden” waren de acteurs nog steeds: „On Monday morning the actor went to the cold theatre for a rehearsal, which lasted from nine to twelve. Tired and chilled, he returned home to eat. After attending to his costume, he went back to the Korte Voorhout, where a van was waiting to take him and his colleagues to Leiden. His dressing room in that city was poorly heated, and on the stage he was defenseless against the insults of excessively exuberant students. Because of a blinding snowstorm he might not arrive home before four o'clock in the morning. On Tuesday he took part in a still longer rehearsal and in the evening performance at the *Haagsche Schouwburg*. On Wednesday the company played to a well behaved audience in Delft (O gelukkig Delft nog zonder studenten!). On Thursday he appeared in Rotterdam, where he shivered in his dressing room and on the stage. At midnight the van left the city, but if the roads were ice-covered, he sometimes did not return to The Hague before five o'clock in the morning. On Friday there was another rehearsal, and in the evening the performance of an interminable melodrama... The performers were not permitted to relax during the summer, for usually the company toured the country from the beginning of June to the end of September, constantly adding new plays to its repertory”. (Gillhoff, *op. cit.*, p. 91).

Bij Bingley's leven had de Haagse troep (van 1795 tot 1818) zijn hoogtepunt bereikt. Zijn opvolgers bereikten nimmer zijn peil als acteur en directeur. De zielige dramatische productie van Nederlandse schrij-

vers had tot gevolg dat voornamelijk vertalingen werden gespeeld en weinig Nederlands toneel.

De „classieken” werden doorgespeeld, zij het spaarzaam. Noemen wij Vondels „Gijsbrecht van Aemstel”, dat ook te 's Gravenhage, Leiden en Rotterdam bijna jaarlijks werd gespeeld. Gevolgd natuurlijk door het onsterfelijke product van Rijndorp en Buysero, „De Bruiloft van Kloris en Roosje”! Focquenbroch's „De Min in 't Lazarus-huis” werd een paar keer gegeven door het Haagse gezelschap, evenals een aantal stukken van Pieter Langendijk, waarvan „Don Quichot, of de Bruiloft van Kamacho” en „Krelis Louwen, of Alexander de Groote op het poëetenmaal” zich in een zekere populariteit mochten verheugen.

De grote hoofdmoot van het repertoire: vertalingen van Franse en Duitse auteurs. Honderden drama's, comedies en vaudevilles heeft de troep van Bingley, na 1818 Hoedt en Bingley junior, opgevoerd van schrijvers als Guilbert de Pixérécourt, Iffland en Kotzebue.

Onmiddellijk na de Haagse première kwamen deze stukken naar Leiden. Zo op 15 december 1809 al „Stille waters hebben diepe gronden”, naar het Hoogduits door Onderwater heet het (het gaat om Schröders adaptatie van Beaumont en Fletcher's „Rule a wife and have a wife”), gevolgd door C. A. van Ray's „Desiderius Erasmus, te Bazel”, een „Nieuw Origineel Geschiedkundig BLIJSPEL met zang”. Nieuw was het (van 1809), en gezongen werd er: Erasmus zingt vele coupletten op allerlei Franse wijsjes, o.a. over zijn reumatiek klagend.

Op 22 december 1809 speelde Ward Bingley *Ubaldo* in het gelijknamige treurspel van Kotzebue; als nastuk, en wel wat laat in het jaar, was er „De Sint Nicolaas Avond, of het Bezoek door den Schoorsteen” van H. Kup.

De beide Hollandse stukjes heeft Gillhoff niet bij het repertoire aangetroffen, het Engelse stuk pas in 1820. Hij steunt voor de periode 1804-1819 voornamelijk op het Haagsche Dagblad. Zelfs het doorvlooiën van de Leydse Courant van die jaren zou hem veel additionele gegevens hebben geleverd bij de toneelaankondigingen.

Op 29 januari 1810 van Lamartelière een Groot Beoemd Tooneelspel, versierd met al deszelfs Decoratiën en groot Spectakel. De titel doet woeste romantiek vermoeden, „Robert, of de Struikrovers”. De Franse auteur had het thema afdoende gepolijst. Hoewel Schillers „Don Carlos” en „Kabale en Liebe” hier wél gespeeld werden, vond men „Die Räuber” te onstuimig. Pas in 1873 werd het Nederlandse publiek ervoor rijp geacht, tot dat jaar hield men het bij Lamartelière's vrije bewerking. „Robert” werd gevolgd van „Het zestienjarig Meisje” (Miss in her Teens), „van den beroemden Garrick”, in vertaling van Ward Bingley zelf. Het affiche vermeldt „Zullende dit Stukje gedeeltelijk in het Nieuwe *Straat-Tooneel* vertoond worden”. Een indicatie dat men het oude toneeldecoratief had bewaard en het nodige liet bijschilderen door Breckenheimer, die immers de decors van de Haagse Schouwburg verzorgde.

Het beleg van Leiden was niet alleen aanleiding tot bijzondere representaties omstreeks 3 oktober. Zoals de

Gijsbrecht omstreeks de jaarwisseling werd opgevoerd, opende men het toneel in januari wel met Leidens ontzet. In 1810 moest het publiek wachten tot 5 februari, maar dat zal wel komen door de expresselijk vervaardigde decoratën. Toen kreeg men Maarten Westermans „Geschiedkundig Tafereel” te zien, dat al in 1808 was geschreven, maar dat nu pas door de nieuwe schouwburg Leiden stormenderhand veroverde en jarenlang, meest op 3 oktober, terugkwam (afb. 14). Waren ook deze decoraties van Breckenheimer? Ik vermoed van wel. De beroemde François Joseph Pfeiffer, wiens decor „Het dorp en den brand in *Leyden Ontzet*” genoemd wordt bij J. van Lennep en G. van Enst Koning (Tooneel Decoratief F. J. Pfeiffer, Amsterdam, 1845) heeft volgens deze auteurs alleen voor drie Amsterdamse Schouwburgen (Hollandse, Franse, Hoogduitse) geschilderd.

Dessaur maakte op 12 maart 1810 met zijn Amsterdamsche Hoogduitse Tooneelgezelschap (*Industrie & Recreation*) zijn opwachting met „Don Juan, of De steenen Gast”. Om de perspectivische illusie van het coulissendécor niet te verstoren, had men het spel in „plans”, eerste, tweede, enz. plan, waarin de spelers zo veel mogelijk bleven en zich slechts van links naar rechts, en omgekeerd, bewogen. Alleen de spelers van het eerste plan konden naar voren komen op de avantscène. Ze speelden „front-publiek”, van samenspel was nauwelijks sprake, de tot een éénheid smedende regie van tegenwoordig bestond nog niet. Het zal bij de Don Giovanni een gedrang zijn geweest op het nauwe Leidse toneel. Want zag men niet, behalve de gewone decoraties en groot spektakel benevens „vol Orchest”, „Het steenen Standbeeld van den Gouverneur te Paard, in levensgrootte”?

Op 21 december wordt het eerste jaar van de nieuwe schouwburg feestelijk en traditioneel besloten met een felle en imposante Gijsbrecht door Ward Bingley. Gevolgd door Kloris en Roosje. „Versierd met al deszelfs expresselijk daartoe vervaardigde nieuwe Decoraties, (waaronder die van eene afdalende Wolk) Gevecht, Chooren, en verder groot Spectakel” luidt het affiche. En daarmee vermeldt het en passant de machinerie van de *Wolk* waaraan het publiek zeer was gehecht, en die wel tot 1865 zal zijn gehandhaafd.

Westermans „Beleg en Ontzet” hield jaren repertoire. In 1811, 1815 en 1823 aan het begin van het jaar, daarna op 3 oktober in de jaren '33, '35, '36, '37 en '38. In 1839 probeerde men A. Ruysch' „Moederliefde en Heldenmoed, of de Gevangene op het Slot 's Gravensteen, te Antwerpen”, maar dit ver buiten de stadsgrenzen spelende gebeuren kon op de derde oktober niet boeien, en zo werd in 1840 en 1842 (en zeker nog in latere jaren) Westermans stuk vertoond.

In 1815 gaat zijn „Menschlievende Kozak”. Dit stuk als zoveel niet op Gillhoffs „List of Plays”. Evenmin bij Gillhoff of bij Worp vinden we „De Grootte Mogol Auremgzeb, of het Indiaansche Huisgezin” van de Franse schrijver Frédéric, waarin Ward Bingley Auremgzeb speelde (26 jan. 1818). Het was een zeer fraai spektakel, met Stoopendaal als *Nareddin*, een Bramin, mejufvrouw Hoedt als *Zenais*, zijn dochter, en Van Hanswijk als *Chadoulla*, opperste der gesnedenen, de handeling in de Staten van Rome, in den Jare 1680 . . . De troep danste graag en dikwijls, het laatstgenoemde stuk werd gevolgd door een „Anacreontisch BALLEPANTOMIME, van den Heer *Le Boeuf*, eertijds Balletmeester van den Schouwburg te *Amsterdam*, gemontereerd voor dit Tooneel door den Heer *Corniol*” met de titel „De Hamadriade, of de Boomnymph”.

Juist tot Bingleys dood geven de Leidse repertoireboekjes tientallen aanvullingen op Gillhoffs playlist. Ze wemelen van de vertalingen uit het Duits, Frans en originelen van Westerman en Grave die bij Worp en Gillhoff niet voorkomen, al was het alleen al Grave's (eersteling?) „Offerhande aan Leyden”, waarmee de Nieuwe Schouwburg in 1809 werd geopend!

In 1820 kwamen de Jonge Tooneelisten van Dessaur weer opera spelen, op 27 april „Die Zaubrerflöte” en „De drie gesluierende Dames, of het Posthuis aan de Grenzen” (libretto Dessaur, muziek Winter), op 4 mei Kreutzers „Paul en Virginia” en „De Kapelmeester van Venetië” (Cimarosa en Vioravanti).

Behalve het ballet, dat hoogtij vierde, kon men ook van andere uitingen van de bewegingsleer genieten, sommige tot maar één of twee standen gereduceerd weliswaar. Voorstellingen met gedresseerde honden bijvoorbeeld. Of „Athletische en Akademische Standen”. Dat waren 10 acten, classieke mythologie en oude testament doorheen. Zoals: Kain, zijnen Broeder Abel doodende. In vier Standen. of: Cincinnatus, een zijner Sandalen vastbindende, terwijl een Slaaf zijn Mes slijpt, op het hooren naderen der Zaamgezworenen. Dubbele Stand. ofwel in één acte broederlijk bijeen: Simson de Poorten van *Gaza* wegdragende en Atlas de Wereldkloot torsschende.

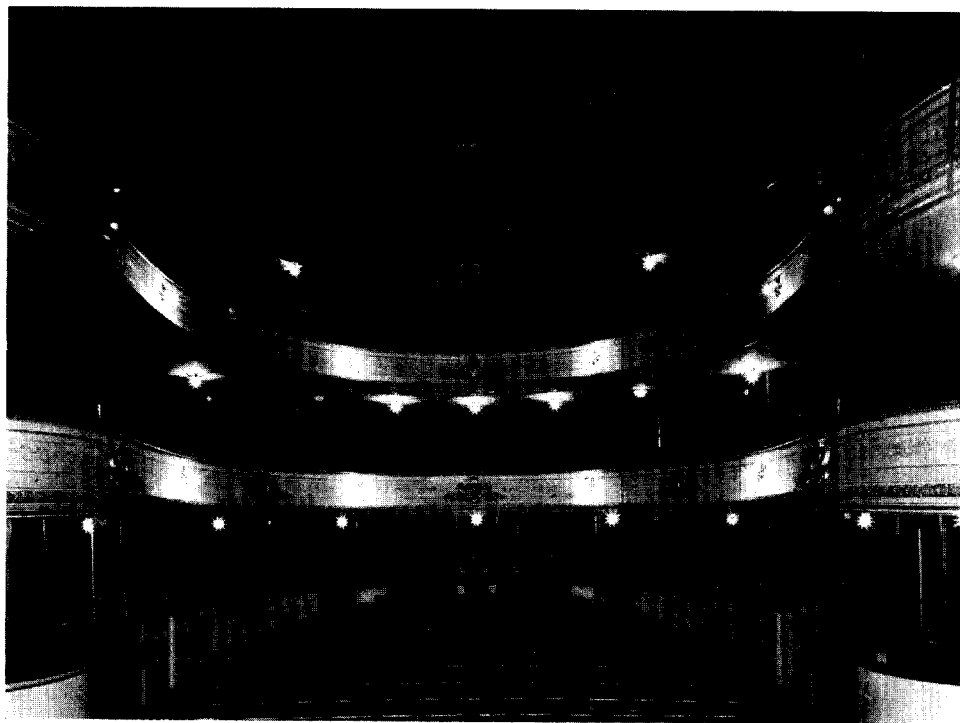
Wie hier het toneel gefrequenteerd hebben — afgezien van de Haagse troep —, dat is het gezelschap van Obelt, Kup en de Koning. Zij zijn het die op 4 en 5 oktober 1824 verschijnen met Lucretia van Merkens „Beleg der Stad Leyden” („door haar op het laatste Eeuwgetijde vervaardigd, en in vele jaren niet vertoond”) gevolgd door „Hulde der Kunsten aan het feestvierend Leyden”, een dichtertelijke toneelmatige Voorstelling, met Zang en Decoratie, speciaal voor de gelegenheid vervaardigd door H. van Overvest Kup. Op 1 maart 1825 vierden zij het verscheiden van Rhijnvis Feith op de Leidse planken. Het biljet vermeldt:

LADY JOHANNA GRAY, KONINGINNE VAN ENGELAND.

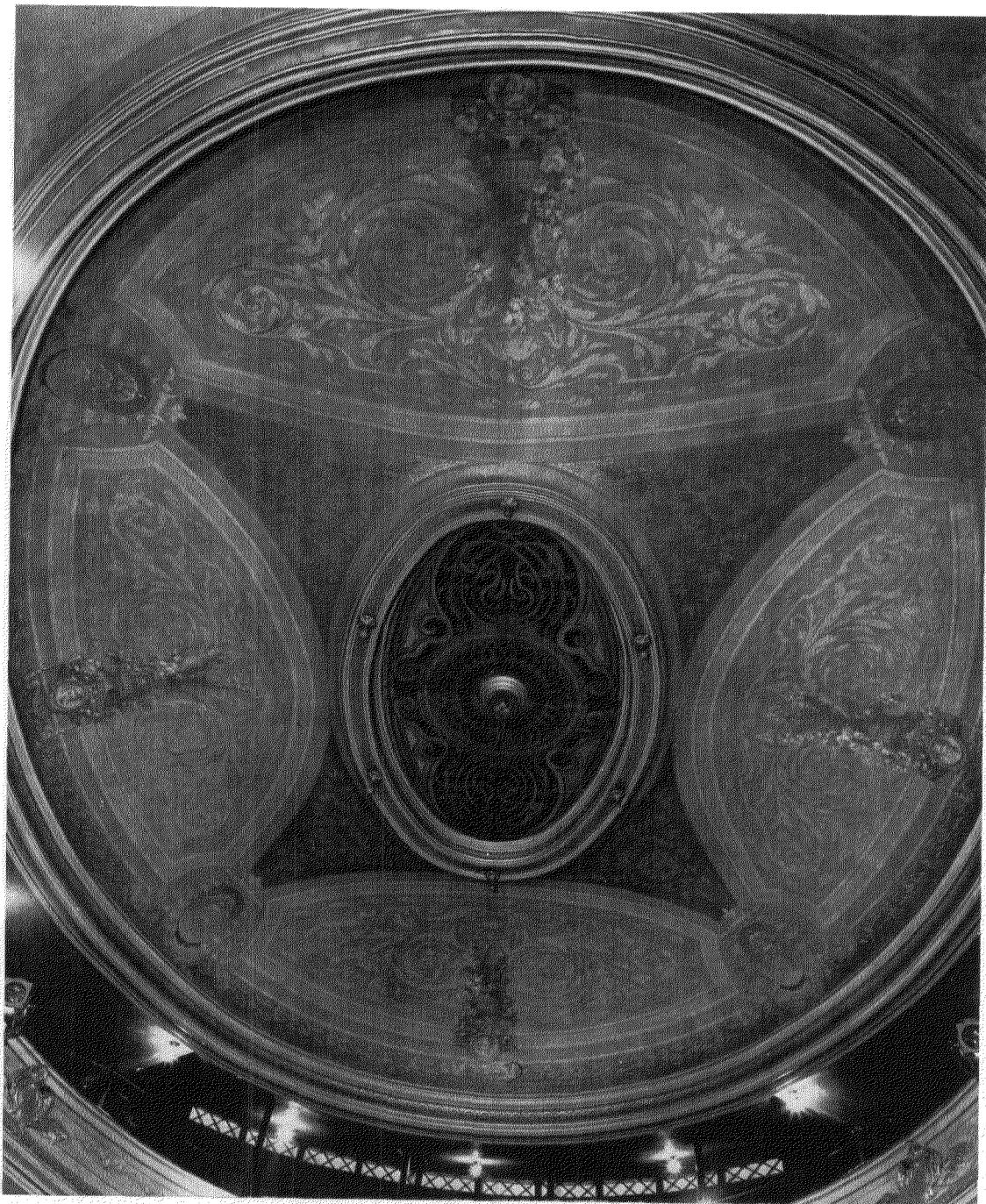
Oorspronkelijk en Beroemd *TREURSPEL*, in 5 Bedrijven, door Neêrlandsch geliefden Dichter, wijlen Mr. *Rhynvis Feith*; versierd met deszelfs Costumes. Dit Stuk, om deszelfs heerlijke Verzen, met roem bekend, en voorheen door den Edelen Grijsaard, zijne *Lievelinge* genaamd, is nooit alhier, maar door dit Gezelschap alom, en ook te *Zwolle* onder de vereerende goedkeuring des Dichters vertoond.

Afb. 20. In 1829 kreeg de directie verlof het stadswapen op de kaartjes te drukken ten einde vervalsing te voorkomen. (Gemeentearchief Leiden)

Afb. 21. Schouwburg van 1865. Gezicht naar de zaal. Beneden uiterst rechts de bestuursloge. (Foto 1970).

Afb. 22. Plafondschildering door Karel Hendrik Roskam, 1910? Eigendom Schouwburgvereniging.
(Foto 1970).

Gevolgd van:

EENE HULDE AAN DE NAGEDACHTENIS VAN MR. RHYNVIS FEITH.
Tooneelmatige, Dichterlijke VOORSTELLING, met *Zang*, waarin het geheele
 Tooneel-Gezelschap zal adseren, vervaardigd door *H. van Overvest Kup*, ter eere
 van zijn' afgestorven *Vriend*. Zijnde dit dezelfde Representatie, waarmede den
 6. Maart II. het *Plegtig Lijkfeest* van den Dichter, te *Utrecht*, voor een
 toevloed van Aanschouwers is gevierd.

Spelers waren de heren Struik, de Koning, Oosterhoff, Gossens en Van Overvest Kup zelf, en de dames de Koning, Obelt en Cruys. Ook hier moeten we het „oorspronkelijk” met een korreltje zout nemen, het van 1791 daterende stuk was volgens Feith zelf een navolging van het gelijknamige drama van Wieland (1758). Over de roem van het stuk en de dichter kunnen we de wenkbrauwen fronsen, feit blijft dat het toneel zo meeleefde met het literaire gebeuren van alle dag, dat het overlijden van de dichter en oud-burgemeester van Zwolle, in februari 1824, aanleiding was tot een necrologie met zang, die nog een heel jaar werd vertoond!

De annonces zijn inderdaad als aankondigingen verstuurd, waarschijnlijk was het Romburgh, wiens naam soms op de achterkant voorkomt, die de collectie heeft aangelegd. Voor 6 februari 1826 bereikte hem de affiche van „De Watergeuzen, of het Beleg en Ontzet der stad Middelburg, Historisch Tooneelspel, door Hendrik Kraijenstein”. Hoedt en Bingley hebben dit spel gauw laten vallen: de identificatie met die van Middelburg valt dan ook zwaar aan hen die bijna het vlees van een Leidse burgemeester hebben geproefd!

Later schijnen ze beter te begrijpen wat een stad toekomt wanneer ze (6 december 1827) Grave's „De Sneeuw, of Proefsteen van den Trouwring” vertonen. Ze annocereren: Vaudeville in 2 Bedrijven, „versierd met een Tusschen-Tooneel, voorstellende een IJsvmaak. Deze Mimische voorstelling is door woorden en gezang afgewisseld, en bewerkt op de Muziek van de Sledevaart van *Mozart*. De Decoratie is geheel nieuw en hiertoe bijzonder vervaardigd; zijnde een gezigt op den Rijn, van buiten de Witte Poort genomen”. Het wordt die winter wel drie keer aan de Oude Vest vertoond. Maar twee jaar later zijn Hoedt en Bingley hun goede voornemens vergeten. Dan heet het: „De Decoratie is geheel nieuw . . . een gezigt op de *Maas*, naar de Stad *Rotterdam*, genomen van den kant der *Plantagie*”.

De gebeurtenissen van 1830-'31 deden menig Nederlands dichter het bloed sneller in de aderen vloeien. Talloze prullen verschenen op de planken. Wat te denken van Hoedt en Bingley's vertoning op 7 februari 1831 getiteld „Rozendaal, of de Ontmoeting”? Het was „eene schets van de laatste gebeurtenissen in Noord-Brabant”, opgemaakt als een „Blijspel, met *Zang*, (Vaudeville) in één Bedrijf, door J. H. Grave. Versierd met deszelfs Toestel en het *Wilhelmus van Nassauwen* van den vermaarden Dichter R. H. van Someren”.

Op 21 maart 1831 bracht Grave's „Hollands Zee-roem”, versierd met een nieuwe decoratie, voorstellende

het „Springen der Kanoneerboot N° 2, voor de Stad Antwerpen; verder de Tempel der onsterfelijkeid, en deszelfs daarbij toepasselijke Toestel. Geschilderd door den Heer B. J. VAN HOVE, Tooneelschilder van den Koninklijken Schouwburg”.

Het was een zalig jaar voor een hart dat zwol van vaderlandse trots. De opening van het toneel op 10 oktober bracht ditmaal geen „Beleg en Ontzet”, maar „Minerva's Lauwerkrans”, een hulde van J. H. Grave aan Heren Studenten zegevierend uit het Leger terugkomend, gevolgd door „De Mislukte Smokkel-partij”, „Comische Episode uit den tegenwoordigen Oorlog, . . . met zang, door A. Veder, vrijwillig Jager der Leydsche Hoogeschool”.

Nog een jaar later, op 22 juni 1832, droegen de Hoogduitse Operisten van Amsterdam onder Dessaur en Fransman zingend een steentje bij met „Der Leichenstein, und das Ehrenzeichen”, omschreven als een „Gelegenheids-stuk, met *Zang*, versierd met eene . . . nieuwe Decoratie, en zulks ter gelegenheid der plegtige inwijding van het Gedenkteeken voor den jongen *BECKMAN*, gesneuvelde in den strijd voor Vorst en Vaderland, bij *Beerlingen*, op den 5. Augustus 1831”.

Het toneel was een — melodramatisch — monument voor de helden van het vaderland: verguisd door fijnproevers als Klikspaan speelde het de rol van documentaire en commentator.

Decors

Bart van Hove (1790-1880, leerling van Breckenheimer, leraar van zijn zoons Huib en Johannes, J. Bosboom, J. H. Weissenbruch e.a.) schilderde omstreeks deze jaren met grote perfectie decors voor de Franse en Nederlandse Comedie in het paleis Nassau-Weilburg, doeken van een prachtige romantische illusie. Men bracht Van Hove's decors mee naar Leiden. Breckenheimer zal nog het achterdoek voor „De Sneeuw” hebben geschilderd, maar Van Hove, die hem in 1830 opvolgde als decorateur aan de Koninklijke Schouwburg, schilderde al het juist genoemde „Springen der Kanonneerboot”. Op 3 december 1840 was het onderwerp de schipbreuk der Medusa. Van ontbering krankzinnig geworden ongelukkigigen was een geliefkoosd, vertroeteld romantisch onderwerp van schilderkunst. Van Hove is eerlijk genoeg om zijn voorbeeld Géricault te noemen.

In deze eeuw, die door de fotografie en de rolprenten berstens vol zit met naturalistische voorstellingen, is de honger naar deze decors, die nieuwswaarde ver-tegenwoordigen, haast niet meer te begrijpen. Nieuwswaarde of identificatie met een gekoesterd onderwerp

was om het even — als het voorval maar in de traditie kon worden ingepast. Bij de opening van het toneel op 18 oktober 1841 was het decoratief „verrijkt met eene NIEUWE KAMER, geschilderd door den Heer B. J. VAN HOVE”. Commissarissen begrepen drommels goed dat ze minder afhankelijk moesten zijn van het neergaande Haagse Hollandse toneel. Vaker kwamen in de volgende jaren Amsterdammers op het toneel, b.v. de acteurs van de Schouwburg op het Leidscheplein („Ines de Castro” van Rhijnvis Feith, „Floris de Vijfde” van Bilderdijk), de Salon des Variétés uit de Nes onder directie van Boas en Judels, of het Théâtre de Vaudevilles van Bamberg & Van Lier. De Franse Comedie uit Den Haag speelde nog vaak; een enkele maal de Italiaanse Opera, b.v. op 9 maart 1843 met Donizetti's Belisarius.

De verzameling affiches stopt eind 1845. We mogen ook voor de volgende jaren aannemen dat veel van wat in het paleis Nassau-Weilburg of aan het Leidscheplein zijn première beleefde, ook aan de Oude Vest te zien was. Van één decor zijn we zeker: voor de opera „Le Siège de Leyde 1574” in 1847 (woorden van Hippolyte Lucas, muziek van M. Vogel) zijn de achterdoeken van Bartholomeus Johannes van Hove gebruikt. Het zijn voorstellingen van de Hooglandse Kerk (afb. 45 bij Van Gelder, *op. cit.*), het Stadhuis en nog enige sterk romantische stukken. Het Leidse archief bewaart de ontwerp-aquarel voor het sluitdoek met de kerk, knap en scherp gepenseeld, in de hoogte uitgerekt, maar nog niet zo sterk als bij het sluitdoek zelf met zijn ijle, in de hoogte getrokken Sint Pancras, tronend in een doorkijk van struweel en pseudo-middeleeuwse woningen. De doeken zelf zijn bewaard en in 1972 aan het Toneelmuseum geschonken.

Decors en toneelinrichting 1865-1873

„De Heer Vissering doet het wenschelijk uitkomen om den Schouwburg ook voor andere doeleinden b.v. voor Concerten in te rigten waarop door den Heer Halbertsma wordt gerepliceerd, dat men zich voorstelt bij den bouw de regels der acoustiek niet uit het oog te verliezen”. Notulen Schouwburgvereniging van 19 januari 1865. Vissering had in dezelfde vergadering om drie naar buiten slaande deuren gevraagd. Aan beide wenssen is tegemoet gekomen — de acoustiek is zelfs voortreffelijk. (Vissering was prof. mr. S. Vissering, die in 1850 Thorbecke te Leiden opvolgde tot 1879; Minister van Financiën 1879-1881; hij had één schouwburgaandeel).

Voor de opening van Schaaps schouwburgzaal werden de Amsterdamse acteurs gekozen. Het toneel was praktisch niet veranderd. De aannemer P. van der Kamp rekent f 52,71⁵ voor „Tooneel opruimen, repareren, Schoonmaken enz.” Waarvan f 33,90 voor drie timmerlieden te zamen 226 uren à 15 cent. Er werden wat grenen en vuren latten gebruikt, wat touw, 2 pokhouten schijven en 4 pond koord, en nog wat kleinigheden. We mogen aannemen dat praktisch alles van de coulissen gehandhaafd werd. Er bleven vijf groepen, nog steeds

schuin opgesteld, de eerste coulissen onder de grootste hoek en dan afnemend naar achteren toe.

In het archief van de Schouwburgvereniging (no. 25) is een grote pentekening (c. 65 bij 80 cm) bewaard, schaal 1 : 20, van de toneelinrichting van 1865 (afb. 15). Het is een hoogst interessant document. Het blijkt dat de inrichting met zijcoulissen die in een soort rails (de „galeien”) liepen, nog steeds niet was verlaten. Dit systeem, in Holland waarschijnlijk voor het eerst toegepast door Vingboons in 1665 en toen als „Venetiaans” bestempeld, was steeds de aanleiding geweest tot klachten over de lawaaigheid der changementen. Gepiep en gekraak wanneer de schermen, bijvoorbeeld van de gevangenis, werden ingeschoven. Opzijgeschoven vielen ze achter een vast decor — er is „Manteau” bijgeschreven — vóór de eerste groep. Ook de verlichting schoof mee. Men ziet als achterste van een groep niet een langgerekt scherm, maar een vierkant geval. Dit moet men zich voorstellen als een hoge smalle kast, waarin een aantal lantaarns, de voorloper van de verticale lichtbak, die de schermen van de volgende groep moest verlichten.

Tegen de zijmuren en tussen de stijlen der gebinten zijn de lier van het voorgordijn geplaatst en gelijdegoten voor de tegenwichten der friezen, die de decors van boven afsloten. Net zoals bij de coulissen staan hier de namen bijgeschreven, zodat we zien dat de gevangenis, die immers niet diep hoefde te zijn, slechts drie friezen had. En in het midden, achter de derde groep coulissen, gestopt werd door een achterdoek.

Er is bij de tegengewichten één bijschrift Gevangenis, Zaal, Bosch, Lucht enz. méér dan er paren coulissen, en dus friezen Gevangenis, Zaal, Bosch, Straat enzovoort zijn, immers ook de achterdoeken werden gehezen. Verkoos het lot dat de held van het stuk van de gevangenis naar het paleis verhuisde, dan werden vijf paar coulissen uitgeschoven voor de diepste paleisopstelling. Pas tegen het einde van de 19de eeuw werden de coulissen op galeien opgegeven voor losse zetstukken.

De diepste zaal kon tussen de vierde groep worden gestopt door een doek genaamd de „doorgeslagen zaal”. Dit kunnen we ons het best voorstellen als een uitgesneden zuilenapparaat. Grote openingen bleven over waardoor men de diepste zaal, bos of een lucht kon tonen. Ofwel vrachter bij nachtelijke feesten de sassen plaatste, waarvoor vuurwerk werd ontstoken! De tekening is nauwelijks reproduceerbaar. Bij de eerste drie groepen coulissen staat, van voren naar achteren, geschreven: „Gevangenis, Boeren K(amer), Zaal, Oude Heeren Kamer, Bosch, Nieuwe Kamer, Straat, Mollerre Kamer”. Bij de vierde en vijfde groep alleen nog de diepe tonelen „Zaal, Bosch en Straat”. Achter de tweede groep schermen waren al twee achterdoeken, getiteld „Korte Boerenkamer” en „Kort Bosch”. Achter de derde groep komt de grote hoop: „Gevangenis, Boerenkamer, Zaal met drie deuren, Nieuwe Kamer, Nieuwe Kamer (twee verschillende doeken), Mollerre Kamer en Oude Heeren Kamer”. Dan de genoemde doorgeslagen zaal, en achter de vierde groep „Stopstuk, Tusschen-

stuk in de Heerenkamer en Tuindoek'. Bij de vijfde groep was een vaste lichtkast. In de diepte van het toneel volgden dan nog een „Vaste Herz" (n.b. vóór, tussen de eerste en tweede groep, was een beweegbare Herz), en nog zeven doeken: „Sas, Zaal, Straat, Bosch, Sas, Sas en Luchtdoek". De gezelschappen die de schouwburg aandeden konden dus kiezen tussen een achttal standaarddecors met variaties. Voor meegebrachte eigen achterdoeken konden naar we mogen aannemen een paar van de schouwburgdoeken meer of minder gemakkelijk van hun trekken worden verwijderd. De technische hulpmiddelen van 1865 behoeften slechts weinig verandering ten opzichte van 1809. Pas de geestelijke vernieuwing van het toneel tegen het eind van de eeuw eiste een beweglijker decoratief waarbij de vaste coulissen een sta-in-de-weg werden. Voorlopig zocht men het meer in méér en mooier decoratief op de traditionele wijze.

Decors 1873-1905

De toenemende concurrentie van andere media, prachtwerken met litho's en staalgravures, de uitgebreide toepassing der fotografie en de ontwikkeling van een meer realistische toneelspeelkunst, die sterk gehinderd werd door de starre plans, vereisten tenslotte een vernieuwing van het decoratief. De coulissen werden opgegeven. Een overgangsvorm naar de losse zetstukken kwam op, de karkassen. Raamwerken aan de zijanten of in de vorm van een kamer, soms tegen palen gezet, waarin verschillende doeken of deuren, ramen — naar nodig was — konden worden gehangen.

Aan die vernieuwing werd al gewerkt in 1873. Van Hove (Johannes Huybertus, Den Haag 1827-1881, evenals zijn vader decoratieschilder) doet een opgaaf voor nieuwe decoraties. Het zijn:

a. Een gesloten kamer die veranderd kan worden in vierkante, vijfkante en zevenkante kamer en die geformeerd werd met behulp van acht verschillende vakken en een karkas bestaande uit zeven vakken.

Aan linnen *f* 250,—, timmer- en ijzerwerk *f* 300,—, opspannen *f* 50,—, naailoon *f* 14,—, schilderwerk en verwen *f* 533,—, totaal *f* 1147,—.

b. „Een Gothieke zaal bestaande uit een achterdoek, een getimmerd doorgeslagen doek, vijf deuren, een schoorsteen, twee vakken, twee ramen om in plaats van deuren gebruikt te worden, tien schermen of koulissen en vijf vriezen".

Voor dezelfde posten als bij a. *f* 1092,—.

c. Veranderen aan het toneel, schermen en friezen tot verkrijging van meerdere ruimte op het toneel. Aan linnen *f* 206,70, timmer- en ijzerwerk *f* 250,—, twaalf toneelpalen *f* 50,—, schilderwerk en verwen *f* 400,—, totaal *f* 906,70.

d. Deze post laat hij zelf vallen: „de opgaaf voor een zinkluik dat verplaatst kan worden zal ik nog zoolang agterwegen gelaten omreden de kosten nog al hoog zoude loopen daar de bindtlaag geheel verandert zoude moeten worden".

Het bestuur schrapt de gothieke zaal (die nog in het oude systeem was gedacht!) en besluit in de vergade-

ring van 9 juni 1873 Van Hove de opdrachten à *f* 1147,— en *f* 906,70 te schenken, ter oplevering op 15 september van hetzelfde jaar.

Het is door de omschrijving van 1865 met „Zaal" niet zeker, maar door deze opdracht wel waarschijnlijk, dat de Schouwburg in de 19de eeuw verstoken is geweest van dat romantische attriboot bij uitstek: de gothische zaal.

Omstreeks 1900 zijn er twee soorten decors. De permanente of habituele schouwburgdecors zoals kamers, straat, bos etc., en decors voor een bepaalde voorstelling waaraan door de Schouwburgvereniging veel werd gependeed. Men hoopte blijkbaar die voorstellingen nog eens te zien, althans de decors in een gelijksoortige voorstelling.

P. J. Niesten (Pieter Johannes Niesten, Leiden 1842-1918, een autodidact etsen en kunstschilder) ontving in 1900 *f* 130,40 voor decoratief voor de „Toverfluit" en *f* 47,50 voor decor voor „La Bohème". In 1899 komt Niesten in de boeken voor onder de hoofden „decoratief" of „decoratief vernieuwd"; vier posten, in totaal *f* 471,85. In 1901 nogmaals aan hem voor „schildering" *f* 96,65 en in 1902 voor beschilderen coulissen *f* 158,—. C. P. Hoogeveen (van 1899-1934 aan de Schouwburg verbonden als timmerman enz., de grootvader van de huidige toneelmeester C. P. Hoogeveen) krijgt in 1900 *f* 160,91 en in 1903 *f* 281,54 voor het in orde brengen van decors. Ook een zekere Pontsma ontvangt *f* 255,— voor een decorschildering (in 1905). Maar de grootste bedragen gaan naar Ch. Roskam (Karel Hendrik („Charles") Roskam, Amsterdam 1852 - 's Gravenhage 1921). Voor de zaalbeschildering in 1904 *f* 1500,—, voor „nieuwe décors" op 31 oktober 1903 *f* 924,47. Wanneer we dit bedrag vergelijken met de *f* 472,— die Van Hove vraagt voor het schilderen van een gothische zaal of de *f* 255,— die Pontsma krijgt, dan kunnen ervoor, indien de timmerwerken en het linnen apart werden geleverd, twee, op z'n hoogst drie décors worden geleverd. Het is aanlokkelijk de hele set van Bosch (met een paar achterdoeken), Straat en Zaal (met een „doorgeslagen" wand) die thans nog aanwezig zijn in de Schouwburg, aan Roskam toe te schrijven. Zekerheid is er wat betreft de Straat, omdat een gequareleerd ontwerp, getekend Ch. Roskam, in het Gemeentearchief (Archief Schouwburgvereniging, N° 27) is bewaard (afb. 16). Het Bosch en de Zaal zijn conventionele, knap uitgevoerde illusionistische décors, evenals de Straat bestaande uit achterdoek en aan elke zijde drie in een haak neer te zetten schermen, verbonden door drie friezen. De foto's moesten (helaas!) met een paar lichtbakken worden genomen, men moet zich het effect met vloeiende overgangen bij de goede toneelverlichting voorstellen — dat heeft het bosdécor trouwens practisch bereikt (afb. 17, 18, 19).

De Straat is opmerkelijk door zijn onverhulde eclecticisme. Heeft het achterdoekontwerp nog maar een paar elementen: de middeleeuwse kerk, een gepleisterd huis en een Berlagiaanse versie van het Duivelshuis, het volledige décor toont veel meer. Het begint met gothiek, heeft een vaag Berlagiaans gebouw en toont een staal-

DE PUBLIEKE SCHOUWBURG AAN DE OUDE VEST TE LEIDEN

kaart van 19de-eeuwse eclecticismische architectuur. Tussen de vooruitgeschoven huizen hangt lommer over tuinmuren. De kerk op de achtergrond bewaart nog slechts een flauwe herinnering aan Van Hove's Pancraskerk. Erg leuk van Roskams décors is, dat ze nog steeds door de amateurgezelschappen worden gebruikt!

Tot slot van deze uitweiding over het decoratief een opmerking over het beleg en ontzet van Leiden. Het is zelfs meer dan één keer als opera verschenen. Hogendoorn (*op. cit.*, 66) noemt er maar liefst vier! Na de Franse representatie in 1847 komt er zeker een Hollandse voorstelling in 1896, op vrijdag 2 oktober. Aanvang te 7.30 uur. Het was de „Groote opera Leiden Ontzet!”, woorden van E. van der Ven, muziek van C. van der Linden, zelf directeur van het gezelschap dat de opera uitvoerde.

BIJLAGE III

Vier theaters in maten. Nomenclatuur. Eigenaars 1809-1865

1. De afmetingen van vier theaters in 1809

Afbeeldingen van de Koninklijke Schouwburg zijn te vinden op pagina 49 van het genoemde werk van H. E. van Gelder. Voor de Stadsschouwburg zie men de serie prenten door Reinier Vinkeles in 1774 gemaakt naar tekeningen van de architect, Jacob Eduard de Witte, collectie Gemeentearchief te Amsterdam. Bij deze schalen in Rijnlandse, respectievelijk Amsterdamse

De grote en continue traditie van het beste amateurspel moet nog vermeld worden. Vele avonden op een top-peil voor scholieren of studenten zijn verzorgd door het Leidsch Studenten Corps (een lustrumstuk als de „Zwarte Tulp” b.v.) of door Uno Sumus Animo, de Leidse Gymnasiastenbond, een Miles Gloriosus, om maar één glorieuse opvoering te noemen. De ware 19de-eeuwse traditie van het smullende, luidruchtig meelevende publiek, is verdwenen met het verplaatsen van de veemarkt. Tot voor een jaar of zeven kwamen de veeboeren uit de wijde omtrek de avond voor de markt al met hun schuiven vee naar de Oude Vest, en de Schouwburg puilden uit als Beppie Nooy „Rooie Sien” speelde!

dr. J. A. Worp, *Geschiedenis van den Amsterdam-schen Schouwburg 1496-1772, Uitgegeven met Aanvulling tot 1872 door Dr. J. F. M. Sterck*, Amsterdam 1920, aan zijn sterk afwijkende maten komt, is mij niet bekend.

Uit het staatje komt de Schouwburg op het Leidscheplein glorieus als de best geproportioneerde te voorschijn!

TABEL 1

theater	diepte van het toneel achter opening	diepte proscenium-boog zelf	diepte zaal van achteren tot toneel	breedte toneelopening	hoogte toneelopening
Leidscheplein	16,30	2,35	19,70	11,75	9,55
Amstel	9,00	verwaarloosbaar	16,00	7,25	6,50
Koninklijke	17 à 20	1,70	15,15	8,45	8,70
Oude Vest	13,15	2,45	15,00	7,80	5,90

voeten. Zonder schaal, zodat ik geschat heb, de Franse schouwburg aan de Amstel, afb. 31-34 in dr. C. A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820, Architect, Stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965.

De plattgrond en de doorsnede van de Haagse Schouwburg wijken iets van elkaar af, volgens de doorsnede waren er 5 paar schuingeplaatste schermen, waarachter een wegneembaar middenscherf. Volgens de plattgrond stonden ze recht.

In de Stadsschouwburg stonden de voorste vier paren coulissen schuin, de achterste drie paren recht. In Van der Harts schouwburg was een zeer beperkte mogelijkheid tot hijsen, vlak achter de toneelopening, in de andere hier genoemde theaters was die mogelijkheid ruimschoots aanwezig. Tabel 1 geeft de belangrijke maten, in meters. Op het Leidscheplein was de hoogte onder het eerste fries 6,70 m, onder het laatste (zevende) fries de helft daarvan. Hoe Sterck, p. 223 van

2. De nomenclatuur

Het affiche voor de eerste voorstelling in de Nieuwe Schouwburg aan de Oude Vest vermeldt als duurste rang de Balkons, dan volgen de Loges. Deze benaming beviel niet, en al vanaf de derde voorstelling worden de Balkons herdoopt in Loges en de Loges in *Amphitheater*. Zo bleef het. De Bak had zitbanken, en het gebouw bezat geen plaatsen meer die als „balkons” werden aangeduid. Misschien dat de vernoeming noodzakelijk was, omdat het publiek onder balkons omperkte, iets verheven ruimten met stoelen verstond, gelegen aan de zijkanten van het proscenium — aan welke definitie de lange Leidse zijloges niet voldeden. Althans, met „balkons” worden de loges vooraan bij het toneel betiteld in Van der Harts schouwburg (zie de opmerking hierover van Van Swigchem, *op. cit.*, 179), in de Haagse, en de Stadsschouwburg noemt de eerste vier loges de „Loges van het Balcon”. Zingarelli, Voca-

DE PUBLIEKE SCHOUWBURG AAN DE OUDE VEST TE LEIDEN

bolario della Lingua Italiana, vermeldt bij „Balcone“: „Finestra grande aperta fino al pavimento con sporto (erker) e ringhiera (leuning) di ferro o balastrata“. En Van Dale (5de, 1914) geeft „kleine galerij in den schouwburg, links en rechts van het tooneel“. We mogen veronderstellen dat het woord balcon in theatergebruik via de opera hier is gekomen en sloeg op de bijzondere, soms van een grille voorziene loges gelegen aan het proscenium.

3. De eigenaars van 1809 tot 1865 (Tabel 2)

Van het drietal van 1809 was Huibert van Romburgh, die zo onaanzienlijk „metselaar“ wordt genoemd, ongetwijfeld de meest ontwikkelde. In zijn bibliotheek be-

vonden zich, naast de obligate stichtelijke lectuur, Stadsbeschrijvingen (Van Mieris, Commelin e.a.), Toneel-literatuur (veel toneelstukken) en werken over Schilderkunst (Houbraken, Van Mander) en op Architectonisch gebied. Daarbij waren o.a. twee uitgaven van Rubens „Palazzi di Genoa“ (1622), waarvan één gesigneerd door de grote schilder zelf. Verder twee Scamozzi's, een Franse en een Italiaanse editie van Vignola, Blondel, Van Campens Stadhuis, afbeeldingen van de Keizers- en de Heerengracht, Bosboom en Danckers, benevens Van der Heydens brandspuitenboek.

Een aardige architectuurbibliotheek voor die tijd. Zo aardig overigens dat de lacunes opvallend worden: de Architectura Moderna, Post en Vingboons ontbreken.

TABEL 2

jaar van wijziging	(Johan Philip Meissner / Willem Vrolijk / Bernardus van Ketel — geruild voor stuk grond van Andries Rousscher) 1809		
1809	Huibert van Romburgh, metselaar, † 1838	Abraham Uljee, loodgieter, † 1825, geh. met Cornelia van Bommel, † 1842	Willem Uljee, stadsfabriek, † 1818, geh. met Catharina van Bommel
1818	idem	idem	Catharina erft
1825	idem	aan erfgenamen	zij verkoopt voor f 7000,— aan Cornelis Waalboer, kantoorbediende, † 1847
1833	(gezamenlijk koopt men het huis Hermanus Vlaanderen)		
1838	verkocht voor f 10 600,— aan Hendrik Johannes van Staveren, apotheker	idem	idem
1843	idem	verkopen aan Jacobus Olivier, geen beroep, † 1859	idem
1847	idem	idem	laat na aan zijn broer Bernardus Waalboer, kastelein en stalhouder
1852	idem	idem	Bernardus verkoopt voor f 4000,— aan Cornelis Marianus Bronkhuyze, koopman en fabrikant, † 1863
1864-1865	verkoopt op 27 oktober 1864 per 1 april 1865 aan D. A. Schretlen, ijzergieter en fabrikant in werktuigen (Commissaris van de Schouwburgver. tot 1882) voor f 7500,—	erven in 1859 en verkopen op 27 oktober 1864 per 1 april 1865: Maria de Groot, weduwe Jacobus Olivier, kind. Pieter Olivier, broodbakker, en Anna Clatina Olivier, geh. met Teunis Wilhelmus van Hartrop, voor f 7500,— aan D. A. Schretlen	erven in 1863 en verkopen als eersten op 19 februari 1864 per 1 mei 1864 voor f 5000,— aan D. A. Schretlen familieleden enz. van Bronkhuyze. In principe 9 partijen, waarvan een aantal weer onderverdeeld
	(Schretlen voor de Voorlopige Commissie)		

SUMMARY

THE PUBLIC THEATRE AT THE OUDE VEST, LEIDEN

The Leyden Theatre, one of the first brick theatre-buildings in the Netherlands, was commissioned by Jacob van Rijndorp in 1705. The architect, Dirck van Soest, was an insignificant master carpenter, who did his job well — only in 1804 improvements were required, not before 1809 auditorium and stage were enlarged. But the façade, plastered in 1809, remained practically unchanged until it was pulled down in 1865.

Jacob van Rijndorp was a famous theatre-director, actor and playwright. He made one of the few early Dutch adaptations of the Faust-theme. He even played abroad with his company, in Belgium, Hamburg and Copenhagen, maybe also at Lubeck, Kiel and Dantzig (Dutch was still understood in those regions at that time). His main bases were the Dutch theatres of the Hague and Leyden. Already then the Italian and French playhouses with their operas, plays and musical comedies were dangerous competitors — a tendency which would become stronger towards the end of the 18th century and the beginning of the 19th century.

Van Rijndorp's theatre was the common 18th-century type. A plan of 1804 gives the main outlines of the auditorium, a very simple one in two stories. There is evidence that this state represents in its main features the situation of 1705 as well.

An inventory made in 1755, at the death of Anna Catharina de Quintana, widow of Jacob van Rijndorp, states 44 wings, 2 "middle-cloths", 2 "perspectives", 2 borders and a (proscenium) curtain with the Leyden coat-of-arms. The "perspectives" were presumably painted shutters. Of course there were traps, a throne (mentioned as a "balcony") and the inevitable "artificial (and) flying works", being chiefly the "Cloud" that acted as a kind of stage-lift for actors wishing to come from or disappear into Heaven. The wings formed sets of the customary scenes: palace, forest, street and parlour. We may doubt whether the stage ever had that famous picturesque scene the Amsterdam Schouwburg was so proud of: the Gothick Hall. The depth of the stage can be estimated at about ten meters.

The building was sold in 1809 to three new men, a bricklayer, a carpenter and a plumber, who enlarged both the auditorium and the stage. Decorator was Breckenheimer, who did also the New Theatre of the Hague (1804) and the

Utrecht one of 1808. A little known carpenter did the job of enlarging the building. It was rather a nasty job: more people could go in but he reduced the height of the auditorium. The fashionable seats were on the ground floor, all around on the first floor was the gallery. The flat ceiling was oppressingly low, not even 7 meters above the pit. The rather narrow proscenium arch (aperture 7.80 m) was still considerably lower: not even 6 metres. But we may assume that Breckenheimer did a good piece of work and that his decorations were an enchanting example of stage-setting. Indeed, the Napoleonic period was a heyday of Dutch stage-setting and acting. We only know the stage from a much later drawing (1861), but, as very little was altered on the stage in 1865, we may take a drawing in details of the stage of 1865 as approximately the set up for Breckenheimer's of 1809. Five sets of wings were placed in grooves, the first at rather sharp angles with the auditorium, the last ones more parallel to it. The first three sets were for the following scenes: Gaol, Peasant-room, Hall, "Old Gentlemen's Parlour", Forest, New Parlour, Street and "Mollerre" Parlour (presumably trying to represent a 17th-century room). Hall, Forest and Street continued in the two last sets. Behind the pairs of wings were light-columns, also moving in grooves, to light the next pairs. Perhaps one or two of the mentioned scenes were still Breckenheimer's. But the "New Parlour" will have been the one mentioned in 1841 by Bartolomeus van Hove, an even more famous decoration painter.

The auditorium was completely renovated in 1865. This renovation by the Town-architect, Jan Willem Schaap, was a distinct improvement. His tripartite façade fits quite smoothly into the continuous row of buildings on the canal. (The view of the façade is spoilt at the moment by an iron fire-ladder of 1899). The auditorium was enlarged (columns of welded and of cast iron). The narrow proscenium arch was widened to a width of 27 feet and a height of 22 feet. The horseshoe-form of the house is rather pleasant and serves so well that it was only slightly altered in the course of 100 years and will now be restored.

In the years 1899-1905 the old system with wings in grooves was left completely and new decorations were made by several painters. Much was done by Karel Hendrik Roskam. He painted

the ceiling of the auditorium and he probably designed and executed the three sets of wings, borders and back-cloths: a Baroque Hall, a Forest and a Street, which are still in the theatre's possession and sometimes used in amateur-performances. The design of the Street is kept in the City-archives and signed by Roskam.

During the 17th century acting was severely dealt with by the calvinist ministers, but their influence grew weaker during the 18th century. Anyhow, like most of his fellow theatre-managers, Jacob van Rijndorp had to pay to an institution of the Church: the Orphanage and Poor Children's House. In the beginning 300 guilders per annum, from 1731 onward changed to two "stuivers" for every person admitted to a seat in the theatre.

The accounts of that House give information from 1750 onwards about the frequency of playing and the number of persons attending. From this and other information we gather that the Leyden stage was only slightly inferior to that of the Hague and better than that of Rotterdam. Much of the repertory (and much of that was French and Italian!) was the same owing to the fact that the companies playing in the Republic travelled from town to town.

From 1809-1865 the ownership and management was divided up in three equal shares, each share valued (as inheritance or in shares) at about 5000 up to 10 000 guilders. Few alterations were carried out, although in 1833 the adjacent house to the right was bought and its first floor converted into a foyer for the cheap seats.

The building of 1705 had seated about 300 persons, up to a hundred persons attended standing up. The official seating capacity of 1809 was *c.* 500 — but when the beloved actor Ward Bingley played, more than 650 could find a seat and there was a standing audience of nearly 90.

In 1865 there was a need for a larger number of shareholders. Ninety-five persons took shares (the architect himself had one and a half shares) and permission was applied for to make the running of the theatre a Limited Liability Company. Permission was not granted and the management remained a company with 95 shareholders until in 1969 the municipality of Leyden took over nearly all the shares and planned to restore the building. Eventually that work started in 1974.

Mr. Aage Gillhoff should have done well to consult the Leyden Municipal Archives before writing his thesis "The Royal Dutch Theatre at The Hague 1804-1876" (The Hague, 1938). Gillhoff's main source is a collection of playbills of the Royal Theatre from December 1819 to May 1867. Consequently his presentation of the Dutch Stage during the years 1804-1819 is incomplete and therefore gives a false picture. The Leyden archives possess presumably the complete set of playbills for the Leyden theatre from December 1809 to the annual closing of 1844. As the company of the Hague performed at Leyden practically everything they performed at the Hague, those sets are an unexpected rich source of information about that company in the important years that it was managed by Ward Bingley. Until now they were inserted in the catalogue but overlooked by research. Many plays can now be added to Gillhoff's "List of Plays" and first dates can be changed in that list.

It is Ben Albach, who, in his "Helden, Draken en Comedianten" (Amsterdam, 1956), has already corrected the traditional, biased view on the Dutch Stage in the years 1795-1820. The outcome of my own research into Leyden's theatrical history confirms his correction. The picture is one of a renewed high standard of acting and staging during the period of the Batavian Republic and the first two decades of the 19th century!

DE HERVORMDE KERK VAN WIJK BIJ DUURSTEDÉ

G. BERENDS

Nu drs. H. Halbertsma de oorsprong van deze kerk heeft belicht en verslag heeft gedaan van het bodemonderzoek (*Bulletin KNOB*, 73 (1974), 45-46) is er aanleiding nog wat dieper in te gaan op de bouwgeschiedenis, ook al is de restauratie nog niet voltooid en heeft het gebouw nog niet al zijn geheimen prijsgegeven.

De fundering (van secundair gebruikte tufsteen en baksteen) van de westmuur van de oorspronkelijke kruiskerk werd teruggevonden ongeveer halverwege het huidige middenschip en westelijk hiervan, met een kleine tussenruimte, de bakstenen fundering van de bijbehorende toren (baksteenformaat 29,5/30,5 × 14,5/15 × 6,5/7 cm, 10 lagen = 80 cm). Delen van de funderingen van de twee dwarsarmen (van baksteen van het formaat 29,5/30,5 × 15/15,5 × 6/6,5 cm, 10 lagen = 75/76 cm) werden aangetroffen in het huidige dwarschip, dat ongeveer even breed maar ongeveer acht meter langer is dan zijn voorganger. Nabij de westmuur is in het schip een gemetseld waterputje gevonden, dat waarschijnlijk ongeveer dezelfde ouderdom heeft.

De eerste vergroting van de kruiskerk bestond uit het vervangen van het schip door een driebeukig hallenschip ter lengte van het oude schip en toren (vijf traveeën); hiervan resteert de zuiderbeuk. De kolommen werden nieuw gefundeerd, zodat de funderingen van de beide langsmuren van het oude schip geheel verdwenen. Blijkbaar verviel ook de toren, omdat de plaatsing van de kolommen niet op de toren werd afgestemd en de kolomfunderingen ook naast de toren werden teruggevonden. De noordelijke kolommen werden op een doorgaande fundering geplaatst (baksteenformaat 28,5/29,5 × 13,5/14,5 × 6,5/7 cm, 10 lagen = 78/80 cm), terwijl de zuidelijke kolommen op losse poeren werden geplaatst (waarin secundaire tufsteen werd verwerkt). Dit kan erop duiden, dat de bouw van het hallenschip in twee fasen werd uitgevoerd. De kap van de zuidbeuk met zijn houten tongewelf is ook bewaard gebleven. De spanten

bestaan uit één juk waarop een geschoorde makeelaar staat, die een hanebalkfliering draagt. De telmerken zijn gesneden; aan de noordzijde is er een geknikte streep aan toegevoegd. Ook de schoren van de hanebalkfliering zijn met de spanten mee genummerd. Aan de merken van de oostelijke schoren is een visje (twee elkaar kruisende cirkelsegmenten) toegevoegd. Eén en ander is aanleiding de kap en daarmee de beuk te dateren in de eerste helft van de 15de eeuw.

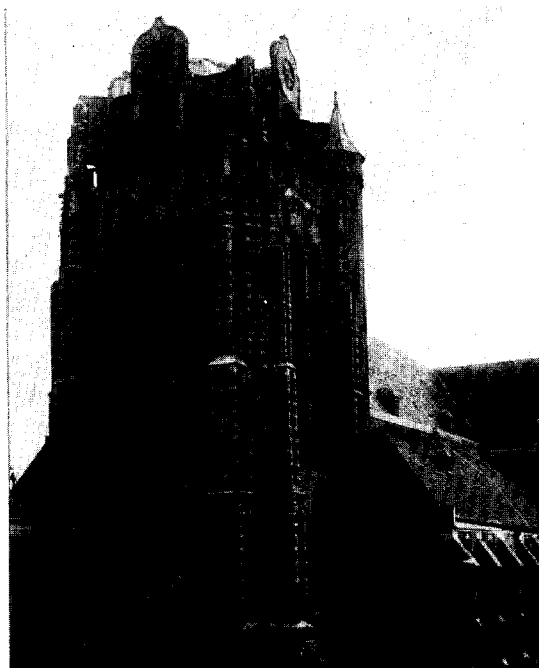
In de volgende bouwperiode verrees de bestaande toren (baksteenformaat 26,5/29 × 13,5/14 × 6/6,5 cm, 10 lagen = 74/76 cm) onder gelijktijdige verlenging van het hallenschip met twee traveeën. Op de oostmuur van de toren is de moet van de kap en van het tongewelf van het middenschip nog zichtbaar; deze zitten op dezelfde hoogte als die van de zuidbeuk, waaruit blijkt dat het schip een hallenschip is geweest. Het tongewelf van de verdwenen noordbeuk tekent zich boven de gewelven van de bestaande noordbeuk nog af op het restant van de westmuur, dat één geheel vormt met de noordoostelijke torensteunbeer. Bisschop David van Bourgondië (1456-1496) gaf in 1486 opdracht tot de bouw van de toren; in 1503 was men nog bezig, terwijl de oudste klok uit 1506 dateert.

In het begin van de 16de eeuw begon men met een totale vernieuwing van het schip en dwarschip. Als eerste verrees het dwarschip met de meest oostelijke travee van het middenschip en in een volgende fase de rest van het middenschip. De scheiding hiertussen kan men zowel in het muurwerk als in de kap waarnemen. Het middenschip kreeg zes traveeën, terwijl het oude middenschip er zeven had; de nieuwe kolommen staan dus verschoven ten opzichte van de oude. Het nieuwe middenschip is hoger dan het oude; het kreeg vensters boven de zadeldaken van de oude zijbeuken, die gehandhaafd bleven. Het ontworpen stenen gewelf kwam in het dwarschip wel, maar in het middenschip (op de aanzetten na) niet tot uitvoering. Tegelijk met het dwarschip werd blijkbaar een nieuw koor ge-

DE HERVORMDE KERK VAN WIJK BIJ DUURSTED E

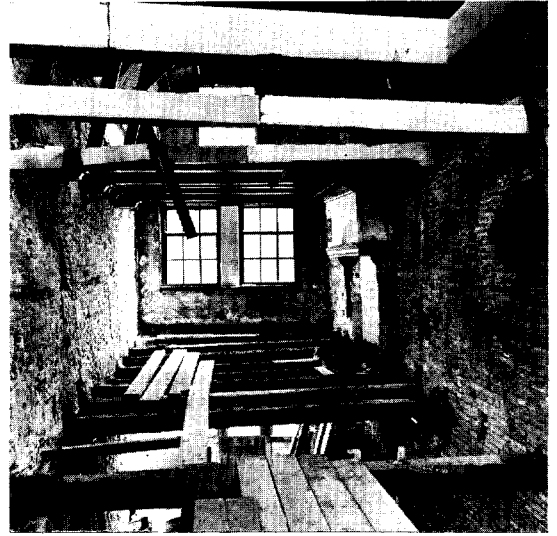
Afb. 1. Wijk bij Duurstede, Hervormde kerk. Noorder dwarsarm en noorder zijbeuk.
(Foto H. Korswagen, 1965).

Afb. 2. Wijk bij Duurstede, Hervormde kerk. Toren en kerk uit het zuidwesten.
(Foto Monumentenzorg, 1892).

Afb. 3. Wijk bij Duurstede, Hervormde kerk. Interieur van de half uitgegraven noorder zijbeuk; onder de linkse korfboognis de afgebroken fundering van de westmuur van de vroeg 15de-eeuwse zijbeuk.
(Foto G. Berends, mei 1974).

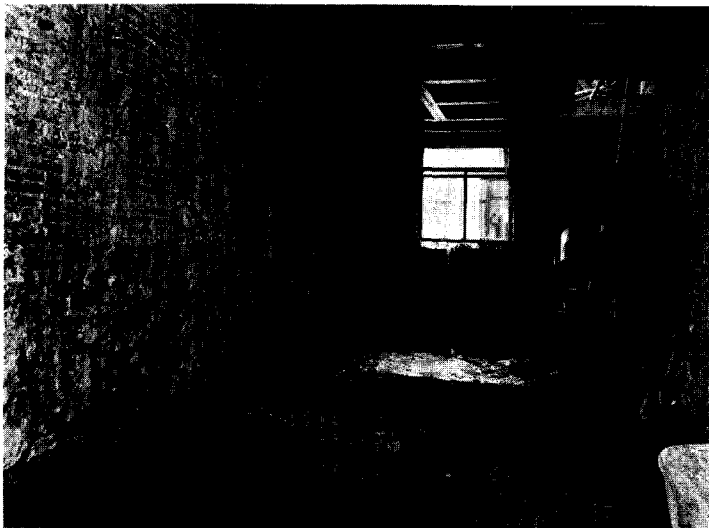

Afb. 2. Het voorhuis van pand Naaiërstraat 6 op de verdieping tijdens de restauratie. Tussen de de moerbalken door zijn de begane grond en de zolderverdieping te zien.

(Foto Monumentenzorg, 1972).

Afb. 1. Gouda, Naaiërstraat 6. Het huis met de „Vier Gekroonden”.

(Foto Monumentenzorg 1909).

Afb. 3. Het achterhuis van Naaiërstraat 6 op de begane grond. Op de voorgrond de muurresten van de kelder met tegelvloer.

(Foto Monumentenzorg 1972).

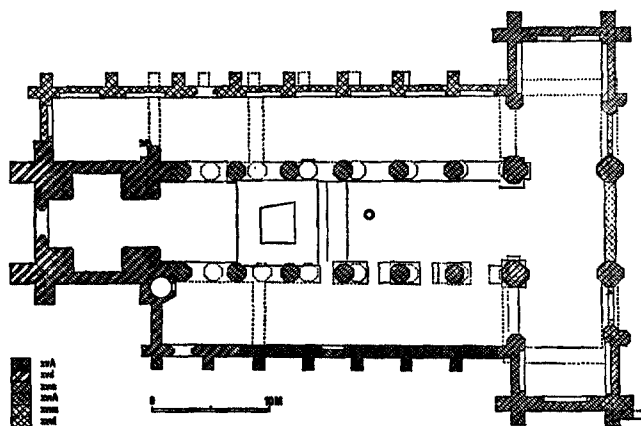

Fig. 1. Wijk bij Duurstede, Hervormde kerk. Plattegrond (doorgesneden onder de vensters) met bouwperiodes en ontgraven funderingen (niet gearceerd), gecompliceerd in stippellijnen. Naar opmeting A. A. van Anrooy (1892); opmeting funderingen A. van Pernis (R.O.B., 1971) en eigen detailmetingen.

bouwd; de oostelijke vieringkolommen staan (in tegenstelling tot de westelijke) niet op een oudere fundering. Voor de datering van het dwarschip bestaat een zekere indicatie door de memoriesteen in de westmuur van de noorder arm voor een zekere Samuel (vermoedelijk de priester en kunnik van die naam, die in 1495 genoemd wordt; A. A. van Anrooy in een rapport over de kerk uit 1893, in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, naar een mededeling van mr. S. Muller Fz.), die blijkens het opschrift in 1514 overleed. De kap heeft een nokgording en de telmerken zijn deels ingezaagd, deels ingehakt, kenmerken, die op een bouwtijd na 1500 wijzen. De veronderstelling lijkt gewettigd, dat bisschop Philips van Bourgondië (1517-1524) de opdrachtgever van de bouw is geweest.

Als laatste bouwperiode werd de noorderzijbeuk vervangen door de huidige, die ook doorloopt langs de noordzijde van de toren en in steen overwelfd is. De schipvensters werden dichtgemetseld en de zijbeuk werd gedekt met een lessenaarsdak, zodat het schip aan deze zijde pseudobasilicaal werd. Boven de gewelven zijn in de muur van het middenschip nog de contramallen te zien van de spant- en de sporevoeten van de kap van de oude zijbeuk; de spantplaatsing

strookt met die van de zuiderzijbeuk en met de kolommen van het vroegere schip.

Aan vernieuwing van de zuiderzijbeuk is men niet meer toegekomen. Wel werden nieuwe en bredere vensters gemaakt in de vier oostelijke traveeën; in de drie westelijke traveeën bleven de oude vensteropeningen bewaard.

Al deze bouwactiviteit zal zijn beslag hebben gekregen vóór een deel van de kerk in 1579 afbrandde en hij in 1581 in gebruik werd genomen voor de Hervormde eredienst. De brand woedde blijkbaar in het koor, omdat de andere delen van de kerk hun oude bekappingen nog bezitten. Vervolgens zullen de restanten van het koor zijn gesloopt. Op een onbekend later moment heeft men ook de zuidzijde van het schip pseudobasilicaal gemaakt door de zuidelijke middenschipvensters te dicht en het zadeldak van de zijbeuk met grenehout te verbouwen tot een geknikt lessenaarsdak.

Litteratuur

H. Hijmans, *Wijk bij Duurstede* (Rotterdam/Den Haag 1951), 69-71; *Archief Aartsbisdom Utrecht*, XXI 30 en XXXIX, 270-280; *Gelre*, XXVII (1924), 128; H. Janse, „Middeleeuwse telmerken”, *Bouw* (1960), 528-529.

HET HUIS MET DE VIER GEKROONDEN IN GOUDA

R. J. WIELINGA

In 1972-1973 vond de restauratie plaats van het huis Naaiersstraat nr. 6, bekend door het fries met de Vier Gekroonden in de voorgevel. Over dit pand, dat sedert 1929 in eigendom is van de Vereniging Hendrick de Keyser, heeft ir. R. Meischke reeds in zijn boek *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*, Haarlem 1969, 171-172, enige historische informatie, een korte beschrijving en een reconstructie gegeven. De restauratie leverde enige interessante gegevens op.

Het huidige pand is na een stadsbrand in 1527 omstreeks 1530 herbouwd met gebruikmaking van de linker zijmuur en waarschijnlijk een gedeelte van de achtergevel. Uit de inboetingen in deze zijmuur blijkt, dat de voorganger een houtskelet bevatte en vijf traveeën diep is geweest (fig. 3). In de achtergevel werden twee resten van een eiken balk aangetroffen, misschien de puibalk van een houten onderpui. Twee pen- en toog-nagelgaten waren hierin nog aanwezig. De balk correspondeert niet met de huidige verdiepingsbalklaag, wat er op zou kunnen wijzen, dat hij een restant is van een oudere achtergevel. In de rechterzijgevel is horizontaal een inboeting aanwezig van *c.* 12 cm dikte over de gehele lengte van het achterhuis. Deze correspondeert wel met de veronderstelde puibalk in de achtergevel. Op de plaats van deze inboeting zou een strijkkinderbint

gezet kunnen hebben. Dat op dit niveau de balklaag van het pand van vóór 1527 heeft gelegen is dus zeer waarschijnlijk. Zelfs de eventuele muurplaat is nog vaag te herkennen. Dat deze zijgevel van vóór 1527 dateert, blijkt bovendien uit twee inboetingen van muurstijlen, welke corresponderen met die van de linkerzijgevel. Door de vele reparaties in de rechterzijgevel is verder weinig van zowel de oudste als de gotische periode te herkennen.

Het huis bezit de voor een stadshuis toegestane minimumbreedte van twaalf Rijnlandse voet of een roede, dat is 3,76 m. Het is in de laatste helft van de 17de eeuw verbouwd. De kinderbinten en stijlen met korbelen alsmede de meeste moerbinten werden verwijderd, waarna het pand werd voorzien van enkelvoudige balklagen. Slechts de strijk balken langs de voorgevel en de eerste twee moerbalken van de verdiepingsbalklaag werden gehandhaafd. De eerste moerbalk is nog ondersteund door een stenen console. De tweede moerbalk bezit nog gotische sleutelstukken, die erop wijzen dat hier muurstijlen met korbels zijn geweest. Na het ontgraven van de begane grond kwamen inderdaad de neuten van de stijlen tevoorschijn. Ook dieper in het pand werden twee neuten aangetroffen, waaruit blijkt dat het huis uit drie maal twee vakken bestond. Op de plaats

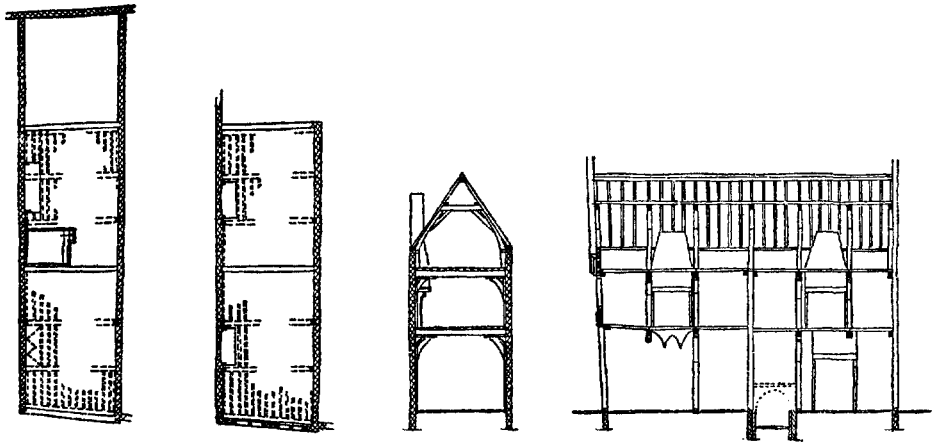

Fig. 1. Gouda, Naaiersstraat 6. Reconstructie van de toestand omstreeks 1530. Plattegronden van begane grond en verdieping, dwars- en lengtedoorsnede. Alternierend stelsel in de balklaagconstructie van het voorhuis op de begane grond.

waar de derde moerbalk zich moet hebben bevonden, werd een inboeting in de zijmuur aangetroffen, die erop wijst dat hier waarschijnlijk een scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis heeft gestaan. De inboeting van de vijfde moerbalk werd eveneens aangetroffen. Daar in deze zijmuur nog een afgehakte zandstenen neut van de gotische schouw werd aangetroffen, blijkt dat deze moerbalk door de boezem van schouw heeft gestoken. Een opgegraven stuk penant kan van deze schouw afkomstig zijn.

We kunnen hier een alternerend systeem in de balklaagconstructie onderkennen (fig. 1). De stijlen waren op de begane grond in de zijmuur ingehakt. Bij het ontgraven kwam eveneens de oorspronkelijke plavuizenvloer tevoorschijn met een plint van kleinere plavuizen (11 × 11 cm). Bovendien bleek nog in het vierde vak links een keldertje aanwezig te zijn, waarboven waarschijnlijk een bedstede is geweest (afb. 3). In het tweede vak links vinden we een gemetseld gewelf van de haardplaats van de schouw van de verdieping. Deze schouw is nog aanwezig, hoewel de boezem in de 17de eeuw is gewijzigd. Bovendien is de schouw van 17de-eeuwse tegels voorzien.

In de strijkbinten zijn nog de inkepingen van de kinderbinten aanwezig. De kinderbinten waren dus ingelaten in het strijkbint, terwijl ze op de volgende moerbalken waren gelegd, waarschijnlijk om de helling van de vloer voor het raam te verminderen.

In de eerste en de tweede moerbalk zijn nog de pengaten aanwezig van de muurstijlen op de verdieping. Hieruit blijkt dat de balklaagcon-

structie van de verdieping geen alternerend systeem heeft gehad. In de reconstructie-tekening zijn daarom over de gehele verdieping stijlen aangegeven (fig. 1). In de zijmuur is hiervan echter niets te herkennen.

Op de verdieping bestaat tussen voor- en achterhuis een niveauverschil van *c.* 10 cm. In het achterhuis zijn in de linker zijmuur op de verdieping inboetingen aanwezig van de boezem en penanten van een schouw. Het is echter niet duidelijk of deze schouw uit de gotische periode dateert. Op de zolderverdieping blijkt een inboeting de vermoedelijke plaats van de muurplaat van de oorspronkelijke kap. Van de oorspronkelijke trap is niets terug te vinden.

Bij de verbouwing in de tweede helft van de 17de eeuw werd het huis van een enkelvoudige balklaag voorzien (fig. 2). Alleen in het voorhuis werden op beide verdiepingen sleutelstukken aangebracht. De balken in het achterhuis zijn zwaarder dan die in het voorhuis, terwijl de onderlinge afstand iets groter is. Of er verschil in bouwtijd is tussen voor- en achterhuis is moeilijk vast te stellen. Bij deze verbouwing werd begane-gronds de vloer *c.* 30 cm verhoogd en wederom met plavuizen van iets grotere maat belegd. Ook het keldervloertje werd verhoogd en van plavuizen voorzien. Het voorhuis heeft waarschijnlijk als winkel dienst gedaan. De gotische onderpui werd nl. vervangen door een grenehouten pui, voorzien van op- en neerslaande luiken. In de achtergevel werd aan de rechterzijde (van binnen uit gezien) een deur aangebracht.

Op de verdieping werd de zolderbalklaag in

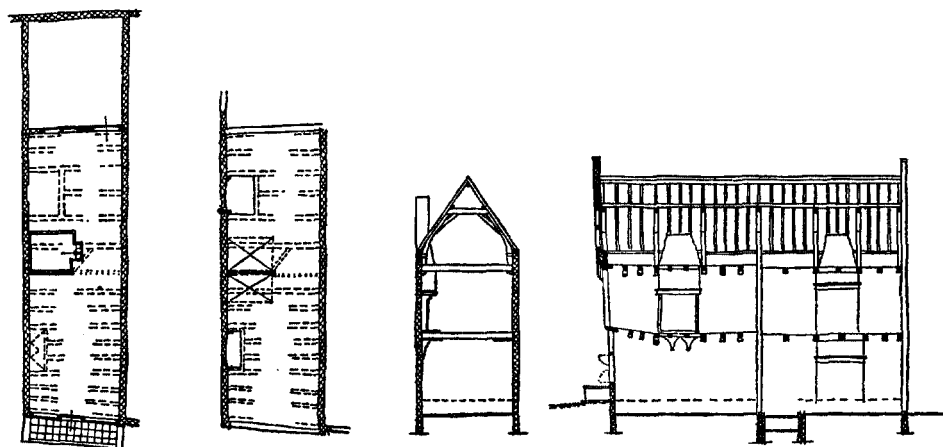

Fig. 2. Gouda, Naaiersstraat 6. Reconstructie van het 17de-eeuwse huis. Plattegronden en doorsneden.

z'n geheel een balkhoogte verhoogd, hetgeen zich gemanifesteerd zal hebben in de voorgevel. De gotische kozijnen zullen toen vervangen zijn door grotere houten kruiskozijnen, waarvan de bovendorpel hoger in het boogveld terecht kwam. Wanneer we de gotische gevel bekijken, kunnen we ons de behoefte aan meer licht voorstellen. We zien dat door deze verhoging de hoogte van de borstwering op de zolderverdieping in verhouding wat laag is, waaruit we misschien mogen concluderen, dat de gotische kap bij deze verbouwing is gehandhaafd. De topgevel is vervangen door een trapgevel van metselwerk en voorzien van een kruiskozijn.

Op de verdieping is de gotische schouw in het voorhuis in verbouwde toestand gehandhaafd (afb. 2).

Zoals hierboven reeds is opgemerkt, bevinden zich op de verdieping in de zijmuur van het achterhuis inboetingen van de boezem en penanten van een schouw. Daar deze schouw duidelijk past onder de 17de-eeuwse balklaag met raveling ter plaatse, mogen we misschien aannemen, dat deze schouw uit de 17de eeuw dateert. Naar de raveling te oordelen is op de begane grond in het achterhuis eveneens een schouw geweest. Misschien is de gotische schouw gehandhaafd.

De spiltrap zal rechts in het midden van het huis gestaan hebben. In de verdiepingbalklaag was de schuine raveling voor de trap nog aanwezig. In de zolderbalklaag werd een inkeping aangetroffen, die op een identieke raveling wijst op dezelfde plaats.

Van de voorgevel dateert het gedeelte van de verdieping nog van omstreeks 1530, behoudens de vensters. In fig. 3a is een suggestie getekend van de oorspronkelijke vensters. Het fries en de drie rozetten zijn van mergelsteen. De spitsbogen

zijn van zandsteen, terwijl de speklagen zowel uit zandsteen als uit gobertanger bestaan. De rest bestaat uit gele baksteen van het formaat $5,5 \times 20,5/21$ cm. Zowel op de natuursteen als op de baksteen werd schilderwerk aangetroffen. Onze eerste indruk is, dat de oudste laag dodekoprood is, daarop is een donker grijze verf aangebracht en daaroverheen oker-geel met schijnvoegen. Ook op het fries is verf aangetroffen.

Het middelste gedeelte van het fries is een beeldnis geweest. Het basement is weggehakt. Bij de graafwerkzaamheden werden stukken tracering van zandsteen met glas-in-loodspinning aangetroffen die aan de binnenzijde waren gestucaard. Misschien zijn deze afkomstig uit de gotische onderpui.

Bij deze verbouwing werd de topgevel, welke ook uit natuursteen en baksteen bestaan zal hebben, vervangen door een trapgevel, van Dordtse steen met zandstenen dekstenen. Op een foto van 1909 (afb. 1) is nog duidelijk de eerste trap te herkennen, waardoor we de trapgevel kunnen reconstrueren, welke bestaan moet hebben uit drie trappen.

Op de zolderverdieping bleek het 17de-eeuwse grenen kozijn nog aanwezig te zijn. De pengaten van kalf en tussenstijl, een glas-in-loodspinning in de bovendorpel en de gaten van de duimen van gehengen van de luiken kwamen bij het onderzoek tevoorschijn. In de vier grenehouten kozijnen van de onderpui werden de pengaten van een kalf aangetroffen. Ook hier waren de gaten van de duimen van de gehengen nog aanwezig in de onderdorpel. Hieruit blijkt, dat er op- en neerslaande luiken zijn geweest, waarschijnlijk ten behoeve van een nering. In de bovendorpel was niets te herkennen van een tussenstijl of een

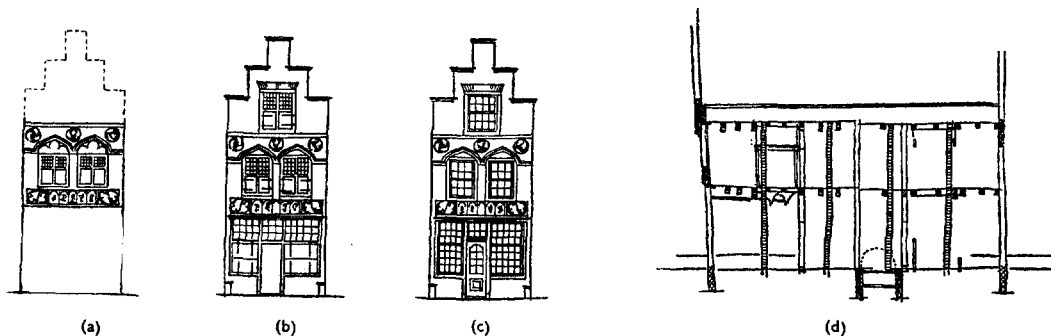

Fig. 3. Gouda, Naaierstraat 6. Gevelreconstructies van de toestand omstreeks 1530 (a), 17de/18de eeuw (b), 18de eeuw (c); (d) een lengtedoorsnede met schematische weergave van drie periodes: vóór 1527 (de plaats van het houtskelet — deels door inboetingen bekend — is horizontaal gearceerd), na 1530 en de 17de-eeuwse indeling.

glas-in-loodspinning. We mogen hieruit misschien concluderen, dat de onderpui niet uit de 17de eeuw dateert, maar jonger is. In fig. 3b is daarom een roedeverdeling getekend. Bij een modernisering in de 18de eeuw zijn de kruiskozijnen vervangen door schuiframen met een roedeverdeling. In fig. 3c nemen we aan dat ook de onderpui van schuiframen werd voorzien. Vervolgens is in de 19de eeuw de oude kap vervangen door een mansardekap, waarbij ook de topgevel van vorm is veranderd. Ook toen zijn de ramen van de onderpui en verdieping weer gewijzigd.

Restauratie

Bij de restauratie is inwendig de bestaande toestand zoveel mogelijk gehandhaafd. Een spiltrap is op de 17de-eeuwse plaats aangebracht. Op de begane grond is bij de spiltrap de bestaande 19de-

eeuwse glazen pui, welke het voorhuis van het achterhuis scheidt, weer aangebracht. Het achterhuis is als woonkeuken ingericht.

Op de zolderverdieping is de mansardekap gehandhaafd.

In de voorgevel is de onderpui van de vermoedelijke 18de-eeuwse schuiframen voorzien. Op de verdieping zijn houten kruiskozijnen aangebracht. De boogvelden boven de kozijnen zijn van een driepas voorzien. Het oude kruiskozijn op de zolderverdieping is gereconstrueerd. De topgevel is in de 19de-eeuwse vorm hersteld. De achtergevel is geheel vernieuwd.

De restauratiewerkzaamheden zijn uitgevoerd door het aannemersbedrijf Woudenberg te Ameide onder directie van architect P. van der Sterre te Leiderdorp.

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1974, GEHOUDEN OP 10 MEI
IN HET ZEEUWS MUSEUM TE MIDDELBURG

De huishoudelijke vergadering van De Nederlandse Museumvereniging wordt om 11 uur door de voorzitter, drs. C. Boschma, geopend met de volgende woorden:

Ik heet u allen hartelijk welkom op deze eerste museumdag van 1974. Ik ben verheugd, dat de verre reis naar Middelburg — en ik ben zelf niet een van de dichtstbij wonenden — voor u geen bezwaar is geweest om een eerste kennismaking te ondergaan met de problemen van de museumvoorzichting.

Een bijzonder woord van dank richt ik tot onze gastheren van vandaag, het Provinciaal Bestuur van Zeeland, dat ons deze Commissiekamer ter beschikking stelde, het Gemeentebestuur van Middelburg, dat ons vanmiddag op het stadhuis zal ontvangen, en het Bestuur van de Zeeuwse Museumstichting en de directeur, dr. P. K. van Daalen, die zijn museum vanavond speciaal voor ons zal openstellen. Sinds twee jaar is het Zeeuws Museum in één der gebouwen van het abdijcomplex gehuisvest en de voldoening over de nieuwe accommodatie van een der oudste musea van ons land is groot. Het feit, dat het voor velen van u een eerste kennismaking zal zijn met deze nieuwe situatie, bepaalde mede de keuze van Middelburg voor onze vergadering.

Bijzonder welkom heet ik ook de *organisatoren* van deze dag, de Werkgroep Museumvoorzichters en mr. A. Seret, die een centrale figuur in de voorbereiding is geweest. Ook heet ik in het bijzonder welkom de vertegenwoordigers van het ministerie van C.R.M., de heren Karsten en Heuff.

Ik moge beginnen met een kort verslag der gebeurtenissen in het afgelopen verenigingsjaar en u allereerst verzoeken staande de in 1973 overleden leden te herdenken: mejuffrouw M. H. P. den Boesterd, mejuffrouw W. A. H. Crol en mejuffrouw N. Hoeflake.

Het ledental bedraagt thans 441 gewone leden en 49 ledeninstellingen. Er zijn 15 gewone leden bijgekomen. Nieuwe instellingsleden zijn: Stichting Stedelijk Museum Breda, Toneelmuseum Amsterdam, Tropenmuseum, Topografische atlas gemeentearchief Amsterdam. Ik moge er nogmaals op aandringen dat meer musea instellingslid worden.

Op 29 maart jl. aanvaardde prof. dr. P. H. Pott het ambt van buitengewoon hoogleraar in de museologie met het uitspreken van een rede: „Het museum als sociaal-culturele instelling”. Wij wensen prof. Pott van harte geluk met zijn benoeming en constateren met vreugde de academische erkenning van de museumprofessie.

Een koninklijke onderscheiding werd dit jaar verleend aan mej. drs. E. Joosten, mej. dr. J. E. Leene en de heren L. J. Bol, J. Karsten en S. Nauta, waarmee we hen van harte gelukwensen.

De eerste Museumdag van 1973 werd gehouden op 18 mei in het Bonnefantemuseum te Maastricht. Dr. P. H. Pott, mr. K. L. Poll en prof. dr. G. van der Osten bespraken het onderwerp „De betekenis van het museum in de maatschappij”. De excursie op 19 mei voerde naar Keulen, waar o.a. het in aanbouw zijnde Römisch-Germanisches Museum bezichtigd werd.

De tweede museumdag werd gehouden op 9 november in het Rijksmuseum Vincent van Gogh. Ir. V. W. van Gogh en de architect J. van Tricht belichtten daar de ervaringen van gebruiker en bouwer met het toen enkele maanden functionerende museum.

De diverse werkgroepen en secties van onze vereniging ontplooiden weer hun gebruikelijke activiteiten. Ik wil daar nu niet op ingaan, omdat daartoe zonodig verder op de agenda gelegenheid voor bestaat.

De vierde 2-jarige museumcursus onder leiding van mevrouw Bouma zal binnenkort worden afgesloten met de diploma-uitreiking.

In het afgelopen jaar hebben contacten met de Belgische museumwereld geleid tot een bezoek van een tiental jonge Nederlandse conservatoren aan musea in België in december, om kennis te nemen van de aldaar toegepaste presentatiemethoden. In april 1974 werd een tegenbezoek aan Nederland gebracht.

Begin maart 1974 maakte een groep jonge Engelse conservatoren een oriënterende reis langs Nederlandse musea. Een tegenbezoek van Nederlanders zal in oktober volgen. Belangstellenden onder u kunnen reeds nu bij het secretariaat inlichtingen verkrijgen.

Het bestuur is dankbaar voor de hulp, die het van het ministerie en van diverse leden, w.o. de

Commissie Uitwisselingen, heeft ontvangen bij de organisatie en begeleiding van beide bezoeken aan Nederland. Hier moet echter bij gesteld worden, dat het Secretariaat van onze vereniging ten enen male niet ingesteld is op een regelmatige organisatie en begeleiding van dergelijke bezoeken. Indien deze in de toekomst herhaald zullen worden — en het ziet er naar uit, dat dat het geval zal zijn — zal een minder geïmproviseerde vorm van begeleiding tot stand moeten komen.

Het bestuur is er zich van bewust, dat naast het vele, dat gedaan wordt, nog meer gedaan kan worden in het belang van de Nederlandse museumwereld. Het ontbreekt ons echter — ik heb het eerder gezegd — te dikwijls aan tijd en mankracht. Het is ook dikwijls moeilijk om medewerkers te vinden onder de leden van de vereniging. Om het toenemende verenigingswerk aan te kunnen, menen wij dat versterking van het dagelijks bestuur noodzakelijk zal zijn. Een mogelijkheid zou zijn iemand uit de kring van jongere conservatoren er bij te betrekken, waardoor het bestuur ook meer een afspiegeling zou kunnen zijn van de in de laatste jaren zo vergrote ledenkring.

Ook in 1973 vond opening of heropening van nieuwe of vernieuwde musea plaats. Wij noemen in ons vorige jaaroverzicht reeds de toen op handen zijnde opening van het Rijksmuseum Vincent van Gogh, waarmee we intussen als vereniging hebben kennis gemaakt, en de heropening van het Museum Princessehof te Leeuwarden, nu bijna een jaar geleden. Deventer kreeg een museum van mechanisch speelgoed in het Noordenbergkwartier, dat een aanvulling is op de speelgoedcollecties in het museum „De drie Haringen”.

In dit overzicht plegen meestal spectaculaire vernieuwingen bij de musea te worden genoemd. Sommige daarvan voltrekken zich echter zo geleidelijk, en zonder officiële feestelijkheden, dat men geneigd zou zijn ze te vergeten. Een voorbeeld, waarmee ik beslist anderen niet tekort wil doen, is het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle. Wat daar in de laatste 10 jaar tot stand gekomen is, is eigenlijk een complete renovatie.

En hiermee verklaar ik de 63ste museumdag voor geopend.

In de vergadering komen de volgende punten aan de orde:

1. Het verslag van de tweede Museumdag 1973, dat in drukproef aan de leden is toegezonden, wordt zonder wijzigingen goedgekeurd.

2. Onder de ingekomen stukken zijn enkele afzeggingen, en een uitnodiging van het Gemeentebestuur van Middelburg de leden aan het eind van de dag ten stadhuijze te ontvangen.

De Federatie der Vrienden van de Musea van België vraagt in een brief de aandacht voor het 2e Internationaal Congres van de Vrienden van de Musea, dat van maandag 16 juni tot vrijdag 20 juni 1975 in België zal worden georganiseerd. Een enkel citaat: „Wij menen te weten dat in Nederland ook heel wat verenigingen bestaan die ijveren ten bate van musea. Wij zouden het zeer op prijs stellen van U te mogen vernemen op welke wijze wij de naam en adres van deze verenigingen kunnen bekomen. Wij zouden namelijk zeer graag wat documentatie over het Congres te Brussel toesturen en deze verenigingen uitnodigen om deze internationale vergadering bij te wonen”. Nadere inlichtingen Congres Comité 1975 - Federatie der Vrienden van de Musea van België, Museumstraat 9, B 1000, Brussel.

Een door de vereniging van directeuren van Utrechtse Musea reeds geruime tijd geleden verzonden brief, houdt het bestuur nog bezig; men verzoekt informatie over het onderwerp verzekeringen, b.v. „over de vraag welke risico's als regel worden verzekerd (brand, explosie, diefstal, inbraak, W.A. etc.), tegen welke waarde deze verzekeringen plaats hebben en hoe die waardes worden vastgesteld, welk polisformulier het meest in aanmerking komt, wat billijke premies zijn”, enz., enz. Men doet de suggestie een werkgroep dit onderwerp te laten bestuderen en hierover een rapport te laten uitbrengen. Het bestuur wil eerst trachten de in het verleden verrichte studies over deze materie te verzamelen om te zien of er al voldoende gegevens bijeen zijn. Het is wellicht mogelijk hieruit een publikatie in het bulletin samen te stellen.

De brief van de ANWB over de actie „d'uitgaande wijs” van 4 februari 1974 en het antwoord van het bestuur, dat het weliswaar zijn instemming betuigt met het principe om tot een meer doelgerichte recreatie buitenhuis te komen, maar dat het de voorstellen gezien de gehanteerde selectie criteria (vermelding gebaseerd op een kortingspercentage op de toegangsprijzen) niet kan aanbevelen aan de leden, worden voor kennisgeving aangenomen. De met CRM gevoerde correspondentie over de instelling van een bejaardenpaspoort wordt voorgelezen; de heer J. Karsten vult aan, dat de musea binnenkort door het Ministerie zullen worden benaderd.

Onder de mededelingen wordt bericht over een

verzoek uit Bristol om een uitwisseling voor de duur van 1 of 2 maanden tot stand te brengen met Nederlandse museummensen, met name de stadsarcheoloog en een conservator voor de textilia van het City Museum Bristol. Nadere inlichtingen zijn bij de secretaris te verkrijgen.

De tijdens de vergadering voorgelezen mededeling over het tegenbezoek van conservatoren aan Engeland in de periode van 13 t/m 19 oktober 1974 werd reeds in het Bulletin van de KNOB van mei 1974 opgenomen.

De excursie naar Brugge, die voor 11 mei op het programma stond, moest i.v.m. een te klein aantal opgaven worden afgelast.

3. Het financieel overzicht over 1973 geeft aanleiding tot een aantal vragen. De penningmeester vraagt bij het beantwoorden begrip voor het feit, dat hij voor de eerste maal deze stukken heeft opgesteld; op enkele punten zal nog een nadere explicatie volgen.

De begroting 1974 wordt voorlopig goedgekeurd.

4. De vergadering besluit de penningmeester over 1973 nog geen décharge te verlenen, aangezien door allerlei oorzaken de kascommissie nog niet bijeen is geweest. Ook de benoeming van een nieuwe kascommissie wordt uitgesteld tot de na-jaarsvergadering.

5. Ter inleiding van het punt bestuursverkiezing verontschuldigt de voorzitter zich, dat dit agendapunt niet volledig is weergegeven. Ook de voorzitter is nl. aan de beurt van aftreden. Hij stelt zich, beseffend welke bezwaren er tegen zijn heroptreden zijn, vooral op aandrang van de ver-

gadering van het Algemeen Bestuur, wel herkiesbaar. De vergadering besluit de heer Boschma als voorzitter te herkiezen en drs. R. R. de Haas in het bestuur op te nemen.

De voorzitter brengt dank aan ir. J. Lodewijks, die op een centrale plaats in de Nederlandse museumwereld voor de vereniging nuttig werk heeft verricht.

6. Onder de mededelingen uit de werkgroepen en commissies komt ter sprake hoe men informatie over tentoonstellingen uit het buitenland, die in het kader van de culturele verdragen worden aangeboden, aan de leden van de vereniging zou kunnen doorgeven. Men acht de tentoonstellingsagenda van de R.K.D. hiervoor niet de juiste weg. Het Nieuwsbulletin, hoewel minder frequent verschijnend, kan de leden informeren.

7. De heer J. W. Lugard doet als secretaris van de Vereniging van Staffunctionarissen bij het museumwezen verslag van de ledenvergadering van 19 april 1974 in Utrecht. Hij is in staat inlichtingen te geven en enkele leden gerust te stellen.

8. In de rondvraag vestigt prof. dr. P. H. Pott de aandacht op de heruitgave van de Administratieve richtlijnen, die binnen enige maanden zal verschijnen. De voorzitter vult hierbij aan, dat het rapport Museumbeveiliging naar alle waarschijnlijkheid ook in druk beschikbaar zal komen voor de leden.

Om 12 uur sluit de voorzitter onder dank aan gastheer en aanwezigen de huishoudelijke vergadering.

ONS MUSEUM OPEN?

De Museumdag van 10 mei 1974 in Middelburg werd georganiseerd door de *Werkgroep Museumvoorzichters*.

Deze nog jonge sectie van De Nederlandse Museumvereniging had een programma voor de dag opgesteld, dat in alle opzichten afweek van de gebruikelijke gang van zaken op een Museumdag, met name door de grote mate van zelfwerkzaamheid van de deelnemers. De indeling van de dag steunde vooral op de ideeën van mr. A. Seret, public relations adviseur. Alle deelnemers waren het er over eens, dat voor de aanpak van dit onderwerp een zeer geslaagde formule was toegepast. Op 31 mei volgde een meer op de praktijk toegespitste dag, gehouden in Amsterdam, met

als sprekers prof. dr. P. H. Pott, drs. T. A. Swart, K. van Zwieten, J. van Dorp en drs. M. J. E. M. Meissen, die een evengroot succes was.

Gezien het belang van het onderwerp en de positieve reacties naar aanleiding van beide dagen, lijkt het ons goed het verslag vast te leggen, ook voor die leden van de vereniging, die niet op de bovengenoemde dagen aanwezig konden zijn.

Drs. C. Boschma

(Voorzitter

De Nederlandse Museumvereniging)

Verantwoording

In dit verslagje zijn samengebracht de teksten van de inleidingen die op de eerste Museumdag

1974 — 10 mei te Middelburg — en de aansluitende voorlichtingsdag van de Werkgroep Museumvoorlichters — 31 mei te Amsterdam — zijn gehouden, alsmede een samenvatting van de discussies die aansluitend aan de inleiding op 10 mei plaatshadden.

Volledig is dit verslag echter niet. In de eerste plaats zei prof. Pott meer dan hij op papier had gezet; in de tweede plaats sprak de heer Van Dorp aan de hand van aantekeningen, zodat met een synopsis moet worden volstaan. En in de derde plaats ontbreken hier deels de visuele toelichtingen die in Middelburg en in Amsterdam de inleidingen begeleidden.

Wellicht dat in een later stadium deze lacunes nog eens kunnen worden aangevuld.

Rotterdam, juli 1974

De uitnodiging luidde: Ons museum open?

Ontwikkelingen van de laatste jaren wijzen naar de tendens van een open museum, een museum dat niet alleen „opengesteld is voor het publiek”, maar bewust streeft naar een intensief contact met bredere lagen van de bevolking dan vroeger gangbaar was. Deze tendens stelt directie en stafmedewerkers van musea voor nieuwe vragen.

Geen hedendaags museumdirecteur zal zich als wetenschapsman teweerstellen tegen deze tendens, maar beschikt hij over voldoende mogelijkheden en informatie om eraan mee te doen? Als hij eraan meedoet trekt hij daaruit dan voldoende harde conclusies voor de selectie en opleiding van zijn medewerkers, uiteraard binnen het raam van zijn totale taak? Geeft hij zich rekenschap van de verandering in de positie van zijn museum in deze tijd? Ziet hij zijn publiek alleen als bezoekers van zijn verzameling of ook als burgers die via hun bestuursorganen in rijk, provincie en gemeenten invloed uitoefenen op de voorwaarden van subsidieverlening? Realiseert de leiding van het museum zich in voldoende mate de verschuivingen in het verwachtingspatroon van zijn publiek? Weet hij wie zijn bezoekers zijn, waar zij vandaan komen, waarom zij komen en hoe zij op de musea reageren? Houdt het museum daar met de presentatie en voorlichting genoeg rekening mee? Is de leiding zich bewust van de ontwikkeling in de communicatiewetenschap? Kent men het instrumentarium van communicatiekanalen en communicatiehulpmiddelen dat hem voor het contact met de buitenwereld ten dienste staat?

Over deze en dergelijke vragen is in deze tijd een zinvolle discussie wenselijk. De Museumvereniging wil deze discussie graag aanmoedigen.

Het is niet toevallig, dat de voorlichters, evenzeer als de medewerkers der educatieve diensten het eerste met deze vragen voor de dag komen; zij hebben immers met het publiek het meeste direct contact.

In overleg met de museumvoorlichters wordt de museumdag dit jaar gewijd aan een principiële discussie, die voor de toekomst van de Nederlandse musea en de verhouding daarvan tot de samenleving van grote betekenis kan worden: Ons museum open? Of niet?

De groep voorlichters heeft een externe public relations adviseur — met belangstelling voor de relatie musea en publiek — voor het geven van een visie uitgenodigd. Deze causerie legt de nadruk op een aantal externe factoren, die invloed hebben op de positie van musea en de manier waarop zij door het publiek worden beoordeeld. Verscheidene elementen daarvan zijn te beschouwen als een bijdrage in de discussie van straks over de vormgeving van het museum van de toekomst. De conclusies van de discussies in de middaguren zullen uitgangspunt en hulpmiddel zijn voor een follow up dag onder auspiciën van de museumvoorlichters, te houden op 31 mei a.s. in het Stedelijk Museum in Amsterdam. Centraal staan daar een aantal concrete praktijkgevallen op het terrein van presentatie, voorlichting, publiekswerving en onderzoek.

Ook de economische ontwikkeling van ons land geeft ons — meer dan in de afgelopen jaren werd gevoeld — een plicht ons af te vragen wat wij in de toekomst willen met de waardevolle verzamelingen, die ons zijn toevertrouwd en wat wij daaraan wellicht morgen al zouden moeten doen. Tegen deze achtergrond nodigen wij u uit voor een discussiemiddag in Middelburg, die mede door uw actieve inbreng interessant kan worden.

Bestuur De Nederlandse Museumvereniging

Samenvatting van de causerie gehouden voor deelnemers aan de museumdag 1974 in Middelburg, door mr. A. Seret, public relations adviseur.

Vraagstelling

Zou het museum moeten streven naar benadering van een breder publiek? Of is het voldoende als het museum voor het publiek is opengesteld? Anders gevraagd: ligt het op de weg van een museum om als sociaal-culturele instelling een actieve bezoekerspolitiek te voeren of is het voldoende, dat het museum passief afwacht en er mee volstaat „rekening te houden met het publiek, dat

het mag verwachten" ¹. Het antwoord op deze principiële vraag is van belang als men moet antwoorden op de vraag, hoe nodig het is het contact tussen museum en publiek professioneel aan te pakken.

Wie de verzamelingen in de musea in de eerste plaats ziet als object van wetenschap, zal al gauw tevreden zijn met een welwillende ontvangst van belangstellenden.

Wie graag wil, dat de musea — meestal door overheids gelden in stand gehouden — aan zoveel mogelijk mensen ten goede komen, stelt de benadering van het publiek op minstens hetzelfde plan, en verlangt dus vanuit dit gezichtspunt een minstens even professionele aanpak op het terrein van de communicatie.

Een achterhaalde vraag?

De vraag lijkt voor vele musea al achterhaald, maar het antwoord lijkt nog niet voldoende duidelijk gegeven. Er zijn al heel wat voorlichters bij de musea aangesteld. Ook werken er tal van educatieve diensten. Maar niet is altijd vol te houden, dat deze diensten binnen een duidelijk kader werkzaam zijn. Men spreekt zelfs van verschillen in mentaliteit tussen directie, educatieve diensten en voorlichters. „Directeuren zijn er zich van bewust, dat nog niet alle mensen bereikt zijn, voor wie het museum waarde zou kunnen hebben" ².

Het blijft dus de moeite waard de vraag naar de functie van het museum te herhalen en toe te spitsen. Daarbij kunnen enkele ervaringen van een buitenstaander, opgedaan in de praktijk van public relations, misschien helpen. Dit geldt bij voorbeeld voor een nadere kijk op de term „publiek", maar ook voor een reeks ontwikkelingen in de buitenwereld, die verandering hebben gebracht in de verwachtingen die mensen hebben, ook in optreden van het museum.

Wat is breder publiek?

Wat bedoelt men precies met openstellen voor „een breder publiek?" Weet men voor welk publiek het museum dan nu is opengesteld? Naar

¹ *Verkennd onderzoek onder de musea in Nederland* door drs. Thea J. van Eijnsbergen, Staatsuitgeverij, Den Haag 1972 (zie o.a. p. 127 e.v.).

² *Het Museum als sociaal-culturele instelling*, intrede van prof. dr. P. H. Pott, buitengewoon hoogleraar in de Museologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden, uitg. E. J. Brill, Leiden 1974.

Voorts met veel erkentelijkheid voor gesprekken met mr. drs. L. F. J. Wijsenbeek, directeur van de Dienst voor Schone Kunsten te 's Gravenhage.

welke maatstaven wordt dat beoordeeld? Wat weet men van „dat andere publiek?" Heeft men zich bij het aantrekken of voorlichten van „het publiek" bijvoorbeeld goed rekenschap gegeven van de achtergronden, het begripsvermogen en het taalgebruik? Was er sprake van een gericht aantrekken van bepaalde delen van het publiek? Heeft men zich dan stelselmatig afgevraagd, wat men toont en waarom? Hoe de bezoekers van die bepaalde groepen uit het publiek erop reageren? Of streeft men in algemene zin alleen maar naar méér bezoekers, een groter aantal, zonder precies te weten waar deze vandaan komen of om welke redenen zij het idee zouden krijgen om naar het museum toe te komen?

De praktijk van vele musea ziet er naar uit, dat men zich in dit soort vragen nog niet ernstig en niet systematisch genoeg verdiept. Zou dit betekenen dat men in zijn hart het museum toch liever bewaart als een eiland van rust?

Openheid

Het woord openheid heeft betrekking op de bereidheid om mede te delen, voor te lichten, maar ook op de bereidheid om open te staan voor opmerkingen van anderen en met deze opmerkingen rekening te houden.

In zijn intrede als buitengewoon hoogleraar in de Museologie aan de Leidse Universiteit heeft prof. Pott de ontwikkeling van het museum gemarkeerd in 8 perioden ². Daaruit blijkt wel, dat het museum van vandaag niet een statisch product is, maar verkeert in een voortdurend ontwikkelingsproces. Allerlei invloeden van buiten, structurele en min of meer incidentele factoren speelden mee om het museum te conditioneren in zijn huidige verschijning, uiteraard gevarieerd naar de aard van de verzameling die het museum herbergt.

Om de ontwikkeling van de buitenwereld bij te houden en begrip te kunnen hebben voor de rol die het museum in de eigen tijd kan spelen, mag men wel stellen dat openheid voor het museum voorwaarde is. De wisselwerking tussen „binnen" en „buiten" geeft een mogelijkheid tot bewustwording en van aanpassing. Het tempo van maatschappelijke veranderingen is snel en maatstaven verschuiven. Zaken die vroeger „gewoon" waren en niemand verontrustten, worden naar de nieuwe maatstaven wel anders beoordeeld. Wie zijn ogen niet openhoudt en niet actief deelneemt aan de „samenspraak der samenleving" kan overrompeld worden door kritiek en moeite hebben met de formulering van nieuwe

verwachtingen; het kan immers zijn, dat men zelf niet voldoende kansen heeft aangegrepen om vanuit de eigen achtergrond een steentje aan de meningsvorming bij te dragen. Het gevoel kan dan ontstaan, dat men „voor het blok” gezet wordt. Maar aan wie de fout?

Maatschappelijke veranderingen

Het praten over maatschappelijke veranderingen is voor de meeste mensen onbevredigend omdat zij zich er niets bij kunnen voorstellen. Het zet hun gedachten niet op een concreet spoor. Zij hebben er geen houvast aan voor een keuze. Om die reden kan het voor ons doel nuttig zijn eens een aantal ontwikkelingen in de samenleving op een rijtje te zetten en met een enkel woord aan te geven wat daarvan de invloed zou kunnen zijn op de rol van het museum, vooral tegen de achtergrond van onze vraag: het museum open? waarom, voor wie?

Hieronder in trefwoorden enkele actuele ontwikkelingen:

a) Tendens van *welvaart*, met nadruk op economische aspecten, naar *welzijn*, met nadruk op leefbaarheid, op de mens gericht of: vanuit de mens gedacht.

b) Tendens naar méér vrije tijd, méér verkeer, makkelijk erop uit, toerisme, andere mensen en dingen zien, recreatie.

c) Doe 't zelf-noodzaak, ook: bevordering van creativiteit, schilderen, fotograferen, knutselen als inspannend tijdverdrif en factor voor persoonlijke ontplooiing. Dit geeft veel mensen een andere kijk op schilderijen, voorwerpen en materialen die zij in musea zien.

d) De emotionele druk van het hogere tempo geeft spanningen, ongeduld, onzorgvuldigheid, vluchtigheid in waarneming, behoefte aan sterke prikkels. Voor ouderen is dit moeilijk bij te houden; veel jongeren vinden 't pas leuk worden als „ergens” beweging en vaart in zit.

e) Onderwijs is verreweg de grootste post op onze nationale begroting; „universiteiten zijn gemeengoed” was laatst een kop in de krant. Van veel meer jonge mensen dan vroeger wordt de intelligentie en dus ook de kritische zin geschoold.

f) Radio, krant en beeldbuis overspoelen ons dagelijks met een grote hoeveelheid informatie; hoe moeten we uit dit aanbod kiezen? Wat komt er van dit alles op ons over?

g) Wetenschappelijk sociaal onderzoek geeft ons meer middelen in handen om na te gaan wat er in onze samenleving aan de hand is, maar ook

meer middelen om publieksgroepen te analyseren en deze doelmatiger aan te spreken.

h) Het leiding geven is een vak geworden, met inbegrip van het werken volgens plan dat uitgaat van bepaalde opvattingen en gericht is op geformuleerde doelstellingen.

Er zijn ook veranderingen met een dreigend karakter, die hevige indirecte invloed hebben op het geestelijke klimaat van de samenleving, zoals bijvoorbeeld:

i) De bevolkingsexplosie, in het westen de naoorlogse geboortegolf; *c.* de helft van onze bevolking is momenteel beneden de 30 jaar. Beseft men dat altijd in voldoende mate?

j) Wij leven onder de dreiging van kernbommen, milieuvervuiling en het opraken van vitale grondstoffen.

k) Organisaties worden groter en overzichtelijker. „Schaalvergroting” leidt tot specialisatie en isolement in vakjargon.

l) Inflatie zonder eind verarmt ook de mensen die zich inspannen en „maakt alles duurder”.

Is het zo verwonderlijk, dat er zich van veel mensen een gevoel van onbehagen en wreveligheid meester maakt; dat veel mensen tot kritische vragen komen en wensen, dat alle traditionele „gewone” zaken op de helling worden gezet?

De conclusie kan geen andere zijn dan dat velen, die zich verantwoordelijk voelen van bestaande instellingen — dus ook van het museum — een nieuwe rol-rechtvaardiging verlangen. Er is behoefte aan tekst en uitleg over de fundamentele uitgangspunten voor het bestaan en het functioneren van organisaties en instellingen, dus ook omtrent bestaan en optreden van de musea. Men kan dit ook zien als een nieuwe kans om dit gezicht opnieuw duidelijk te maken. Alleen hoort hierbij wél de bereidheid tot openheid, de moed om in de spiegel te kijken en daaruit — als het nodig is — enkele stevige conclusies te trekken! Zonder veel toelichting blijkt wel, dat de invloeden vanuit de samenleving het museum ook dikwijls „inhaal mogelijkheden” geven. Het gaat erom hierop voortdurend attent te blijven.

Rol van het museum (I)

De rol van het museum is in ontwikkeling. De taken, die men doorgaans rekent tot de traditionele rol van het museum zijn er vier, te weten:

1) verzamelen en wetenschappelijk bewerken; het samenstellen van katalogi;

2) onderhouden, behouden, beheren en — actueel — beveiligen van de verzamelingen;

- 3) opstellen en presentatie van de verzameling (of een keuze daaruit);
- 4) openstellen voor het publiek.

Rol van het museum (II)

Als men principieel wil streven naar het openstellen van het museum voor een breder publiek en in dat kader besluit tot een actieve benadering van meest betrokken deelgroepen van het publiek, verliest het verzamelen en wetenschappelijk bewerken van de verzameling niet aan betekenis, maar het klaverblad van taken kantelt als het ware; de benadering *van* en het contact *met* het publiek — eerst onderaan de lijn — komt bovenaan te staan. Het wetenschappelijke werk behoudt zijn eigen waarde, maar wordt met meer nadruk dienstbaar gemaakt aan „het publiek” en de deelgroepen daarvan.

De openstelling van taken vertoont dan — enigszins zwart/wit voorgesteld — een ander beeld. De paragraaf over het publiek wordt dan uitgebreider. Ervaringen die met het ontvangen van publiek zijn opgedaan kunnen reden worden voor bepaalde verzoeken aan de wetenschappelijke staf. De samenstelling van tentoonstellingen kan worden gevormd in voorafgaande samenspraak met vertegenwoordigers van groepen die men vooral wil bereiken. Het initiatief daartoe behoeft niet meer uitsluitend uit te gaan van de wetenschappelijke staf, zoals traditioneel nog vaak het geval is. Het aantrekken en voorlichten van publiek vereist een even grote deskundigheid als het ontvangen van en discussiëren met het publiek. De toepassing van audio-visuele hulpmiddelen dient dan uit de amateuristische sfeer te worden gehaald. Ook op het gebied van de communicatie is een professionele aanpak vereist als het museum het publiek wil aanspreken en het publiek voelt dat het museum in dat opzicht met zijn tijd meegaat.

De opstelling van de taken wordt in deze gedachtengang als volgt:

- 1) Het onderscheiden van publiek en deelgroepen van het publiek; het werven en voorlichten; ontvangen, rondleiden, discussiëren en evalueren (nagaan „wat is er blijven hangen”); samenstelling van publicaties.
 - 2) Het opstellen van een beleid en een daarvan afgeleid plan van activiteiten, met bijbehorend budget. Regeling van het hiervoor nodige onderzoek en (aanvullende) opleidingen.
 - 3) Verzamelen en wetenschappelijk bewerken; voorbereiden van publicaties/catalogi.
- a) voor wetenschappelijke kringen;

b) voor het publiek.

- 4) Onderhouden, behouden, beheren en beveiligen van de verzamelingen.

In deze opstelling is uitgegaan van de veronderstelde beslissing, dat het „open museum” op de best mogelijke wijze dienstbaar gemaakt wordt aan het publiek, dat het museum, in de woorden van prof. Pott „in het kader van de ontwikkeling in de samenleving van eigen tijd, onderwerpen presenteert, die zowel ter bevordering van beter begrip stimulerend kunnen werken, als voor persoonlijke beleving en verwerking toegankelijk zijn”².

De paragraaf over beleid en leidinggeven volgens een bepaald plan krijgt in deze taakopstelling een eigen plaats. Het is niet verwonderlijk, dat dit punt naar verhouding in de musea weinig naar voren komt; noch de traditie, noch de selectie, noch de opleiding van de museumdirecteur was op dit punt gericht. Het was eerder de wetenschappelijke oriëntatie op het terrein van de verzamelingen, die bij een keuze gewicht in de schaal legde. Hetzelfde kan men opmerken over het bestaande gemis aan oriëntatie op het gebied van sociaal onderzoek, marketingmethoden en de communicatie.

Conclusie

Als de museumdirecties principieel kiezen voor het benaderen van een breder publiek, is een professionele aanpak niet alleen gerechtvaardigd maar ook vereist. Centraal staat dan de vraag, hoe het museum in staat is — beter — deel te nemen aan het kringloop-proces van communicatie, waarin het een rol wil spelen. Bestaande cursussen en opleidingen bijvoorbeeld op het gebied van leidinggeven, plannen, marketing en public relations kunnen hier een handreiking bieden in de praktijk. Het zijn onderwerpen, die voor een deel ook op de agenda staan van de Werkgroep Museaal Beleid van het Ministerie voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk¹.

Toekomstfasen

Het is voor de gedachtenvorming over de toekomst soms praktisch enkele fasen in het mogelijke ontwikkelingsproces globaal te markeren. Het kan werken als een kapstok voor het plannen van meer concrete voorbereidingen en dus ook het ontwikkelingsproces zelf stimuleren. Een drietal fasen zijn aan te geven:

- A) Een eerste fase van verkenning, inventarisatie en onderzoek van de situatie: wat zijn de

wensen en wat zijn de mogelijkheden, zowel op korte als op lange termijn; dit alles in hoofdzaak regionaal en nationaal bekeken.

B) Fase A gaat geleidelijk over in fase B, waarin men zal moeten komen tot *precisering van plannen* uitgaande van de bevindingen en conclusies, opgedaan in fase A. De professionele aanpak, die werd bepleit zal waarschijnlijk in toenemende mate om regionale samenwerking vragen, waarbij verscheidene musea kunnen profiteren van een gezamenlijke advieskern op het gebied van administratie, planning, publieksbenadering, toepassing van audio-visuele hulpmiddelen (dia's en video-cassettes e.d.) en contacten met publiciteitsmedia. Dit stelt het museum voor opgaben van actualiteit en aanpassing.

C) In een latere fase zal de *schaalvergroting* doorzetten, waarbij ook in toenemende mate *nationale en internationale coördinatie* wenselijk zal blijken (zoals bij de uitwisseling van televisieprogramma's via het Eurovisienet). Als ook de uitzending via satellieten „gewoon” is zullen op dit terrein de mogelijkheden technisch en organisatorisch groter worden. Toch blijft dan de noodzaak om „regionaal in te spelen” en op die manier grote, wellicht mondiale onderwerpen voor de eigen omgeving in de eigen stijl te „vertalen” en bereikbaar en dus ook zinvol te maken. Of deze ontwikkeling zich ook werkelijk voltrekt, hangt af van de beslissing door het Museum — met een grote M — of het deze integratie met de omgeving even zorgvuldig en professioneel wil nastreven als momenteel de aan het museum toevertrouwde verzamelingen worden bewerkt. Als deze beslissing valt, betekent dit dat de publiekscontacten ook onderwerp dienen te worden van een wetenschappelijke benadering. Degenen, die met deze aspecten van het museum-optreden zijn belast maken aanspraak op een volwaardige plaats bij de vorming van het museumbeleid en een leidinggevende stam in de uitvoering daarvan. Om dezelfde reden zullen de publiekscontacten een elementair onderdeel dienen uit te maken van alle cursussen, opleidingen en universitaire studies, die de deelnemers voorbereiden op een taak in het Museum van de toekomst.

Discussie over vijf vragen door deelnemers aan de museumdag 1974 te Middelburg
Samenvatting van samenvattingen, gegeven door rapporteurs van zeven discussiegroepen.

Vraag 1: Bent u van mening dat de musea moeten streven naar contact met een breder publiek? a) Wat ziet u als voornaamste bezwaren?

b) *Wat ziet u als belangrijkste voordelen? en daaraan gekoppeld*

Vraag 2: Stel, dat u in beginsel wilt streven naar contact met een breder publiek, wat beschouwt u dan als de handicaps a) op korte termijn, b) op langere termijn.

Alle discussiegroepen vonden dat het museum moest streven naar het bereiken van een breder publiek. Sommigen gebruikten de term „dieper publiek” of bezoekers uit een andere sociale sfeer. Omvang en aard van het museum hebben invloed op de deelgroepen, waartoe het museum zich zou moeten/kunnen richten, maar het algemene probleem bleek kennelijk hoe men deze deelgroepen zou moeten vaststellen.

Bij een gerichte benadering zal men rekening moeten houden met het referentie-kader van deze groepen. De directie van het museum zal meer aandacht moeten geven aan het formuleren van de doelstelling van het museum; wat wil men eigenlijk met het museum bereiken?

Als voornaamste bezwaren en handicap tegen het streven naar een breder publiek kwamen onder meer naar voren: beperkte omvang van het museum, gebrek aan mogelijkheden om aan de opvang van bezoekers genoeg aandacht te besteden, de als een drempel werkende sociale status van het museum, de mentaliteit van de museumfunctionarissen („de suppoost wordt meestal niet uitgekozen op zijn eigenschap om met mensen om te gaan”), de capaciteiten van de staf, de ligging en bouw van het museum, gebrek aan tijd en middelen. Men vond ook, dat het klimaat buiten het museum zou moeten veranderen. Er is nog een kloof tussen het gebodene en het publiek. Men is er in het museum niet op ingesteld. Meer bezoek is riskant in verband met slijtage van het meubilair. Het aanbrenge van betere beschrijvingen bij het tentoongestelde is lelijk, maar misschien wel edukatief. Hoe zou men de belangstelling van de pers en de beeldbuis kunnen krijgen?

Als voorbeelden van contact met breder publiek werden onder meer gemeld:

Meer mensen kunnen in het museum genieten. Het museum kan beter maatschappelijk functioneren en ook een grotere rol spelen in het onderwijs; dat is overigens wel nodig. Het museum kan ook recreatief en educatief van meer betekenis worden. De injectie van het publiek kan ons als stafleden van vakblindheid bevrijden. Meer publiek is gunstig in de ogen van onze subsidiegevers.

Vraag 3: Op de meeste begrotingen neemt de post voor catalogi een belangrijke plaats in.

a) *Vindt u de verzorging van een kostbare catalogi volstrekt essentieel, of b) Vindt u dat een belangrijke besparing op dit onderdeel beter aan andere vormen van informatie ten goede zou kunnen komen?*

De vraag werd tendentius en een nonsensvraag genoemd. Toch werd er ook verhit over gediscussieerd. Antwoorden varieerden van „de goed uitgevoerde catalogus moet blijven” tot de meer genuanceerde oplossing, dat de catalogus voor wetenschappelijke doeleinden misschien wat eenvoudiger zou kunnen zijn, maar dat zorg voor het uiterlijk ook voor wetenschap en kunstenaar wel van belang zou blijven. Voor het publiek zouden er kortere informatieve gidsen moeten komen, maar niet ten koste van de catalogus.

Vraag 4: a) Vindt u dat een bezoeker buiten al in grote trekken moet kunnen lezen wat er in het museum te zien is? of b) Vindt u dat bezoekers dit juist zelf moeten opsporen als zij eenmaal binnen zijn?

Niet alle groepen waren aan deze vraag toegekomen. De meesten vonden wel, dat de bezoekers buiten al in grote trekken geïnformeerd moesten worden, als dat „practisch haalbaar” was. Op de affiches moet eenvoudige taal staan. Het museum moet duidelijk herkenbaar zijn. Er moeten buiten borden staan, maar er waren ook bezwaren tegen „cleane bordjes”. De mensen moeten wel kunnen vinden wat ze zoeken. In de stad al vitrines met enkele sprekende voorwerpen?

Vraag 5: Op welke manier gaat u na wat bezoekers van uw museum vinden? Heeft dit al eens nuttige suggesties opgeleverd?

Velen waren niet voldoende met de mogelijkheden van onderzoek op de hoogte en zouden het waarden als de Museumvereniging een aantal onderzoek-modellen (met toelichting) ter beschikking zou kunnen stellen. Soms deed men niet aan onderzoek omdat men het nog niet eens was geworden over de vraag wat men zou willen weten. Interessant was een experimenteel onderzoek naar kijkgedrag van museumbezoekers (hoe liepen ze, waar bleven ze staan, waar waren moeilijkheden om de route te vinden, hoe lang kregen bepaalde stukken aandacht?). Ook werd bij bepaalde groepen de begrijpelijkheid van teksten getest. Er waren discussieavonden. Men liet reacties opschrijven. Enkele musea rapporteerden met onderzoek wel goede resultaten op beperkt terrein „mits het jargon van de sociologen maar werd vertaald”. Er waren in sommige musea in-

teressante ervaringen opgedaan met de voorbereiding van tentoonstellingen (selectie van voorwerpen, opstelling en teksten) door groepen van het publiek. Voorbeelden: projectgroepen van scholen maakten tentoonstelling in museum over ontwikkelingslanden; amateur-archeologen hielpen met de opzet van de tentoonstelling „Graven naar Bataven”.

Buiten de vragen om legde een rapportrice nog de nadruk op de waarde van een goede ontvangst, een aardig entree, het beschikbaar stellen van stoelen, betere zorg voor toiletten en meer zulke „belangrijke bijkomstigheden” voor het gezicht van het Museum.

*Voorlichting Werkgroep Museumvoorlichters
31 mei in het Stedelijk Museum te Amsterdam
Prof. dr. P. H. Pott: Het museum als medium tussen interessegebied en publiek*

Uitgangspunt voor de inleiding van vandaag is het behandelde op de museumdag van 10 mei. Daarin werd door de inleider, mr. A. Seret, gestreefd naar het formuleren van een aantal begrippen als: *publieksgroepen, plaatselijk sociaal jongeren, formuleren van doelstellingen, evaluatie van resultaten, kanalen van informatie e.d.*

Nieuw zijn deze begrippen wel niet, maar het systematisch er mee werken is een andere zaak, ook al houden wij er bij het werk in de musea wel rekening mee ook zonder de begrippen zelf duidelijk te formuleren en ons in de precieze betekenis ervan te verdiepen. In dit opzicht was het zeker nuttig deze begrippen zelf wat nauwkeuriger aan de orde te stellen.

Eén van de belangrijkste begrippen is stellig het formuleren van doelstellingen voor de specifieke taak die men wil verrichten, wil men in staat zijn de juiste middelen toe te passen om het doel te bereiken, althans zo goed mogelijk te benaderen, en wil men tot evaluatie van resultaten kunnen komen, welke zich in concrete conclusies laat vatten. Dat betekent dat ieder museum zijn eigen doelstelling zal moeten kiezen en formuleren. Dat wil niet zeggen dat er niet wat meer algemene doelstellingen kunnen worden geformuleerd, die voor groepen van musea als uitgangspunt kunnen gelden. Daar op grond van die formulering dan een beleid moet worden vastgelegd (de keuze van de aan te wenden middelen) zou men de musea globaal in een aantal hoofdgroepen kunnen verdelen, niet op grond van de aard van de voorwerpen, welke zij verzamelen — de gebruikelijke wijze van indeling — maar op grond van de grondslagen van het beleid. In

1. *Kunstmusea*
 a. algemene
 b. gespecialiseerde
 archaeologie en oude kunst
 middeleeuwse en kerkelijke kunst
 nationale kunst
 prentenkabinetten
 moderne en hedendaagse kunst
 kunst van een stijlgroep of één kunstenaar
 z.g. primitieve kunst
2. *Kunstnijverheidsmusea*
 a. algemene
 b. gespecialiseerde
 musea voor toegepaste kunst
 meubels
 glas
 ceramiek
 bijoux en horloges
 penningkabinet
 musea voor uitvoerende kunst
 muziek
 toneel
 ballet en dans
 film
- Uitgangspunten:*
 ad 1. primair : esthetische confrontatie
 secundair: intellectuele documentatie
 tertiair : mogelijkheid tot participatie
- Algemene karakteristiek voor deze beide categorieën:*
 activiteit is gericht op de presentatie van het kunstobject in direct verband met zijn maker of zijn school (stijlperiode)
3. *Musea voor techniek, nijverheid en bedrijf*
 a. algemene
 b. fundamentele geschiedenis der (natuur)wetenschappen
 c. gespecialiseerde communicatie-musea:
 scheepvaart-
 spoorweg-
 rijtuig-
 post-
 luchtvaart-
 ambacht-musea
 bedrijfsmusea
 tropen-musea
 veiligheids-musea
 gezondheids- en hygiëne musea
- Uitgangspunten:*
 didactische informatie door thematische opstelling
- Algemene karakteristiek voor deze categorie:*
 activiteit gaat uit van de wens de mogelijkheden en gevolgen van het menselijk vernuft in hun ontwikkelingsgang (en toekomst) te schetsen
4. *Musea betreffende de natuur en zijn producten*
 a. algemene
 dierentuinen
 plantentuinen
 musea van natuurlijke historie
 herbaria
 musea voor geologie en mineralogie
 b. gespecialiseerde:
 uitwerking van een of meer van de algemene typen, maar beperkt tot een bepaald gebied
- Uitgangspunten:*
 primair : systematische verzameling van voorkomende vormen
 secundair: documentaire presentatie
 tertiair : ecologische opstelling
- Algemene karakteristiek voor deze categorie:*
 activiteit wordt bepaald door de wens het wonder der schepping te tonen in haar ordening, haar variëteit van vormen en in haar ontwikkeling ten dele mede door het ingrijpen van de mens
5. *Musea voor geschiedenis, folklore en volkenkunde*
 a. algemene
 geschiedkundige
 folklore en
 openlucht
 volkenkundige
 b. gespecialiseerde:
 musea voor lokale en/of streekontwikkeling
 oudheidkamers
 op bepaald gebied gerichte musea
 missie-musea
- Uitgangspunten:*
 primair : presentatie van leven en bedrijf van de medemens, levend in andere cultuurperiodes (naar tijd of wereldstreek)
 secundair: wekken van belangstelling voor kunst en kunstnijverheid
 tertiair : inlevings- en/of confrontatie bevordering („habitat' + milieu presentatie)
- Algemene karakteristiek voor deze categorie:*
 activiteit wordt gericht op het wekken van belangstelling voor het leven van de medemens d.m.v. het onderkennen van vergelijkbare uitgangspunten in eigen levensomstandigheden en -milieu

schema 1 wordt zulk een verdeling gegeven, waarin tevens zeer globaal is aangegeven welke de uitgangspunten voor de beleidsbepaling zullen zijn en welke middelen daarbij zullen worden gebruikt.

Men kan nog een ruimere opstelling kiezen en trachten aan te geven waar nu voor alle musea tezamen de specifieke taak is gelegen. Wij kunnen dan zeggen dat het museum staat tussen een gebied van interesse, kunst of wetenschap (kortweg interessegebied) en de voorstelling (het beeld) dat bij het publiek bestaat omtrent zulk een gebied; de taak van het museum (ergo de doelstelling) is dan die voorstelling (dat beeld) op onderdelen aan te vullen, te verruimen of te corrigeren. Daarbij zal men zich dan bovendien bewust moeten zijn dat die voorstelling niet alleen wordt gevormd als uitvloeisel van intellectuele werkzaamheden, maar mede wordt bepaald door beleving (schoonheidsbeleving bijvoorbeeld) en inleving (van romantische benadering tot zogenaamd geëngageerde opstelling).

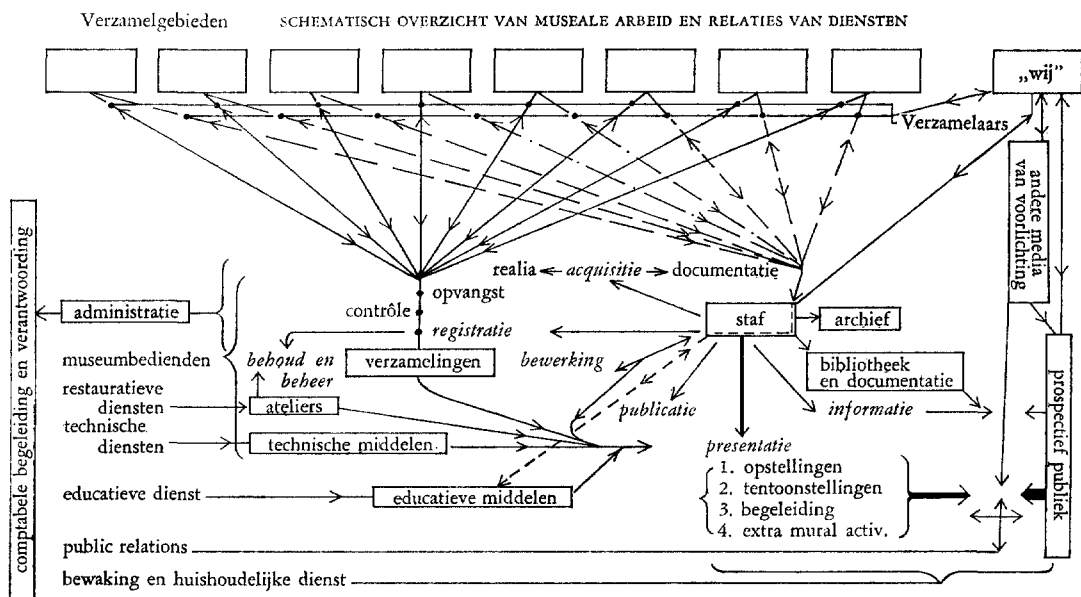
Daarbij maakt het museum gebruik van de methode van presentatie, dat wil zeggen van een vorm die wordt aangeboden en waarin elementen moeten voorkomen die herkenbaar en duidelijk moeten zijn voor het publiek en tevens bruikbaar voor het gestelde doel. Wel kan de aangeboden vorm — de presentatie — worden aangevuld met hulpmiddelen en diensten (educatieve begelei-

ding e.d.). De merkwaardige dubbele vereisten waaraan de presentatie moet voldoen, maken het werk in de musea aan de ene kant zo aantrekkelijk, aan de andere kant zo moeilijk, daar maar al te dikwijls de aard van de vereisten tegenstrijdig werkt en zich moeilijk laat verenigen in één presentatie op een groot gebied van werkzaamheid; wel valt zij te realiseren op beperkte deelgebieden en men zal daar dan in de eerste plaats de aandacht op richten bij de opbouw van een presentatie.

De museale taak bestaat nu uit een aantal elementen, verduidelijkt in schema 2. Hiervan zijn voor ons van belang:

- a) het verwerven van objecten en van documenten (neerslag van kennis in vormhebbende gedaante);
- b) het verwerven van kennis van het verwachtingsbeeld van het publiek dat het museum zal mogen verwachten;
- c) de realisering van de presentatie als middel tussen interessegebied en verwachtingsbeeld;
- d) systematische opzet van hulpdiensten en middelen;
- e) evaluatie van bereikte resultaten binnen het spanningsgebied tussen presentatie en publiek;
- f) terugkoppeling van onderkende effecten op de waardering en uitvoering van punten b), c) en d).

SCHEMA 2

Zoals gezegd, het museum brengt zijn presentatie tussen interessegebied en voorstelling daarvan bij het publiek. Maar „het publiek” is een wat simpele term voor een uitermate gecompliceerde groep van bezoekers, individuen, ieder met eigen kennis, eigen instelling en eigen verwachting, de drie elementen waardoor het verwachtingsbeeld terzake van (onderdelen van het) interessegebied is opgebouwd. Men kan wel trachten bezoekers-categorieën te onderscheiden, maar dan dient men zich wel bewust te zijn van het feit dat men met uitermate grove schema's werkt. Daarbij is het mijns inziens nodig onderscheid te maken naar systemen van groepering. Ik noem:

- a) *publieksgroepen* (regionaal verdeeld)
- b) *interessantengroepen* (verdeeld naar mogelijke belangstelling)
- c) *benaderingsgroepen* (verdeeld naar primaire wijze van benadering)

Als ik zeg dat het museum zich moet richten op een publiek dat het mag verwachten, dat wil zeggen dat zal kunnen komen bij optimale aanwending van methoden van werving en voorlichting, dan betekent dit dat niet iedereen zal komen. De oorzaken dat men niet komt, zijn echter verschillend.

1. *Onbekendheid* met het bestaan van het museum en zijn activiteiten (hier kan externe voorlichting een belangrijke rol spelen, niet alleen wat het bestaan betreft, maar ook wat activiteit aangaat);

2. *sociaal groepsgedrag*: men gaat wel of niet naar het museum. Hier ligt een heel scala van mogelijkheden van snobisme tot onjuist gevoel van minderwaardigheid, maar veelal berustend op onjuiste voorstelling van aard en functie van het museum; (als sociale instelling). Ook hier is iets aan te doen, maar niet door voorlichting in engere zin, maar door actieve politiek, die zich op bepaalde groepen richt;

3. *(onvoldoend) overschot aan zinvol te besteden vrije tijd*; werkt sterker door dan men wel denkt en beïnvloedt in sterke mate de fluctuaties van speciaal zaterdag- en zondagspubliek (al dan niet mogelijke combinaties van uitstapje en culturele activiteit) tussen musea van gelijke aard in verschillende plaatsen;

4. *(onvoldoend) vermogen om zich te kunnen blijven verwonderen*, of althans iets te willen weten of kennen; het centrale probleem terzake van de zogenaamde *éducation permanente*;

5. *persoonlijke geaardheid, aanleg en kennis*;

leidt tot al dan niet opzoeken van plaatsen van rust of van vertier, etc. maar leidt ook tot primaire benaderingswijzen, als

- intellectueel: willen weten hoe;
- esthetisch: esthetisch kunstgenot zoekend;
- romantisch: willen inleven in een (droom)-wereld buiten die van eigen samenleving (naar tijd en/of plaats).

Wanneer men aan werving en voorlichting iets wil gaan doen, dan zal men rekening moeten houden met het gestelde in sub 5), maar voorts alleen werkzaamheid kunnen ontplooiën terzake van sub 1) en sub 2); alleen in bepaalde situaties zal men sub 3) iets kunnen verwezenlijken. Tenslotte zij opgemerkt dat een museum door de aard van zijn wijze van presentatie (aanbieding in vorm) steeds achterblijft bij andere media van voorlichting (tv, radio, geïllustreerde pers), maar wel de mogelijkheid heeft van de dialoog.

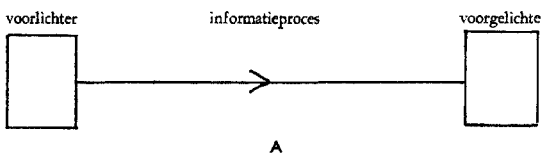
Drs. T. A. Swart: Voorlichting

Vooraf een paar definities en begrippen, mede ter afbakening van het terrein van de voorlichting.

Voorlichting, zegt dr. G. A. M. Vogelaar³, is een met het oog op directe of indirecte beïnvloeding van het handelen van voorgelichte door voorlichter bewust in gang gezet proces, waarbij feiten en/of oordelen door of namens de laatste aan de eerste worden overgebracht.

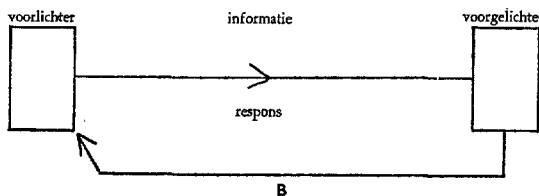
Voorlichting vormt volgens de opvatting van het Nederlands Genootschap voor Public Relations het voornaamste bestanddeel van het ruimere begrip Public Relations. De oudere definitie van Public Relations van het genootschap luidde:

Public Relations is het — hoofdzakelijk door voorlichting — stelselmatig bevorderen van goede verhoudingen met die groepen van mensen, van wier oordeel men als organisatie afhankelijk is.

Enkele jaren geleden is die definitie vervangen door de volgende: Public Relations is het stelselmatig bevorderen van wederzijds begrip tussen een organisatie en haar publieksgroepen.

³ Dr. G. A. M. Vogelaar, *Systematiek en spelregels der overheidsvoorlichting*.

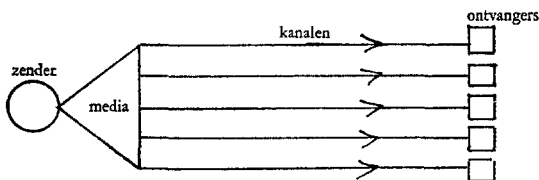

Dat wil niet zeggen dat het bestanddeel voorlichting op de achtergrond is geschoven; de nadruk wordt nu echter veel meer gelegd op het tweerichtingsverkeer van de activiteiten. Met andere woorden: we lichten niet vrijblijvend voor: we willen ook respons, weerwoord, reactie hebben. Er is grote behoefte aan het meten van effect en rendement van de voorlichting. Te veel wordt met de natte vinger in de lucht gewerkt zonder dat men zich afvraagt of het geld dat besteed wordt aan affiches, advertenties, folders zijn nut heeft. Publieks- en marktonderzoek zijn ook hier gewenst, niet alleen in de reclame.

Dat brengt mij op het onderscheid tussen voorlichting en reclame; reclame heeft tot doel de verkoop van een product te bevorderen. Wij spreken in de museale context van publiekswerwing met als doel zoveel mogelijk bezoekers te trekken.

Een tweede verduidelijking hoop ik te geven met het onderscheid dat ik wil maken tussen de voorlichting die het museum als zodanig geeft — in de vorm van tentoonstellingen, permanente opstellingen, films, lezingen, rondleidingen en andere activiteiten — en de voorlichting over het museum en zijn activiteiten. De laatste voorlichting is in haar geheel de taak van de voorlichter. Bij de eerste vorm van voorlichting kan hij een adviserende en vaak ook uitvoerende taak hebben: adviserend ten aanzien van het museum- en tentoonstellingsbeleid in het algemeen, ten aanzien van tentoonstellings- en catalogusteksten, dikwijls ook uitvoerend ten aanzien van teksten, presentatie, belettering, bewegwijzering — vormgeving dus.

Ik maak dit onderscheid ook om een poging te wagen de terreinen van educatieve afdeling en afdeling voorlichting wat nauwkeuriger af te

C

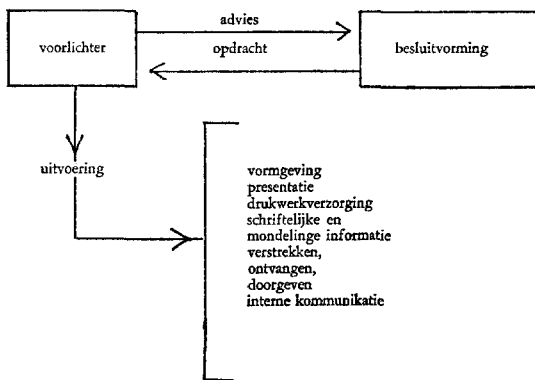
bakenen. Men is het voorzover mij bekend tot dusver niet eens geworden over die begrenzing. Er is wel gesteld dat voorlichting zich in het algemeen buitenshuis en educatief werk zich in het algemeen binnenshuis afspeelt, maar die vlieger gaat niet altijd op. Wel kan men zeggen dat het educatieve werk tot de voorlichting van het museum als zodanig behoort en dat de voorlichting over het museum taak van de voorlichter is.

De voorlichtingstaak is als gezegd adviserend en uitvoerend. De voorlichtingsfunctie is een staffunctie. De voorlichter dient rechtstreeks aan de directie te zijn verbonden. Ik citeer u uit de nota over voorlichting die burgemeester Thomasen van Rotterdam in 1973 schreef:

„Zoals de plaats van de voorlichters bij de gemeentelijke diensten naast die van de directie behoort te zijn indien wij tenminste de vruchten willen plukken van de voorlichting die ons voor ogen staat. Het is evenzeer duidelijk dat hun de nodige armslag dient te worden gegeven bij de uitvoering van hun communicatieve taak. Wij zullen pas echt effectief kunnen werken wanneer de voorlichting nieuwe stijl wordt gedragen door een ruim verbreide nieuwe mentaliteit”.

In veel gevallen, ook buiten de museumwereld, zijn deze opvattingen nog lang geen gemeengoed, maar u begrijpt dat ik mijn hoogste werkgever met instemming citeer. Het moge in een aantal gevallen betekenen dat een niet-academicus tussen de academici komt te zitten, een niet-wetenschapsman tussen de wetenschappers — anderzijds impliceert deze ambitieuze aanpak dat een voorlichter van zo niet academisch maar dan toch van hoog kennisniveau dient te zijn.

Ik wijs u er overigens op dat de communicatiewetenschap in Utrecht sinds kort op academisch niveau is gekomen; ik wijs u op het Nijmeegse

D

Instituut voor Massacommunicatie; ik noem het Instituut voor Perswetenschappen in Amsterdam als instellingen die zich op universitair niveau met de communicatie bezighouden.

Kort gezegd heeft de voorlichter tot taak de juiste informatie op het juiste ogenblik bij de juiste mensen te bezorgen. Dat betekent dat de voorlichter de informatiebronnen, de „zenders” moet kennen en toegang tot hen moet hebben, de gewenste informatie bij wijze van spreken moet kunnen „aftappen”.

In de tweede plaats moet hij de „kanalen”, de media kennen, weten hoe, waar, wanneer hij ze kan gebruiken; hij moet over de financiën beschikken om ze te gebruiken.

In de derde plaats moet hij weten wie de „ontvangers” zijn, op welke wijze hij welke ontvangers of groepen ontvangers kan bereiken. Hij zal vaak ook als „vertaler” moeten optreden wanneer het kennisniveau der zenders veel hoger ligt dan dat der ontvangers. Te vaak nog drukt de wetenschapsman zich uit in een voor het grote publiek moeilijk te vatten jargon.

Maar daarmee is de voorlichter er nog niet: hij dient te controleren of zijn inspanningen beloond worden; hij moet effect en rendement van zijn activiteiten meten of laten meten. Een knipseldienst kan een indicatie geven van het rendement van zijn persberichten, de respons op verzonden uitnodigingen voor een opening of andere manifestatie geeft hem inzicht in het nuttig effect van zijn adressenbestand. Publieksonderzoek — waarover straks meer — moet hem inzicht geven in de mate waarin zijn werk resultaat heeft ⁴.

Het zal u voorkomen dat uit deze globale schets het beeld verrijst van een schaap met geen vijf maar zes poten. Van iemand die naast de kennis van zijn vak een niet gering inzicht moet hebben in de instelling waarvoor hij werkt en in de discipline waarmee deze instelling zich bezighoudt. Al zou ik hier willen bepleiten dat de voorlichter toch tot op zekere hoogte „buitenstaander” moet blijven, dat wil zeggen kritisch moet zijn, op de stoel van het publiek moet kunnen gaan zitten, de beroepsvernaauwing moet vermijden die sommige van zijn medewerkers in het museum vaak onbewust hebben ondergaan.

De voorlichter moet met mensen kunnen omgaan: met de conservator zowel als met de suppoost, met de journalist zowel als met de bezoeker,

met zowel de Japanse ambassadeur als de onverwachte gast uit Zaïre.

Hij dient bij voorkeur kennis te hebben van drukwerkverzorging, enig inzicht te hebben in oplagecijfers, het verschil te weten tussen boekdruk en offset, het prijsverschil te weten tussen zwart/wit- en een kleurenafdruk.

Hij moet zijn media kennen, weten welke media welke publieksgroepen benaderen; moet het maximale rendement kunnen halen uit de onbetaalde publiciteit teneinde de betaalde publiciteit tot een minimum te kunnen beperken, dat wil zeggen hij moet goede relaties hebben met de schrijvende en de audiovisuele pers en ook zonder persconferenties — die alleen zin hebben als men werkelijk nieuws te vertellen en te tonen heeft — de toegang tot de redactionele kolommen kunnen vinden.

Hij moet oog hebben voor alles wat de toegankelijkheid kan verhogen, wat de ambiance in het museum kan verbeteren. Eén kribbige portier, één ongeïnteresseerde telefoniste, één slordig gestelde brief — zij kunnen meer bederven dan welk zorgvuldig uitgekend Public Relations beleid ook kan beogen.

SCHEMA 3

TENTOONSTELLING X

*mogelijke public relations
activiteiten* *gepland uitgevoerd*

- 1 titel tentoonstelling
- 2 eerste aankondiging intern
extern
- 3 voorbespreking catalogus,
affiche
- 4 planning tentoonstellings-
periode, opening, voorbezoek-
tiging, persconferentie, begelei-
ding films, begeleiding lezingen
- 5 advertenties
- 6 persberichten
- 7 (pers)foto's
- 8 interviews, reportages (kunste-
naar aanwezig)
- 9 drukwerk: catalogus
affiche
uitnodiging
folder
stencil
- 10 organisatie voorbez., persconf.
opening
- 11 kunstagenda
- 12 follow up (knipseldienst, pu-
blieksonderzoek, evaluatie)

⁴ *Voorlichting in actie. Formulering van het voorlichtingsbeleid*, Bureau Voorlichting Rotterdam, 1974.

DE NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

Naast een niet aflatend enthousiasme en een ijzeren doorzettingsvermogen moet de voorlichter een natuurlijke bedachtzaamheid hebben op, voortdurend open staan voor onverwachte vragen en problemen. Hij moet alert zijn en bij alle stadia van museumactiviteiten voldoende waakzaam om zijn verantwoordelijkheid adequaat te kunnen bewaken, op gevaar of voor lastig en bemoeiziek te worden uitgekreten.

En als de andere museummedewerkers op staf-niveau van hun overigens welverdiende vrije weekeinde gaan genieten dient de voorlichter bereikbaar te zijn om moeilijke problemen op te lossen en dito vragen te beantwoorden vanuit het op zondagse hoogspanning werkende museum: de katalogus is bijna uitverkocht; komt er nog een herdruk? Deze meneer wil graag meer informatie hebben over deze tentoonstelling; er is hier een echtpaar met een klein kindje in een wandelwagentje; mag dat wagentje mee naar binnen? Weet u ook wanneer precies de tentoonstelling zus-en-zo hier komt? Zijn er nog folders in voorraad? Enzovoorts, enzovoorts.

Bij de voorbereiding van een belangrijke tentoonstelling kan men profijt hebben van een tweetal schema's die men tevoren opstelt en die

een overzicht geven van wat moet of kan worden gedaan en wanneer. Het eerste is een overzicht van publieksgroepen en media — wie bereik ik langs welke weg? — Het tweede is een tijdschema: wanneer moet ik wat doen? (Schema 4).

Ik ontveins mij niet dat tegenover dit fraaie ideaalbeeld de werkelijkheid veelal schrill afsteekt. En dat niet zozeer omdat de goede wil ontbreekt — ook al zal dat wel eens voorkomen — maar vooral omdat het fundamentele inzicht in functie en taak van de voorlichter ontbreekt, omdat de financiële middelen er niet zijn of anders zijn verdeeld dan de voorlichter voor de uitoefening van zijn taak nodig heeft.

In de dagelijkse praktijk zal de museumvoorlichter moeten proberen voor het spreekwoordelijke dubbeltje de eerste rang voor zijn instelling te bevechten. Hij moet met vaak geringe kennis van zaken, met een minimaal budget het museumdrukwerk realiseren; hij wordt door de wetenschappelijke museumstaf veelal niet voor vol aangezien; hij heeft dikwijls geen rechtstreekse toegang tot de directie; hij heeft niet voldoende gezag bij het museumpersoneel; buitenshuis kent men hem niet; de educatieve dienst vindt hem een overbodig aanhangsel tenzij hij natuurlijk

SCHEMA 4

	jan.	febr.	mrt.	april	mei	juni	juli	aug.	sept.	okt.	nov.	dec.
tijdelijke en permanente tentoonstellingen												
eerste aankondiging												
eerste persbericht												
aankondiging ^{intern} _{extern}												
kunstenaar aanwezig												
perskonferentie												
voorbezichtiging												
opening												
vermelding agenda's												
films tijdens tent.												
lezingen tijdens tent.												
educ. rondleidingen												
folder												
stencil												
katalogus/deadline												
persfoto's												

zelf tegelijk de educatieve dienst uitmaakt en de geldgevers zien in hem een nodeloze budgetverzwaring.

Mag ik, na zwart tegenover wit te hebben gesteld, een pleidooi houden voor de juiste plaats, taak en functie van de museumvoorlichter? Mag ik hem in uw belangstelling en waardering aanbevelen? Hij is op zijn best de brug tussen uw museum en uw publiek en omgekeerd, uw pleitbezorger bij uw broodheer, relaties en bezoekers, de bemiddelaar tussen uw ideeën en de belangstelling van uw publiek, de brug ook tussen staf en personeel, de klankbodem van klachten van buiten en van binnen, de verwoorder van gedachten en verlangens, degene die tussen uw museum en de samenleving de juiste relatie weet te vinden — degene kortom die ogen en oren van uw instelling kan zijn — als u hem die mogelijkheden en middelen verschaft.

K. van Zuijlen: Publiciteit gezien door een verkoper van een toeristisch produkt

Toeristische publiciteit is, naar mijn gevoel, de informatie en de voorlichting door middel van de massamedia over toerisme en de toeristische onderwerpen. Nu kan men die ook weer splitsen in non-commercieel en commercieel. Hoe men het ook bekijkt, er wordt jaarlijks een fikse bedrag uitgegeven aan reclame. We leven in de eeuw van de reclame. Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat zijn mensen bezig te trachten ons koopgedrag te beïnvloeden, niet alleen op het gebied van de verbruiksgoederen, maar ook in het recreatieve vlak.

Het Economisch Instituut in Tilburg heeft voor de Nederlandse Reclame Stichting uitgerekend, dat er in 1973 1 $\frac{3}{4}$ miljard gulden is uitgegeven aan reclame in welke vorm dan ook. Velen vragen zich af of dat geen verspilling is. Zou het niet anders kunnen of bijvoorbeeld niet wat zuiniger? Een redenering die men veel hoort. Het antwoord is simpel: als een ondernemer een middel zou vinden om zijn markten (en markten zijn mensen) op een goedkopere en efficiëntere manier te bereiken, zou hij er niet aan denken de reclame in te schakelen. De ondernemer zoekt nauwkeurig uit, of laat dat voor hem uitzoeken, op welke manier het hoogste rendement kan worden behaald tegen de laagst mogelijke kosten. Toch is het misschien interessant te weten waaraan die 1 $\frac{3}{4}$ miljard gulden worden besteed:

Persreclame	— 886 miljoen
Buitenreclame	— 54 miljoen
Bioscoopreclame	— 10 miljoen

Radioreclame	— 25 miljoen
Televisiereclame	— 135 miljoen
Directe reclame	— 637 miljoen

Vooraf het bedrag van 637 miljoen is wel interessant, omdat de reclame die hiermede wordt bedoeld, die is, die dag in, dag uit, gedeponereerd door verspreidingsbureaus of de P.T.T. in de brievenbus zit. Ook in uw brievenbus.

Per hoofd van de bevolking werd in 1973 128 gulden aan reclame uitgegeven. Helemaal niet zo'n verschrikkelijk hoog bedrag. Wij hier in Nederland zitten wat dat betreft nog aan de zeer lage kant vergeleken bij een zeer intensief reclame-makend land als Amerika. Maar overigens ook nog laag bij een land als Zwitserland, dat bijna 2/3 van zijn reclamegelden besteed aan toeristische publiciteit. Met dit laatste begrip: „Toeristische publiciteit” zijn we weer gekomen op het punt van uitgang.

Toerisme is een produkt; een produkt dat verkocht moet worden. Dit geldt ook voor een museum, of als een onderdeel daarvan, een bepaalde tentoonstelling. Wanneer men aan het produkt, in dit geval het museum of die tentoonstelling geen ruchtbaarheid geeft, weet niemand het en komt er ook uiteraard niemand. Een en ander is dus een vorm van communicatie, het vermelden.

Men zal zich dan afvragen: hoe maakt men reclame of hoe maakt men enige publiciteit? Er zijn uiteraard vele vormen en gaarne zou ik met u de rode draad willen volgen betreffende de verkoop van een produkt als bijvoorbeeld een diertuin. Volledigheidshalve moet worden vermeld dat het Natuurhistorisch Museum te Rotterdam een wezenlijk onderdeel is van de Stichting Koninklijke Rotterdamse Diergaarde. Deze afdeling van genoemde instelling heeft zijn eigen budget en naast de personeelskosten, afschrijvingen, onderhoud gebouwen, verwarming en verlichting, heeft het een post voor verzorging en wijziging van tentoonstellingen. Er wordt naar gestreefd 3 x per jaar een nieuwe expositie te maken. De kosten voor de publiciteit en/of publiekswerving vallen onder de Afdeling Voorlichting en Publiciteit van de Rotterdamse Diergaarde. De exploitatie van een diertuin, inclusief afschrijvingen en investeringen bedraagt ruim 6 miljoen gulden.

De opbrengsten zijn:

a. Aantal bezoekers	ruim 1 miljoen
b. In geld	ruim 2 miljoen
c. Als % van de exploitatiekosten	ongeveer 33%

Promotiekosten:

a. In geld	175 000 gulden
b. Als % van de exploitatiekosten	ongeveer 3%
c. Als % van de opbrengsten	ongeveer 10%

De hierboven genoemde f 175 000 is exclusief loonkosten en lijkt voor velen van u misschien een astronomisch bedrag, maar is toch wel zeer minimaal vergeleken bij het reclamebudget van bijvoorbeeld Van Nelle dat \pm 10 miljoen bedraagt of de K.L.M. met 88 miljoen. Ondanks dit kleine budget wordt er zuiver professioneel gewerkt en voor de diverse onderdelen van het budget wordt een erkend advertentiebureau ingeschakeld. De verdeling van het reclamebudget is als volgt:

25% *advertentiereclame*

Dagbladers — programma's reisbureaus (wij zien dit als sleutelgeld) — enkele buitenlandse tijdschriften in samenwerking met „3 x Rotterdam”. Geen handboek etc., die gaan verloren en die zien wij alleen maar als advertentiefuiken. „3 x Rotterdam” is bijna een internationaal begrip geworden: het is een samenwerkingsvorm wat betreft de reclame tussen Spido Havenrondvaarten, Diergaarde Blijdorp en Euromast.

Over advertentiereclame bestaat zoveel vakliteratuur, dat ik mij slechts wil beperken tot enkele opmerkingen. Wie de advertentie gaat gebruiken als publiekswerving, moet zich afvragen: „Wat heb ik te bieden, welke publieksgroep wil ik bereiken, automobilisten, stadgenoten, bejaarden? Wat wil ik bereiken, weekeind-bezoek, toeristen buiten het hoofdseizoen?”

45% *folders en affiches*

Maandblad „Blijdorp Geluiden”. We hebben een folder voor de Diergaarde, en wel in drie talen, waarin ook het Natuurhistorisch Museum wordt genoemd, maar ook een folder van de gezamenlijke partners.

Ook hier is de belangrijke vraag: voor wie gaat men een folder maken? Denk aan de taal; foldertaal is gauw belachelijk. Wie de kunst van schrijven verstaat is nog geen copywriter. Een copywriter is iemand die reclameteksten schrijft. Hij is een communicatiespecialist. Men moet de boodschap formuleren in een taal die het publiek dat men wil bereiken verstaat. Ik zou hier vooral willen adviseren: raadpleeg bij het samenstellen van een folder een specialist. Voor een affiche is van belang de keuze van: tekst, illustratie en kleur; de plaats waar een affiche wordt aangebracht is eveneens belangrijk.

10% *Public Relations*

Pers, radio, televisie, bezoeken van autobusondernemingen in binnen- en buitenland, ook in samenwerking met „3 x Rotterdam”. Wij hebben elke maand „Open huis” voor de pers. We zijn een nieuwsbron, maar bedenk wel dat de redactie beslist of het door u aangeboden nieuws inderdaad nieuws is.

10% *direct mail*

Brieven naar reisbureaus, scholen etc. Abonnementhouders, Blijdorp Geluiden werving.

Hierbij zou ik willen zeggen: gebruik het geheugensteuntje van de 4 K's: K = kort — niet langer dan nodig is; compact, want de brief is geen verpozing van de ontvanger. K = klaar, helder. K = compleet. K = korrekt, niet alleen zakelijk maar ook hoffelijk.

3% *lezingen*

Lezingen met film voor allerlei verenigingen, per seizoen van 1 september-31 maart ongeveer 80-100 avonden. Marten Toonderfilm. Gemiddeld 90 bezoekers. 40% van de gezelschappen is in de tuin geweest. Films van 15 minuten in 3 talen bij het N.B.T. te weten in Parijs, Bonn, Brussel, Londen en New York.

1% *tentoonstellingen*

Deelname in „3 x R”-verband aan diverse manifestaties: Nederlandse Onderwijs Tentoonstelling, Grüne Woche Dortmund, „Holland ist da” Ruhrgebied, verder in Berlijn, Parijs en Stockholm.

6% *buitenreclame*

Borden, lichtmasten.

De kosten voor de educatieve dienst, zoals gidsen met rondwandeling, lesbrieven (39 stuks). Dierenwielen, etc. vallen niet onder de afdeling voorlichting omdat dit verkoopartikelen zijn. Deze afdeling moet ze wel aandragen en produceren.

Bezoekersaantal: ruim 1 miljoen per jaar. Iedere 5 jaar laten we door een bureau een markt-onderzoek verrichten, terwijl we elk jaar opdracht geven aan een bureau om een kritisch bezoek te brengen aan de Diergaarde met aandacht voor al zijn facetten, dus ook het museum.

Van de *individuele* bezoekers komt 34% uit Rotterdam; 36% uit Zuid-Holland; 28% uit de rest van het land, en 2% uit het buitenland.

Gezelschappen: 13% uit Rotterdam; 24% uit Zuid-Holland; 60% uit de rest van het land, en 3% uit het buitenland.

Vervoer: 20% komt per trein; 15% komt per tram; 7% komt per fiets, en het restant komt per auto.

Uiteraard zijn er verschillende manieren om

de publiekswerving aan te pakken, maar toch laten de wervingsmethoden zich wel in deze twee soorten onderscheiden: a. de traditionele methode; b. de offensieve methode.

De traditionele methode richt zich tot een beperkte groep van geïnteresseerden. Folders worden gezonden naar individuele aanvragers, er worden plaatselijke film- en diavoorstellingen gegeven, advertenties worden geplaatst in die gebieden waaruit blijkens de ervaring de meeste bezoekers komen.

De offensieve methode is de methode van geplande acties die worden gericht op een breed front van bepaalde publieksgroepen. De keuze en de vorm van de middelen zijn uiteraard verschillend. Beoogd wordt het stimuleren van de verkoop: de verkoop van duidelijk omschreven aanbiedingen.

Verschillende andere vormen van reclame, c.q. publiekswerving zijn nog niet aan de orde geweest. Een daarvan is de televisiereclame. Televisie is altijd nog kauwgom voor de ogen; momenteel de meest indringende vorm van reclame. De meeste musea hebben echter bijzonder kleine of helemaal geen reclamebudgetten. Toch zal daar iets voor vrijgemaakt moeten worden om zodoende op bescheiden wijze te beginnen aan de taak die voor alle musea is weggelegd: het openbreken van de deuren om de musea gemeengoed te maken voor iedereen. Men kan dit alleen doen, maar ook in samenwerking met andere instellingen. Wat het budget betreft kan dit alleen maar voordelig werken. De Amsterdamse museumkrant is hiervan een treffend voorbeeld.

Met deze toelichting en denkbeelden hoop ik een steentje te hebben bijgedragen tot een beter inzicht in de belangrijkheid en werkwijze van de reclame.

J. van Dorp: Presentatie (synopsis)

Deze bijdrage pretendeert niet een richtlijn aan te geven voor museumpresentatie in het algemeen, noch voor de beperkte groep van technische musea. Bij de voorbereiding van de verbouwing en de inrichting van het Visserijmuseum te Vlaardingen (1970/1971) hebben wij ons — zuiver pragmatisch — gericht op de behoeften van dit museum, uitgaande van de geboden mogelijkheden en geldmiddelen. Het opstellen van een programma van eisen werd hier vergemakkelijkt door enige factoren.

Uitgangspunten:

1. *Functie van het gebouw.* Soorten van ruimte, hun onderlinge relaties, benodigde hoeveel-

heid ruimte per soort, situering in het gebouw.

2. *Opzet van de presentatie.* Geheel bepaald door de vraag welke informatie het Visserijmuseum krachtens zijn doelstelling moet verschaffen en niet door de aanwezige collectie. De prioriteit van de verschillende themata werd in een schema vastgelegd.

3. *Inhoud van de presentatie.* Op basis van een zorgvuldig literatuuronderzoek per thema is vervolgens bewust gestreefd naar „oppervlakkigheid” in de zin van beperking van informatie ten gunste van „aanspreekbaarheid” voor een groot publiek.

4. *Uitvoering.* Bestaande lacunes in de collecties werden niet verzwegen maar openbaar gemaakt door afbeelding of tekst. Het overtollige naar depot, ondanks teleurstelling voor de liefhebbers (scheepsmodellen!).

5. *Vormgeving.* Gekozen voor modern-aanvoerende, ruime opstelling. Gebruik gemaakt van accentuerende effecten (licht, geluid, kleur, geur) en verlevendigende elementen.

Algemeen:

Service aan publiek. Publieksbegeleiding, verpozingsmogelijkheden, openstelling bibliotheek, zorg voor invaliden.

Audiovisuele hulpmiddelen. Onontbeerlijk, daarom hoge kwaliteitseisen.

Grafische verzorging bijschriften. Uniforme lay-out, „repeterende” informatie/vraagstelling.

Sociale functie van museum in plaatselijke gemeenschap. Tentoonstellingsruimte ook voor derden, kamermuziekconcerten.

Demonstraties. Tuigmodel, ambachten, visafslag.

Drs. M. J. E. M. Meissen: Sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de museumwereld

Onderzoek heeft een dienende taak. Het moet gegevens aandragen waardoor we beter weten waar we met elkaar over praten. Wat kan onderzoek voor de musea doen en wat kan het niet doen? Eerst spreek ik over wat het wel kan doen, aan de hand van een voorbeeld.

In verband met de Musement-manifestatie (een gezamenlijke museumpresentatie in een Utrechtse Jaarbeurshal) in 1969 werd onder meer een onderzoekje verricht onder de Nederlandse bevolking. Uit dit onderzoek bleek dat de helft van de Nederlanders nooit een museum, galerie of kunsttentoonstelling bezoekt en dat 20% dit tenminste 1 keer per half jaar doet. Vooral onder de mensen met weinig opleiding zijn velen die nooit een museum bezoeken. Nu moet het museumbeleid

de vraag beantwoorden of het hier iets aan wil doen, en zo ja, de middelen daarvoor kiezen. Zo'n middel kan zijn het gratis openstellen van een museum.

Een publieksonderzoek kan tot op enkele procenten nauwkeurig aangeven wat voor mensen het museum bezoeken. En door zo'n onderzoek jaarlijks te herhalen kan de ontwikkeling in de tijd worden gevolgd en kan geconcludeerd worden of het gratis openstellen het gewenste effect heeft. Niet elk gesteld doel is onderzoekbaar. Hoe complexer het doel, hoe complexer ook de probleemstelling voor onderzoek. De vraag: „Hoeveel mensen gaan er naar een bepaald museum”, is eenvoudig te beantwoorden: „Het is een kwestie van tellen”. De daarop volgende vraag: „Wie komt er naar dat museum?” is alweer wat moeilijker te beantwoorden. Maar door weloverwogen vragen te formuleren en die op eventuele verkeerde interpretaties te toetsen; door die vragen door de juiste personen te laten beantwoorden en de resultaten goed af te lezen en te interpreteren, zal het wel lukken.

Een aanmerkelijk complexer probleemstelling luidt: „Wat is — heel nauwkeurig — het effect van de Nederlandse musea op de bevolking?”. In deze probleemstelling zit de vooronderstelling dat de musea een totaliteit vormen — wat overigens nog maar de vraag is — die waarneembaar effect heeft op de bevolking, los van invloeden zoals het onderwijs en de massacommunicatiemedia. Bij een dergelijke probleemstelling zijn naar mijn mening teveel onweegbare factoren in het spel. Globale beantwoording is mogelijk. Dit wordt gedaan door het Centraal Bureau voor de Statistiek. Jaarlijks zendt dit bureau een korte vragenlijst aan de musea die in het museumboekje worden genoemd. Via dit systeem van continue registratie wordt de publieksstroom in beeld gebracht. Uit C.B.S.-cijfers van het museumbezoek en het bezoek aan andere attractiepunten blijkt, dat de musea meer bezoekers trekken dan de recreatieparken of dieren- en vogelparken en ook meer dan het betaalde voetbal in een jaar naar zijn tribunes weet te trekken.

De groep van minst bezochte musea trekt per museum en per jaar gemiddeld 329 bezoekers, terwijl dit bij de drukst bezochte musea neerkomt op een gemiddelde van 258 000. Deze op het aantal gebaseerde cijfers tonen aan dat het ene museum het andere niet is. Onderzoek-resultaten van een bepaald museum zijn daarom niet zonder meer geldig voor andere musea. Omdat de vraag naar de betekenis van de musea slechts

globaal te beantwoorden is, moet onderzoek dat in het diepe wil duiken zich beperken tot één of enkele instellingen. Hoe waardeert de bezoeker het museum? Kan het museum door verbetering in de presentatie de waardering doen toenemen? Deze vraag is — naast andere — aan de orde in een onderzoek in het Amsterdamse Tropenmuseum.

Dit onderzoek werd in opdracht en in intensieve samenwerking met het Instituut voor de Tropen uitgevoerd door medewerkers van het Universitaire Instituut voor de Wetenschap der Andragogie. In het Tropenmuseum werd een tentoonstelling gehouden over de Samo, een Afrikaans savannevolk in ontwikkeling. Ten behoeve van dit onderzoek werd allereerst de invloed van de tentoonstelling op het publiek nagegaan.

In de tweede fase werd een aantal veranderingen aangebracht. Zo werd de omlooprichting gewijzigd wat stimuleerde dat men het diaklankbeeld bezocht voordat men naar de voorwerpen zelf ging kijken. In het klankbeeld werden de te lezen teksten vervangen door gesproken tekst, terwijl de aanvang van het klankbeeld een paar maal per dag via luidsprekers werd aangekondigd. Ook werden bepaalde tekstonderdelen bij foto's en dergelijke geaccentueerd. Tenslotte kregen de bezoekers een plattegrond van de tentoonstelling in de hoop dat zij hierdoor de aanwezige informatie grondiger en systematischer in zich zouden opnemen. De aldus veranderde tentoonstellingsopzet bood als het ware actievere informatie. Nadat het patroon op deze manier was gewijzigd werd opnieuw de invloed van de tentoonstelling op het publiek onderzocht.

Het totaalpakket aan veranderingen bleek tot een verhoogde informatieopname te leiden. Dit gold echter niet voor alle bezoekers in gelijke mate. Zo bleek dat met name de jongere bezoekers — jonger dan 35 jaar — en ook vooral de oudere bezoekers met een hogere opleiding (V.W.O., Universiteit, en dergelijke) van de veranderingen profijt trokken. De bezoekers van boven de 34 met alleen lagere school of een lagere beroepsopleiding namen doorgaans wat minder informatie op. Hoewel deze achteruitgang mogelijk „toevallig” kan zijn is het toch van belang dat deze categorie van bezoekers in ieder geval niet aanwijsbaar van de veranderingen heeft geprofiteerd en dan ook voor een toekomstig tentoonstellingsbeleid bijzondere aandacht verdient⁵.

⁵ Drs. C. Doerbecker e.a.: „Museumbezoekers en de Derde Wereld”. Houdingsbeïnvloeding ten aanzien van de Derde Wereld door museumbezoek en enkele kenmerken van bezoekers van het Tropenmuseum.

*Enkele onderzoeksvragen Tropenmuseum
Amsterdam:*

1. Hoe waardeert de bezoeker het museum?
2. Kan het museum door verbetering in de presentatie de waardering doen toenemen?
3. Hoe staan de bezoekers tegenover de Derde Wereld?

Ook de houding van de bezoekers ten aanzien van de Derde Wereld werd in het Tropenmuseum uitvoerig onderzocht. Van enkele facetten van deze houding (met name solidariteit) is bekeken of het geëxposeerde materiaal leidde tot versterking ervan. Dit bleek inderdaad het geval te zijn.

Effectmeting van veranderingen binnen een eenmalige gebeurtenis is moeilijk, omdat grote verschillen zich niet voordoen. Het meetinstrument moet zeer nauwkeurig zijn. Het resultaat van de meting, een, zij het geringe maar toch waarneembare, positievere houding, is uit beleids oogpunt van belang. Het toont een onmiddellijk nut van het tentoongestelde aan. In het verlengde hiervan is ook de gevonden tendens interessant dat met het aantal bezoeken het opnemen van informatie toeneemt tot er als het ware een verzadigingspunt wordt bereikt en men eerder om de „sfeer” dan om de „informatie” komt. Dit verdient nadere toetsing.

Vele publieksonderzoeken in de museumsector hebben geleerd welke groepen binnen onze samenleving sterk op de musea zijn gericht. Géén van die onderzoeken echter trachtte de redenen van het bezoek te belichten. Waarom bezoekt men een museum? Men zoekt informatie, recreatie of inspiratie om zelf creatief bezig te zijn. Inzicht in de motieven van de bezoekers zou binnen het museum met name het publiekgerichte werk van de educatieve en de voorlichtingswerker kunnen ondersteunen, en zou ook het beleid gericht op de publiekswerving kunnen inspireren. Daarom wil ik graag het publieksonderzoek dat onlangs plaatsvond in het Rijksmuseum te Amsterdam onder uw aandacht brengen. Het is in opdracht van het ministerie van C.R.M., uitgevoerd door de dr. Boekmansichting. Het onderzoeksverslag zal eind dit jaar gereed zijn. Voor het onderzoek werden eerst gedurende drie weken in winter, lente en zomer 1973, aan een representatieve groep van de bezoekers enkele vragen gesteld met betrekking tot henzelf en de redenen van hun bezoek. Ook werd het adres gevraagd en of men eventueel aan het vervolgonderzoek — dat schriftelijk zou zijn — wilde meewerken. Hiertoe bleek vrijwel iedereen bereid.

Via schriftelijke enquëtering werden vervolgens vele nadere gegevens verzameld. De eerste schriftelijke benadering vond plaats kort nadat men in het museum was. Een half jaar later kreeg men opnieuw een — overigens sterk ingekorte — vragenlijst toegezonden. Hierdoor kan worden nagegaan of de factor tijd de oriëntatie op het Rijksmuseum heeft veranderd.

*Enkele onderzoeksvragen Rijksmuseum
Amsterdam:*

1. Waarom bezoekt men het Rijksmuseum?
 - a) Doet men dit om informatieve, recreatieve, inspiratieve of andere redenen?
 - b) Naar welke maatschappelijke kenmerken onderscheiden groepen met een bepaalde culturele oriëntatie zich van andere groepen?
2. Denkt men direct na het bezoek en een half jaar later hetzelfde over het Rijksmuseum?

Het belangrijkste onderdeel van dit onderzoek betreft de inzichtverandering in de motieven van de Nederlandse bezoekers van 16 jaar en ouder. Hiertoe zijn een aantal schaaltes ontworpen aan de hand van ideeën van de onderzoeker en de begeleiders van het onderzoek en aan de hand van literatuurgegevens. Volgens goed wetenschappelijk gebruik werden deze schaaltes uitgetoetst wat leidde tot een aantal verbeteringen. Eén van de schalen bevat een twintigtal zogenaamde paarsgewijze vergelijkingen. Aan de ene kant van de schaal staat bijvoorbeeld het begrip „gezellig”, aan de andere kant de tegenpool „ongezellig”. De andere begrippenparen vormen bijvoorbeeld „vrolijk-ernstig”, „opgewekt-somber”, „rijk-arm”, „leerzaam-niet leerzaam”, „modern-ouderwets”. Deze vraag beoogt te achterhalen — tezamen met andere vragen — welke indruk het Rijksmuseum op de bezoekers heeft gemaakt. Door beantwoording van deze vraag kenschetste het publiek het Rijksmuseum als een wel gezellige, keurige, stille en een klein beetje deftige aangelegenheid, waar het mooi, boeiend, leerzaam en nuttig is. Wat willen we nog meer?

Een andere schaal vermeldt een aantal redenen, waarom mensen naar het Rijksmuseum gaan. Uit de aangeboden antwoordmogelijkheid koos het publiek vooral de punten:

1. Ik ging naar het Rijksmuseum, omdat er één of meer kunstvoorwerpen zijn die ik wilde zien, en
2. ik ging naar het Rijksmuseum om meer kennis op te doen over de (kunst-)geschiedenis van Nederland.

Een derde schaal betreft een aantal uitspraken ten aanzien waarvan gevraagd werd in te vullen of men het er wel of niet mee eens is. Bijna iedereen bleek het eens te zijn met de uitspraak: „Een museum is een belangrijk onderdeel bij de opvoeding van kinderen”. Ook een uitspraak: „In een museum kun je je innerlijk verrijken”, verkreeg veel bijval. Sterk oneens was met het met de uitspraak: „Ik ga eigenlijk alleen naar kunst kijken, als ik zeker weet, dat ik iets heel beroemds kan zien”.

De resultaten van de genoemde schalen staan niet op zichzelf maar versterken elkaar. De schalen hangen ook samen met een aantal andere vraagpunten, waaronder de openingsvraag: „Kunt u ons in het kort weergeven waarom u het Rijksmuseum heeft bezocht” en vragen zoals: „Hoe lang bent u tijdens uw laatste bezoek in het museum geweest?” en „Heeft u tijdens uw laatste bezoek aan het Rijksmuseum een ansichtkaart, dia, reproductie, catalogus of kunstboek gekocht?”

Ook werden vragen gesteld naar de — mag ik het zo noemen — culturele oriëntatie: bijvoorbeeld „Praat u wel eens met anderen over wat er gebeurt op het gebied van schilder- en/of beeldhouwkunst zoals bepaalde tentoonstellingen?” Zij voeren tot conclusies over bepaalde dimensies in de belevings sfeer van de bezoekers. Voor sommigen is het museumbezoek een zeer serieuze zaak, zij willen er iets van leren, anderen ervaren het museumbezoek vooral als leuk en gezellig, als iets wat knus is en behoort bij een dagje uit. Weer anderen hebben ontzag voor het museum, het is er wel prachtig, maar toch ook een beetje eng.

Uit het Rijksmuseum-onderzoek blijkt — evenals bij het Tropenmuseum-onderzoek — dat een naar enkele kenmerken van het totale publiek te onderscheiden deel sterker gemotiveerd is en meer open staat voor kennisoverdracht.

Enkele aspecten van een genuanceerd museumbeleid:

1. Beleid gericht op bepaalde publieksgroepen, zoals: scholieren; wetenschappelijk geïnteresseerden; bezoekers boven 30 jaar met lagere beroepsopleiding of minder.

2. Experimenten voor de vele facetten van het museumbeleid, zoals: conservering; restauratie; aankopen; presentatie; publiekgericht werk (educatie en voorlichting).

Dit soort conclusies pleit voor een genuanceerd beleid. In de praktijk wordt dit al sinds jaar en

dag ten aanzien van bepaalde publieksgroepen gedaan. Ik denk aan scholieren, toeristen, wetenschappelijk geïnteresseerden. Maar resultaten van onderzoek zoals ik hier heb besproken openen de weg naar verdere nuanceringen. Wil dit type onderzoek nuttig zijn, dan zullen op grond van de conclusies beleidsexperimenten moeten worden opgezet. Wat te doen met de conclusie dat bezoekers van boven de 34 met alleen lagere school, of een lagere beroepsopleiding bij het actiever maken van de tentoonstellingsinformatie geen baat hebben? Deze conclusie brengt onmiddellijk de vraag naar voren of er dan geen andere manier is om de informatie-overdracht ten behoeve van deze groep te verbeteren.

In een experiment uitsluitend gericht op deze groep, zouden de verschillende methoden van informatie-overdracht op hun effect bestudeerd kunnen worden. Aan de hand van die resultaten zou een museum voor de doelgroep — bezoekers vanaf een jaar of dertig met weinig schoolopleiding — de meest geëigende manier van informeren kunnen ontlenen.

Men moet er echter wel voor waken dat het voor de ene groep niet voert tot verhoudingsgewijs sterkere negatieve effecten voor een andere groep. Waarschijnlijk moet een museum om dit te voorkomen zich daarom ruimtelijk gescheiden op verschillende manieren presenteren.

Beleidsexperimenten zijn noodzakelijk om alternatieve aanpakken op hun waarde te toetsen. Echter voor experimenteel beleid in de museumsector is op dit moment geen post op de begroting van C.R.M. uitgetrokken. Toch zijn er voor één experiment gelden bij elkaar geschraapt. Een beleidsintentie van het ministerie van C.R.M. is om meer aandacht te geven aan het educatieve werk van de musea. Kleine musea hebben vaak door gebrek aan mankracht en gebrek aan financiën slechts bescheiden mogelijkheden om educatief werk uit te kunnen voeren. Bundeling van zich daartoe lenende activiteiten van musea in een bepaald gebied is nog nauwelijks gerealiseerd. In Twente gaat nu een museaal educatief experiment van start. Daar wordt in nauwe samenwerking met een tiental, merendeels zeer kleine musea, geprobeerd de eigen presentatie te verlevendigen, zich daartoe lenende educatieve activiteiten te bundelen en vervolgens om potentiële publieksgroepen te benaderen, mede ook in aansluiting op en in samenwerking met wat reeds in het gewest gebeurt bij andere werksoorten, waaronder het jeugd- en jongerenwerk.

De omschrijving van het experiment toont aan

dat het gaat om educatief werk in zeer brede zin, wat betekent dat ook voorlichtingsaspecten erbij betrokken zijn. Het experiment zal twee jaar duren. Het zal worden uitgevoerd door twee educatieve functionarissen die formeel voor twee jaar in dienst zijn van het ministerie van C.R.M. en gestimuleerd worden door een beleidscommissie. Het vastleggen van de wijze waarop geprobeerd wordt één en ander te realiseren is een wezenlijk onderdeel van het experiment. Het heeft immers tot taak wegbereider te zijn voor

goed opgezet en in onderling verband opererend educatief werk van de Nederlandse musea. De resultaten van het experiment zullen uiteraard te zijner tijd worden gepubliceerd.

Voor het publiekgerichte werk binnen de musea, waar de voorlichting één aspect van is; voor de publiekswerving; voor aankoopbeleid; restauratiebeleid; voor alle kanten van het museumwerk zouden experimenten nuttige bijdragen kunnen leveren. Zodanig opgezet dat ze herhaalbaar zijn kunnen zij de ruggegraat vormen van een flexibel beleid.

MUSEUMCURSUS 1974-1976

De Nederlandse Museumvereniging zal voor de vijfde maal, een cursus voor middelbaar museum personeel organiseren. Deze cursus is bedoeld voor museum-assistenten, die *reeds een volledige dagtaak aan een museum hebben*.

Evenals de twee voorafgaande cursussen zal de cursus twee jaar duren. De lessen vinden elke dinsdagmiddag plaats met een totaal van 27 middagen per jaar. De eerste les zal aanvangen op de eerste dinsdag in oktober a.s.; de laatste les valt in mei 1976.

De eerste maanden zullen gewijd zijn aan lessen in museumkunde en administratief beheer van museumcollecties (o.a. inventarisatie). Daarna volgen lessen van meer specialistische aard, in verschillende musea in ons land.

Het cursusgeld bedraagt f 100,— per jaar. De reiskosten zijn niet in het cursusgeld begrepen. Het maximum aantal deelnemers is 24.

Zij die deze cursus zouden willen volgen en reeds aan een museum in Nederland verbonden zijn, kunnen zich aanmelden bij mevr. drs. O. L. Bouma, Bureau van Rijksinspecteur voor roerende monumenten, afd. Musea, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage, tel. 070-182275.

TENTOONSTELLINGEN UIT HET BUITENLAND

Het lijkt ons juist U het volgende bericht door te geven.

In het kader van de culturele verdragen, die tussen Nederland en verschillende landen zijn gesloten, komen er o.m. aanbiedingen van tentoonstellingen uit het buitenland.

Voor deze tentoonstellingen, die soms wel soms niet op ruilbasis plaats hebben, en die zeer wisselend van karakter zijn, wordt in voorkomend geval expositiemogelijkheid gezocht.

Nu is het ons bekend, dat er musea zijn, die voor exposities uit het buitenland belangstelling hebben, hetzij regelmatig, hetzij incidenteel. Om vraag een aanbod met elkaar in contact te brengen, wijzen wij U op de mogelijkheid over de exposities uit het buitenland informatie in te winnen bij de Afdeling Internationale Betrekkingen van het Ministerie van C.R.M., Steenvoordelaan 370, Rijswijk Z/H en wel bij de heer A. V. Honings.

HERHAALDE OPROEP

Bezoek aan Engeland

Het bestuur van De Nederlandse Museumvereniging zou gaarne in contact komen met conservatoren die van 13 oktober t/m 19 oktober 1974 een bezoek aan Engeland willen brengen.

Op uitnodiging van de Museums Association wordt een tiental conservatoren in de gelegenheid gesteld een studiebezoek aan Engelse musea te brengen. Op grond van ervaringen opgedaan tijdens het bezoek van de Engelsen aan Nederland van 3-10 maart 1974, is besloten ditmaal vooral de aandacht te laten richten op de kunstmusea en oudheidkamers; een volgende keer zullen dan de natuurhistorische en volkenkundige musea aan de beurt komen.

Voor dit bezoek dienen de Nederlandse deelnemers in principe alleen de reiskosten retour tot Londen te betalen.

Nadere inlichtingen en eventuele schriftelijke opgave vóór 20 september bij de secretaris E. Alexander, p/a Toneelmuseum, Herengracht 168, Amsterdam, tel. 020-235104.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Geldermalsen

Tussen Geldermalsen en Meteren is in februari j.l. tijdens het graven van een afzinkput een strijdhamer in rivierzand aangetroffen. De hamer is uit een zwarte fijnkorrelige diabaas vervaardigd en hoort tot het jutse type K (Glob 1944). Een onlangs naast de vindplaats gegraven profielkuil wees uit dat de hamer op een diepte is gevonden van 1,10-1,15 m in een zone tussen 1,00 en 1,20 m met een vrij onregelmatige afwisseling van fijne en matig fijne rivierzanden en grint tot een grootte van enkele centimeters, en waarin op 1,07-1,10 m een kleilaagje voorkomt. Overige vondsten — ten dele met zekerheid ook uit de genoemde zone afkomstig — zijn een fragment van een geslepen vuurstenen bijl (waarschijnlijk Rechteckbeil) en drie botfragmenten. Duidelijk is dat de vondsten, met uitzondering misschien van de strijdhamer, in een verspoelde, derhalve secundaire, positie voorkomen.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst)

Kootwijkerzand

Van 22 april t/m 24 mei 1974 werd het onderzoek van een nederzettingcomplex uit de vroege middeleeuwen en de Romeinse Keizertijd voortgezet en voorlopig afgesloten (zie voor campagne 1973 *Bulletin K.N.O.B.*, 1974, 118-119). Het korte onderzoek had tot doel a) zekerheid te verkrijgen over de oostgrens van de grote middeleeuwse nederzetting, b) de aard en structuur van de 200 m oostelijker gelegen „satellietnederzetting” vast te stellen, c) de lengte te bepalen van de rond het zogenaamde „waterputtenareaal” (een vochtige depressie aan de oostzijde van de nederzetting, waar alle waterputten zijn aangelegd) gelegen akkerpercelen, en d) door middel van proefsleuven en boringen de naaste omgeving te verkennen op zoek naar meer gegevens over het akkercomplex, eventuele bewoningssporen en begravingen.

De resultaten komen in het kort hierop neer: in tegenstelling tot wat eerder werd gedacht is een groot deel van de vroegmiddeleeuwse nederzetting uitgestoven, met name aan de oostzijde waar alleen de lage, vochtige gedeelten behouden zijn gebleven. Er kan geschat worden dat de tussen 700 en 1100 n. C. te dateren nederzetting,

waarvan nu — met het in 1974 onderzochte oostelijke deel (tot voor kort als „satellietnederzetting” aangeduid) — 4 ha compleet zijn onderzocht (= 45 huizen en talrijke bijgebouwen verspreid over *c.* 30 huisplaatsen) oorspronkelijk zeker 6 of 7 ha heeft beslagen. Of de nederzetting overal een zelfde aaneengesloten dorpsstructuur heeft bezeten als in het westelijke gedeelte is de vraag. Het definitief opgeven van het terrein vond later plaats dan werd gedacht, terwijl nu in 1974 voor het eerst is vastgesteld dat ook daarvoor reeds verstuingen zijn opgetreden. In 1972 en 1973 was reeds geconstateerd dat deze middeleeuwse verstuingen de hoger gelegen nederzettingen uit de Romeinse Keizertijd (twee huisplaatsen met bijgebouwen) over een onbekend oppervlak hadden weggeblazen.

Het onderzoek aan de oostzijde van de middeleeuwse nederzetting bevestigde dat daar eigenlijk alleen het waterputtenareaal voor erosie gespaard is gebleven. Indirect is echter gebleken dat in elk geval aan de noordzijde van dit waterputtenareaal het dorp zich aanzienlijk verder in oostelijke richting heeft uitgestrekt. In een sleuf, *c.* 70 m ten oosten van de tot nu toe geconstateerde bebouwing, werd in uitgestoven terrein een grote hoeveelheid (gezandstraalde) ceramiek (9de-10de eeuw?) aangetroffen, terwijl in het nabijgelegen gedeelte van het waterputtenareaal vele omheiningsgreppels en een concentratie van vijf waterputten eveneens op bewoning in de onmiddellijke omgeving wezen. De plek bevindt zich niet ver noordelijk van een in 1972 aan de oostrand van het waterputtenareaal geconstateerd (grotendeels uitgestoven) huisje, waarvan tot nu toe een geïsoleerde ligging werd verondersteld. De verleiding is nu groot het waterputtenareaal als geografisch centrum van de nederzetting te beschouwen. Het luttel onderzoek dat een enorme zandheuvel aan de zuidgrens van het waterputtenareaal toeliet verschaftte dienaangaande helaas geen verdere bewijzen.

Ten oosten van het zojuist besproken huisje bevindt zich een diep, uitgestoven dal. Aan de overzijde van dit dal is in 1973 een niet-geërodeerd terreintje van *c.* 90 bij 50 m geconstateerd. Een proefsleuf bracht hier bewoningssporen aan het licht. Uit het onderzoek van 1974 is gebleken

dat ook hier voornamelijk het oorspronkelijk meest diep gelegen — derhalve het vochtigste — terreingedeelte aan uitstuiwing is ontsnapt. De bewoningssporen bevinden zich niet in het centrum maar aan de flank van deze kom. Verondersteld mag worden dat deze sporen ook hier slechts het topje van de oorspronkelijke ijsberg representeren. Op de noordwestflank werden niettemin van west naar oost een huis, hutkom, spieker en schuur compleet aangetroffen. Het complex wordt aan de zuidzijde begrensd door een omheining. Aan de oostzijde werden fragmenten van een ander complex geconstateerd: een spieker en een deel van een schuur. In het zuiden tenslotte werd een half huis van een derde complex blootgelegd. De structuur van deze nederzetting. De oriëntatie van de gebouwen (NW-ZO, W-O, ZW-NO) hangt — zoals heel duidelijk bij het eerste complex te zien was — vooral samen met het reliëf van het terrein. De vondsten wijzen op een vrij late datering (10de-11de eeuw?): enkele Badorfscherven (alleen aan de westzijde), wat Pingsdorf keramiek en relatief laat aandoend kogelpottenmateriaal. In het zuidelijke huis werd een Pingsdorfscherf in de insteek van een der palen aangetroffen. Chronologisch sluit het complex aan bij de eveneens wat oriëntatie betreft afwijkende huizen in de zuidoosthoek van de grote nederzetting. Mede gezien de bovengenoemde waarnemingen rond het waterputtenareaal zou verondersteld kunnen worden dat ooit het gehele tussenliggende gebied bebouwd is geweest. De afstand tussen het huisje ten oosten van het waterputtenareaal en de „satellietnederzetting” (een onjuiste benaming waarschijnlijk) bedraagt nog geen 100 m. In tegenstelling tot de nu toe veronderstelde inkrimping van de nederzetting in de 10de eeuw zou er sprake kunnen zijn van een oostwaartse verplaatsing van het dorp. Helaas heeft erosie verhinderd dat deze beweging in detail gevolgd kon worden.

De twee huizen zijn ellipsvormig en eenschepig en komen het meest overeen met zojuist genoemde huizen in de zuidoosthoek van het grote nederzettingencomplex. In tegenstelling tot deze huizen is het zuidelijke huis echter omgeven door zware *rechtopstaande* buitenpalen (zoals de oudere huizen). Bij het complete huis (dat 22,50 m lang en 6,25 tot 8,25 m breed is) werd een haard in het centrum aangetroffen. De schuren (11,50 bij 5,50 m) zijn vrijwel rechthoekig. De ingangen lijken zich in het midden van de lange wanden te bevinden. Van de spiekers is de een vijfhoekig, de ander vierkant. Voor de water-

voorziening was men ook hier waarschijnlijk aangewezen op het waterputtenareaal, waar tijdens deze campagne slechts één waterput volledig is opgegraven: het betrof een zware vierkante put van 1,60 bij 1,50 m, met een diepte van 1,60 m. De wanden waren opgebouwd uit zware horizontale planken.

Het nederzettingencomplex bleek evenals de grote nederzetting overploegd te zijn. Ook hier had men nog geploegd ten tijde van de overstuivingen, zodat de voren zich duidelijk aftekenden. De akker moet minimaal 50 m breed zijn geweest. Uit het feit dat de paalkernen van het zuidelijke huis opgevuld waren met stuifzand moest worden geconcludeerd dat ook vóór het ontstaan van deze akker sprake was van overstuivingen. Deze waarneming werd bevestigd toen aan de noordzijde van het waterputtenareaal een W-O gelegen akker werd vervolgd, die op een gegeven moment een uit het zuiden komende, evenals de W-O akker tijdens de verstuivingen nog geploegde akker, moest tegenkomen. De laatste akker bleek óver de W-O akker te liggen; daartussen bevond zich een plaatselijk 30 cm dik stuifzandpakket. De jongste akker was zeer zanderig en vertoonde een gelaagdheid, die hetzij aan jaarlijkse ophoging, hetzij aan periodieke overstuivingen moet worden toegeschreven. Ten overvloed bleek dat zich ook tussen het onderliggende podzolprofiel — het niveau van de eerste menselijke activiteiten ter plaatse — en de oudste akker een stuifzandlaagje bevond.

Voor de jongste akkerfase kan alleen een datering *post quem* gegeven worden: later dan het door Pingsdorf gedateerde nederzettingencomplex. De enkele, in de akker zelf gevonden scherven (waaronder eveneens Pingsdorf) boden geen verdere aanknopingspunten. Ook is niet met zekerheid te zeggen waar de bijbehorende boeren waren gevestigd. Het enige in aanmerking komende vondstcomplex (12de eeuw) bevindt zich bijna 1 km verder naar het zuidwesten. Helaas heeft het onderzoek geen lengte-maten van akkerpercelen opgeleverd. Ook is niet duidelijk geworden of de zojuist besproken jongste akker, waarvan de ploegsporen rond lopen, een bocht maakte of dat het hier een rondgeploegd kops eind van een dan bijna 60 m brede akker betreft.

Ten einde een zo ruim mogelijk inzicht in de naaste omgeving te verkrijgen werd langs de noordzijde van het Kootwijkersand, ten noordwesten van de nederzetting, een 600 m lange sleuf getrokken. Over grote afstanden bleek akkergrond aanwezig. Perceelsgrenzen (omheinin-

gen) werden niet geconstateerd, wel een aantal vanuit het stuifzand komende karresporen, die bijna alle NW-ZO liepen en soms op regelmatige afstanden waren gelegen (misschien toch een aanwijzing voor een perceelsindeling?). De enkele in deze sleuf aangetroffen paalgaten en scherven moeten waarschijnlijk alle aan de Romeinse Keizertijd worden toegewezen.

Uit boringen bleek dat vanaf 200 m ten oosten van het oostelijke nederzettingscomplex het terrein over een afstand van bijna 1 km slechts zeer incidenteel is uitgestoven. Onder het stuifzand kwam bijna overal een gaaf, soms zeer nat heidepodzol te voorschijn. Een belangrijk gegeven vormt het hier ontbreken van een akkerdek.

I.P.P., Amsterdam (H. A. Heidinga)

Nijmegen

Op 30 oktober 1972 is het onderzoek aan de westzijde van de Kopse Hof hervat. Was de voorgaande opgraving gelegen ten noorden van de Chr. Lagere School „De Klokkenberg”, nu verplaatste de aandacht zich naar het terrein ten zuiden daarvan, tussen de school en de Ubbergseveldweg. Dit terrein valt in het uitbreidingsgebied voor de school.

Hoewel het niveau van het maaiveld tegenwoordig tamelijk gelijk is, moet dit in de Romeinse tijd geheel anders geweest zijn. De noord-(oost)zijde van het terrein heeft globaal gezien, hetzelfde reliëf gehad als nu, maar naar het zuiden toe, dus langs de Ubbergseveldweg lag het Romeinse oppervlak *c.* 2,50 m onder de huidige straat. Over het hoger gelegen deel, juist langs de rand, heeft een 10 m brede weg gelopen, die in het verlengde ligt van de *via principalis* van de legioensvesting ten westen van de Beekmandalseweg. Gedeeltelijk was het grindpakket nog aanwezig, elders was de weg nog slechts te herkennen aan twee bermsloten uit twee verschillende fasen. In het lager gelegen gedeelte ten zuiden van de weg werden slechts zeer grote kuilen gevonden, maar geen directe bewoningssporen. Een zeer opvallende vondst is echter een langwerpig rechthoekige ovenaanleg, of stookplaats (2,25 x 7,25 m), die na een gedeeltelijke opvallende en egalisatie van de laagte hier is ingegraven. De wanden bestaan uit 17 lagen trapsgewijs gestapelde dakpannen, die ter plaatse in de lengte gehalveerd zijn. De bodem van de kuil was bedekt met grote brokken natuursteen. Ook tussen de as van voorgaande branden lagen splinters natuursteen, zodat het lijkt alsof deze stenen iets met de functie van de stookplaats te doen hebben.

Ruim 250 dakpanstempels (zowel van het 10de legioen als van de *Vexillatio Britannica*) dateren de aanleg in het begin van de 2de eeuw n Chr.

Aansluitend op dit terrein is een strook ten zuiden van de Ubbergseveldweg oostwaarts over een lengte van 350 m onderzocht. Het oostelijke einde besloeg het zgn. „dorpje”, dat door Holwerda in 1937 opgegraven werd (J. H. Holwerda, „Een Bataafsche dorpje bij het Oppidum Bataavorum uit de jaren vóór Chr. Geb.”, *OML N.R.* 24 (1943), 35-58). In het gedeelte dat tegenover de zo juist beschreven stookplaats gelegen is, werd de noordoosthoek van een zeer groot stenen gebouw blootgelegd. Twee vleugels van een rond een open binnenplein aangelegd gebouw vormen vermoedelijk de front- en oostzijde. De drie parallel lopende 1 m brede funderingsgreppels wettigen de veronderstelling, dat deze gedeelten van een porticus voorzien zijn geweest. De frontzijde heeft reeds een lengte van 41 m, zonder dat er aanwijzingen gevonden zijn voor de aanzet van de westelijke hoek. Indien het gebouw een symmetrisch aangelegd front heeft, zoals b.v. de *principia* uit de legioensvesting, moet het minimaal 55 m breed zijn. In de oostelijke vleugel liepen in de lengte van de twee buitenste muren 4 rijen zware palen. Indien deze bij het gebouw behoren, hetgeen aannemelijk is, kan dit de dragende constructie zijn voor een zware vloer. Over de diepte van het gebouw kan niet meer gezegd worden dan dat deze minstens 28 m bedraagt. Het gebouw heeft op hetzelfde diepe niveau gelegen als de stookplaats aan de andere zijde van de Ubbergseveldweg. Direct ten oosten van het gebouw stijgt het Romeinse niveau abrupt 1,50 m. In het gedeelte tussen dit gebouw en het „dorpje” van Holwerda heeft een vrij dun bewoonde zone gelegen. Aanvankelijk is deze door enkele palissaderingen in percelen van *c.* 30 m breedte ingedeeld. Deze indeling in percelen wordt oversneden door enkele éénschepige huizen, waarvan één direct naast het grote stenen gebouw gelegen is. Bij één van de huizen lag een 6-posten graanschuur. Ondanks het zeer geringe aantal vondsten is het duidelijk, dat deze bewoning uit Flavische tijd moet dateren.

De opgravingsleuven van Holwerda's onderzoek uit 1937, waarbij hij het zgn. „Bataafsche dorpje” vond, vielen geheel in het nu ontgraven areaal. In grote lijnen konden de door Holwerda waargenomen grondsporen teruggevonden worden. De door hem geconstateerde strakke greppels zijn echter niet toe te schrijven aan huizen, doch aan een stelsel van omheiningen. De om-

heiningen behoren tot een nog nader te bepalen aantal perioden en maken deel uit van een groter geheel, dat zich nog buiten het onderzochte gebied uitstrekt. Verder werden zeer veel kuilen met nederzettingmateriaal gevonden.

Van juli tot september 1973 kon in grote haast dankzij de loyale medewerking van het Gemeentebestuur en de Fa. Butter in het kader van de reconstructie van het Trajanusplein aan de oostzijde daarvan een noodonderzoek ingesteld worden. Een proefsleuf op het braakliggende terrein ten oosten van de z.g. „Bloemenklok” maakte binnen twee weken tijds duidelijk, dat in dit terrein een Romeinse versterking moest liggen. En dat, terwijl dit gebied door sloop van vestingwerken, wegeaanleg, de bouw en de sloop van de villa „Belvoir” en oorlogsactiviteiten te lijden had gehad. Het betreft het gebied, waar Holwerda en Daniëls tijdens de graafwerkzaamheden voor de aanleg van de Waalbrug in 1935 voor hun ogen talrijke Romeinse sporen uit de periode 0-70 na Chr. vernietigd zagen worden (M. P. M. Daniëls, *Noviomagus*, 1955, 62 e.v.). Wij zijn er dankbaar voor, dat iets dergelijks zich in 1973 niet herhaald heeft.

Een oppervlakte van ruim 6000 m² kon onderzocht worden. Tot ieders verrassing kwam hierbij de noordelijke hoek (minder dan 90°) van een versterking uit de vroege eerste eeuw na Chr. tevoorschijn. De aanleg wordt gekarakteriseerd door een gracht (breedte 5-7 m; diepte 2,00-2,50 m) met een V-vormige doorsnede en twee walgreppels met daarin zware palen (breedte c. 3 m). De noordoostelijke zijde van de versterking kon vooreerst over een lengte van 60 m vervolgd worden, de noordwestelijke over een afstand van 95 m. In deze laatste zijde lag c. 50 m van de noordelijke hoek een poort met een enkelvoudige doorgang (breedte 3-4 m); de gracht was hier onderbroken. Sporen van een binnenbouw zijn niet waargenomen. Kuilen met uitsluitend Augusteïsch materiaal komen zowel binnen als buiten de versterking voor. De, overigens geringe doch goed gelokaliseerde, vondsten uit de gracht (punt) tonen duidelijk aan, dat de versterking aangelegd moet zijn in de tijd van de legerplaatsen te Haltern. De vondsten van de rest van het terrein ondersteunen dit. Een nadere tijdsbepaling ten opzichte van de Augusteïsche legioenslegerplaats verder oostwaarts in Nijmegen is vooreerst niet mogelijk.

Over deze versterking heen liggen talloze kuilen met materiaal uit de 1ste helft van de 1ste eeuw na Chr. Zij vormen vermoedelijk de voort-

zetting van hetgeen Holwerda en Daniëls moesten prijsgeven. Duidelijk herkenbare bewoningselementen zijn niet aangetroffen. Wel konden twee parallel aan elkaar van noordwest naar zuidoost lopende greppels opgetekend worden, die c. 80 m uit elkaar lagen. Zij kunnen wellicht gerekend worden tot een verkavelingssysteem, dat zich over een veel groter gebied uit moet strekken. Dergelijke greppels zijn inmiddels oostelijker op het terrein tussen Batavierenweg en Barbarossastraat, waar het hoofdkantoor van ESTEL zal verrijzen, ook gevonden. Het jongste fenomeen is een zeer grote en diepe kuil tegen de steilrand, waar in de vulling o.a. Flavische vondsten voorkwamen. Zeer waarschijnlijk is dit een waterput geweest.

Na afsluiting van dit gedeelte van het onderzoek op het Trajanusplein is een begin gemaakt met dat op het reeds genoemde terrein, dat gereserveerd is voor de nieuwbouw van ESTEL. Ook hier zijn reeds verrassende resultaten geboekt, die in het overzicht van de werkzaamheden in 1974 geresumeerd zullen worden. De opgravingen bij ESTEL zullen zich nog ver in dit jaar voortzetten.

Een klein onderzoek vond nog plaats in de voor- en achtertuin van de heer Th. J. Kalff, Huygensweg 11. Dit perceel ligt direct ten zuiden van de *principia* van de legerplaats van het 10de legioen. In de achtertuin werd het begin van een drietal houten barakken gevonden. In de voortuin kon een wat merkwaardige constructie van 5 rijen houten palen ingetekend worden. Daaroverheen lag een fundering van een stenen gebouw. De oppervlakte was echter te klein om een verantwoorde interpretatie aan deze vondsten te geven.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers)

UTRECHT

Zeist

De op handen zijnde aanleg van Rijksweg 28 noopte tot het onderzoek van een grote grafheuvel gelegen aan de Oude Woudenbergseweg op het landgoed Dijnselburg. Het Instituut voor Prehistorie te Leiden heeft zich met de opgraving belast in de periode van 6 tot en met 27 mei 1974. De dagelijkse leiding berustte bij de heren J. Assendorp en J. P. Boogerd. Met dankbaarheid memoreren wij gaarne de grote medewerking die wij kregen van de zijde van Rijkswaterstaat, Directie Wegen en de Gemeente Zeist.

Vóór het onderzoek was door boringen al duidelijk geworden dat de bovenste 60-70 cm van het perceel inclusief de grafheuvel omgewerkt

waren ten behoeve van de bosbouw. Bij de opgraving bleek dat dit met de hand was gebeurd, terwijl daarna het terrein nog eens geploegd is. Behalve deze diepgaande versterking van de heuvel is even ten noorden van het centrum nog een recente vergraving waargenomen die tot onder het oude maaiveld reikte.

Sporen van een bijzetting zijn in het heuvelcentrum niet met zekerheid vastgesteld. Wel zijn in de omgespitte grond enkele crematieresten bijeen gevonden, die als één na-bijzetting boven in de heuvel moeten worden opgevat, gezien de zwartbruine grond waarin de been-fragmenten zich bevonden. Aan de voet van de heuvel werd een *c.* 1,10 m diepe greppel gegraven die wij in het noorden, oosten en zuiden in het platte vlak vaststelden en in het westen alleen in het profiel. De diameter van het diepste punt van deze greppel bedraagt *c.* 23 m. De grootste hoogte van de heuvel bedroeg 1,80 m bij ons onderzoek. Alleen de greppel biedt een aanknopingspunt voor de datering van de heuvel. Op grond daarvan lijkt de tweede helft van de Midden-Bronstijd het meest in aanmerking te komen.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman)

NOORD-BRABANT

Asten

Tijdens de aanleg van een rioleringsleuf in een uitbreidingsplan ten westen van de dorpskern werd door Th. van Kessel een duidelijke cultuurlaag aangetroffen op ongeveer 80 cm onder het huidige maaiveld. In deze laag vond hij scherven van aardewerk uit de ijzertijd en brokken huttenleem. De hoge zandrug die zich hier ten oosten van het riviertje de Aa bevindt moet ook in de ijzertijd zeer gunstig voor een nederzetting gelegen hebben.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Bladel

In deze gemeente werden opnieuw talrijke archeologische vindplaatsen ontdekt door onze correspondent Nico Roymans.

1. Verspreid over de gemeente ontdekte hij zeven concentraties van vuursteenartefacten en afslag die, voor zover determinering mogelijk was, alle uit het Mesolithicum dateren. De concentraties lagen op de volgende plaatsen: a. in het zuiden der gemeente dicht bij de Belgische grens; b. bij ten Vorsel; c. westelijk van de Franse hoef; d. bij de Steenselaar (2 maal); e. in de Neterselse heide (2 maal); f. langs de Grote

Beerze. Deze laatste vindplaats werd volgens Nico Roymans enige jaren geleden ontdekt door W. van de Nieuwgiëse.

2. Nabij Ter Koyen werd een neolitische vuurstenen pijlpunt gevonden welke voorzien was van schachtdoorn en weerhaken.

3. Uit de ijzertijd dateren de volgende vondsten: a. nederzettingssporen bestaande uit talrijke aardewerkscherven op een hoge akker langs de Grote Beerze; b. La Tène-armband van paarsblauw glas met 5 overlangse ribbels, gevonden nabij de Franse hoef.

4. Sporen van een nederzetting uit de Romeinse Tijd bestaande uit talrijke inheemse en Romeinse aardewerkscherven. De vindplaats ligt op een hoge akker nabij de Franse Hoef.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Boxtel

In een zandafgraving bij de Hobbedonken werd door H. R. W. Rutton veel Romeinse aardewerk gevonden o.a. fragmenten van wrijfchalen, kruiken, dolia, potten en ook dakpan- en tegelfragmenten. Deze nederzetting heeft zeer gunstig gelegen op een hoog akkercomplex langs de noordoost kant van de Dommel.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Drunen

Onze correspondent M. ter Berg uit Waalwijk meldde een aantal mesolithische concentraties van vuursteen en kwartsiet van Wommersom welke in het stuifzandgebied van de Drunense Duinen aan de oppervlakte waren gekomen en werden ontdekt door R. van der Heyden en Frans Somers uit Vlijmen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Eersel

Tussen Eersel en Steensel ontdekte N. Roymans uit Bladel twee vindplaatsen uit het Mesolithicum en twee uit de ijzertijd: a. Mesolithische vondsten van vuursteen gevonden op de Zandbochten (2 maal); b. urnscherven uit de IJzertijd (nederzettingssporen) op de Zandbochten (2 maal).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Grave

In *Archeologisch Nieuws* van oktober 1973 (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* (1973), 103) werd reeds melding gemaakt van sporen van een nederzetting uit de IJzertijd in een zandafgraving te Escharen. In de herfst van dat jaar (31-7-1973) werd de afgraving nog eens gecontroleerd om de verspreiding van de vondsten na te gaan

waarbij bleek dat de nederzetting zich moest voortzetten in het ten oosten hiervan gelegen perceel. Bij deze controle bleek tevens dat een drageline op ongeveer 300 meter ten zuiden hiervan bezig was met het afgraven van een ander perceel. Bij de verkenning van de teruggestorte grond in het reeds afgegraven gedeelte werden slechts Middeleeuwse en recentere scherven gevonden. In de werksleuf waarvan de zwarte grond reeds verwijderd was werden echter twee zwarte houtskoolvlekken aangetroffen die bij het onderzoek beide crematieresten bleken te bevatten. In deze kuultjes bleken ook nog resten van een urn aanwezig. Daar het juist de laatste sleuf was kon niet worden nagegaan of zich onder het naastgelegen met kerstbomen begroeide perceel een voortzetting van het urnenveld bevond. Een aanvraag voor ontgroning was reeds door de provincie goedgekeurd. De vondsten werden meegenomen voor het Noordbrabant's Museum.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Heeze

A. van Wieringen uit Geldrop vond bij de „Oeffels” onder Heeze de top van een vuursteenbeitel. Het oppervlak was grotendeels ruw bekapt, maar vertoonde hier en daar ook slijp- en polijstsporen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Hoogeloon

Onze correspondent N. Roymans uit Bladel ontdekte een groot aantal vindplaatsen in die gemeente.

1. Een concentratie van mesolithische vuursteenartefacten en afslag werd aangetroffen op de Cartierheide ten zuiden van Hapert.
2. Ongeveer 250 meter ten noordnoordoosten van vorige vindplaatsen vond hij een mesolithische vuurstenen schrabber.
3. Tussen Hapert en Casteren vond hij een stenen bijl en een fragment van een vuurstenen bijl.
4. Bij „de Hoogpoort” vond hij een fragment (snijvlak) van een in facetten geslepen en gepolijste vuurstenen bijl.
5. Achter een boerderij van de buurtschap Dalem werd een van kwarts vervaardigde stenen bijl gevonden. Deze had een zuiver ovale doorsnede zonder facetten met uitzondering natuurlijk van het snijvlak.
6. Eveneens bij „de Hoogpoort” werd een fragment van een stenen bijl gevonden ongeveer 300 meter van de onder 4 genoemde.

7. Iets ten noorden van deze laatste vindplaats werden nederzettingssporen (veel urnscherven) uit de IJzertijd aangetroffen.

8. Op een ander perceel ongeveer 500 meter ten noordwesten van het vorige werden eveneens bewoningssporen uit de IJzertijd aangetroffen.

9. Ongeveer een kilometer ten zuidwesten van de vorige vindplaats en juist ten noorden van het centrum van Hapert werden eveneens urnscherven aangetroffen die wijzen op een nederzetting uit de IJzertijd.

10. Nabij de Hoogpoort werden sporen gevonden van een nederzetting uit de Romeinse tijd o.a. veel scherven van Romeins aardewerk en ook dakpanfragmenten uit die periode.

11. Tussen Casteren en Hapert nabij de voormalige Kattenberg werden ook sporen van een nederzetting uit de Romeinse tijd vastgesteld. De vondsten bestonden vooral uit aardewerkfragmenten van wrijfschalen, kruiken en dakpannen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Hoge Mierde

Op twee plaatsen in deze gemeente vond N. Roymans uit Bladel concentraties van Mesolithische vuursteenartefacten en afslag en wel op de Hulselse Heide en bij het Goorven.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Leende

In de grote Heide nabij het kleine Hasselven werd door G. H. Fonteijn uit Duizel een fraaie neolithische driehoekige pijlpunt van grijze vuursteen gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Loon op Zand

In de omgeving van het Leikeven werd een bladvormige vuurstenen spits gevonden met oppervlakteretouche aan beide zijden. De lengte bedraagt 4 cm en de grootste breedte 2,4 cm. Ter plaatse bevond zich ook een kleine concentratie van vuursteenafslagen. Hoewel de vuursteenspits kennelijk uit het Neolithicum dateert, mogen de overige vuursteenvondsten niet met zekerheid aan dezelfde cultuurperiode worden toegeschreven.

Ook in het tracé van de nieuwe weg E-62 werd een kleine concentratie vuursteenafslagen aangetroffen. Ook hiervan kan geen nauwkeurige datering gegeven worden bij gebrek aan gidsartefacten.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Moergestel

Bij het uitgraven van een bouwput naast de boerderij op Broekzijde 6 te Moergestel werd een drinkwaterput uitgraven die was vervaardigd van een uitgeholde eikestam met een diameter van ongeveer 110 cm. De onderkant van de boomstam was plat afgezaagd. Bij controle ter plaatse, na melding van onze correspondent A. Leenhouders uit Hilvarenbeek, bleek dat op enkele meters afstand nog een put was gevonden welke was opgebouwd uit graszoden met als fundering een wagenwiel met een diameter van 130 cm, waarvan de spaken en de domp waren verwijderd.

De laatste put dateert waarschijnlijk uit de 13de of 14de eeuw, gezien de ervaring met dergelijke putten uit St.-Oedenrode, die door aardwerkscherven dateerbaar waren. De boomstampuit is mogelijk iets ouder.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Oosterhout

Gedurende de laatste jaren hebben de talrijke ontgravingen op de Houtse Akkers talrijke sporen uit de IJzertijd aan het licht gebracht. Door de voortdurende attentie van onze correspondent drs. J. Verhagen uit Tilburg en L. Moelands uit Breda kon zeer veel materiaal worden verzameld terwijl ook enige aandacht aan bodemsporen werd besteed, hoewel de omstandigheden daarvoor erg ongunstig waren. Zie ook *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* (1972), 144, 145, (1973), 15. In november 1970 ontdekten zij een duidelijke cultuurlaag waarin ook paalkuilen voorkwamen in het profiel van enige akkers waarvoor nog geen vergunning tot ontgraving werd aangevraagd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Oss

De bouwactiviteiten ten noorden van Oss, speciaal langs de IJsselstraat, hebben de laatste twee jaar reeds talrijke gegevens opgeleverd over bewoningssporen vanaf de Bronstijd tot in de Middeleeuwen (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* (1973), 15, 115). Gedurende de laatste maanden werden de opsporingsactiviteiten wat meer gecoördineerd door de heemkunde studiegroep Maasland, waardoor bedreigde terreinen wat intensiever worden onderzocht, zodat behalve op vondsten ook wat beter op bodemsporen kon worden gelet. Het resultaat is dat reeds talrijke paalsporen op millimeterpapier werden ingetekend.

Behalve enige scherven uit de Midden Bronstijd wordt voornamelijk aardewerk uit Late IJzertijd en uit de Romeinse tijd aangetroffen. Als oudste vondst geldt voorlopig een vuurstenen pijlpunt met weerhaken waarvan er een is afgebroken.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Prinsenbeek

Van 16 tot 28 juli 1973 werd een opgraving gehouden naar het in 1573 door de Watergeuzen verwoeste en sedertdien niet meer herbouwde kasteel Gageldonk (gemeente Prinsenbeek). Thans rest van het kasteel alleen nog een kapelletje en een tot boerderij verbouwde poorttoren, welke allebei stammen uit de eerste helft van de 16de eeuw. De heerlijkheid Gageldonk ontstond waarschijnlijk in de 13de eeuw en een bijzonderheid ervan was, dat het een juridische enclave vormde van de hertog van Brabant in het gebied van de heren van Breda.

De opgraving bracht een nagenoeg vierkant bakstenen fundament aan het licht, dat op grond van de steenformaten, de gevonden voorwerpen en enige gegevens uit archieven gedateerd kon worden in de eerste helft van de 16de eeuw. De lengte van de muren bedroeg (gemeten aan de buitenzijde) 14,40 à 14,60 m, de dikte varieerde van 90 tot 100 cm op de hoeken tot 80 à 85 cm halverwege de hoeken. Binnenmuren en verdere architectonische bijzonderheden werden niet aangetroffen. Het aantal vondsten was klein en weinig spectaculair. Er waren geen sporen van vroegere menselijke activiteiten te zien. De muren waren destijds aan de buitenzijde voorzien van een mantel van harder gebakken gele bakstenen, terwijl zich daarachter zeer zachte bakstenen bevonden van een groter formaat. Ten zuiden en ten westen van deze fundamenten werd een gracht aangesneden, die c. 8 m breed en tamelijk ondiep moet zijn geweest. Op dergelijke fundamenten kan nooit een groot kasteel gestaan hebben, hoogstens een bescheiden bouwwerk, dat geen enkele militair-strategische waarde had. Dit stelt de heren van Gageldonk in een ander daglicht: ze zullen meer op „heerboeren” hebben geleken, dan op echte edelen. De gelijkenis met het zeer nabijgelegen Burgst (datering en aard bouwwerk, sociale status van de bezitters en de grootte en de opbouw van het bijbehorende landgoed) is opvallend.

De opgraving stond onder leiding van dr. J. G. N. Renaud en er werd aan medegewerkt door de Werkgroep Haagse Beemden te Breda en de

leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestu-
dering van de Geschiedenis.

A. Kappelhof, Utrecht

Reusel

Ruilverkavelingswerkzaamheden in het gebied
tussen Reusel en Bladel worden door onze corres-
pondent N. Roymans uit Bladel voortdurend ge-
volgd en hebben reeds talrijke resultaten opge-
leverd. Gedurende de laatste maanden van 1973
vond hij in dit gebied nog de top van een stenen
bijl en op een andere plaats talrijke urnscherven
die wijzen op sporen van een nederzetting uit de
IJzertijd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Rijsbergen

Op de Tiggelse Akkers, in het profiel van de
werksleuf van de aardgasleiding werden door
onze correspondent L. Moelands talrijke archeo-
logisch belangrijke bodemsporen waargenomen.
In sommige van deze oude kuilen trof hij vooral
scherven inheems aardewerk uit de romeinse tijd
aan, in andere weer middeleeuws aardewerk
(Pingsdorf en Paffrath).

St.-Oedenrode

P. Wiro Heesters ontdekte in de Schijndelse Hei-
de een concentratie van Neolithische vuursteen-
afslagen waarbij een spits en enkele grote klingen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Son en Breugel

Bij het na-onderzoek dat plaatsvond op de Hooi-
donkse akkers, nadat het Instituut voor Prehis-
torie te Leiden een gedeelte van een ijzertijd-ne-
derzetting had onderzocht onder leiding van dr.
G. J. Verwers (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* (1973),
133), werden door P. Wiro Heesters en W. van
der Sanden, samen met nog enige andere vrij-

willige hulpkrachten, talrijke paalsporen en af-
valkuilen onderzocht en ingetekend. Een aantal
van deze paalsporen leverde de plattegrond op
van een rechthoekig gebouw dat echter niet de
typische kenmerken had van vele andere ijzertijd-
woningen. Behalve de vele aardewerkscherven uit
de ijzertijd werden talrijke aan elkaar passende
stukken van een maalsteen gevonden en vele
brokken puimsteen zoals die ook reeds elders op
de Hooidonkse akkers werden aangetroffen
(*Nieuwsbull. K.N.O.B.* (1967), 119-120).

Behalve deze sporen uit de IJzertijd kwamen
er resten uit de romeinse tijd aan het licht waar-
bij een vierkante drinkwaterput van 110 cm in
het vierkant en van dikke planken vervaardigd.
De put was geplaatst in een tevoren gegraven
trechtersvormige kuil die boven een ovale vorm
had van 3 bij 2 meter. In de vulling van deze
trechter en buiten de put lag een fragment van
een violetkleurige glazen armband met opgelegde
gele zigzagdraad en verder aardewerkfragmenten
van een dolium en een amfoor, maar ook aarde-
werkscherven die niet op de draaischijf waren
vervaardigd. Tenslotte ook nog resten van die-
renbeenderen, ijzerslakken en maalsteenfrag-
menten.

In de vulling van de put zelf werd een frag-
ment van een terra sigillata-kom (Dragendorf
29) met reliëfversiering gevonden. De put zal
waarschijnlijk uit de eerste eeuw van onze jaar-
telling dateren. Het onderzoek had plaats in
augustus 1973. Zie ook *Brabants Heem* 25
(1973), 119-121.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

Veldhoven

In de omgeving van Zittert werd door A. van
Wieringen uit Geldrop de top van een stenen
bijl gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex)

KNOB

BONDSNIEUWS

RECTIFICATIE

Tegenover blz. 5 van ons jubileumboek *Nederland zal ons een zorg zijn* is een lijst afgedrukt met de namen van de aannemers, die door het schenken van een bijdrage het verschijnen van het boek financieel mogelijk hebben gemaakt.

Tot onze grote spijt is in deze lijst weggevallen de naam van de N.V. Aannemersbedrijf *I. Woudenberg en Zoon*, Radboudweg 1 te *Rbenen*.

Gaarne voegen wij hierbij deze naam alsnog aan de lijst van schenkers toe en bieden wij de N.V. Woudenberg onze verontschuldiging aan voor het gemaakte verzuim.

Het Bestuur.

MEDEDELINGEN

Museum „Nairac” Barneveld

is wegens reorganisatie en verhuizing naar het fraai gerestaureerde pand „de Brouwerij” te Barneveld, met ingang van 1 september a.s., tot nadere mededeling gesloten.

Voor schriftelijke inlichtingen enz., dient men zich te wenden tot de afdeling Interne Zaken van de gemeentesecretarie, Nieuwstraat 5 te Barneveld.

Het Gemeentelijk Archief, Alex. Numankade 199 Utrecht, bezig met documentatie over familie Van Liender, topografische tekenaars, vraagt

OPGAVE VAN TEKENINGEN, ENZ.

van particulieren en ev. instellingen. Brieven aan Gem. Arch., t.a.v. Mej. drs. I. J. Soer.

VACATURES

WETENSCHAPPELIJK AMBTENAAR

bij het prentenkabinet van het Rijksmuseum te Amsterdam.

Taak: de functionaris zal worden ingeschakeld bij het praktisch beheer van de prentcollectie o.m. wetenschappelijk bewerken van prenten, samenstellen van catalogi, documentatie, meewerken aan het in bruikleen geven of krijgen van kunstwerken, correspondentie en verstrekken van informatie aan bezoekers.

Vereist: doctoraal examen kunstgeschiedenis. Zo mogelijk ervaring in de genoemde werkzaamheden.

Salaris: maximum f 3775,— per maand.

Sollicitaties te zenden aan: de Hoofddirecteur Rijksmuseum, Hobbemastraat 21, Amsterdam.

De Rijksoverheid vraagt voor het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk t.b.v. de Directie Musea, Monumenten en Archieven een

HOOFDCONSULENT VOOR DE MUSEA (MNL/VRL)

Taak: een bijdrage leveren aan de beleidsontwikkeling en -uitvoering met betrekking tot musea o.m. door mee te werken aan opstelling van criteria, normen en regelingen, die essentieel zijn voor een doelmatige beheersing van het bestuursterrein; leiding geven aan de museumconsulenten van de directie M.M.A.; geven van beleidsadviezen en voorlichting aan bestuurders van musea en deelnemen aan overleg o.a. met lagere overheden; adviseren t.a.v. subsidietoekenning aan musea.

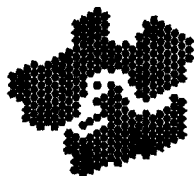
Gevraagd: b.v.k. universitaire opleiding b.v. (kunst)historicus, cultureel antropoloog e.d.; ervaring in een leidinggevende functie en het museaal werk.

Standplaats Rijswijk (Z.H.).

Salaris, afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring, max. f 4384,— per maand.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vac. nr. 4-3797/2035 (in linker bovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

De salarissen zijn exclusief 7½% vakantie-uitkering en een toeslag van max. f 45,— per maand.

Gemeentelijke Musea

Rotterdam vraagt voor deze dienst ten behoeve van
het Museum Boymans- van Beuningen een

plv. hoofd Afdeling Kunstnijverheid

Van de aan te stellen functionaris wordt verwacht dat hij/zij de afdeling mede leiding zal geven; tevens ligt het in de bedoeling dat hij/zij het huidige hoofd van de afdeling te zijner tijd zal opvolgen.

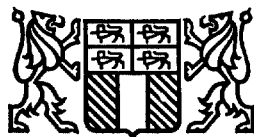
Voor de vervulling van deze functie gaan de gedachten uit naar iemand die, naast een voltooide universitaire kunsthistorische studie, voldoet aan de volgende criteria:

- ruime museumervaring
- brede kennis van het gehele gebied van de kunstnijverheid
- goede kontaktuele eigenschappen en redactionele vaardigheid
- mondelinge en schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid in de moderne talen.

Het salaris is afhankelijk van leeftijd en ervaring.

Een psychologisch onderzoek zal deel uitmaken van de selectieprocedure.

Sollicitaties binnen 14 dagen onder no. 338/2108
ongefrankeerd te zenden aan de chef Bureau Personeel-
voorziening, antwoordnummer 363, Westblaak 220,
Rotterdam.

**Gemeente
Rotterdam**